

Βασιλική Παπαδιώτη-Αθανασίου

**ΤΑ "ΟΡΙΑ" ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ**

Συστημική προσέγγιση

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 1993

**ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ**

ΔΩΡΕΑ

Βασιλική Παπαδιώτη-Αθανασίου

**ΤΑ "ΟΡΙΑ" ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ**

Συστημική προσέγγιση

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 1993

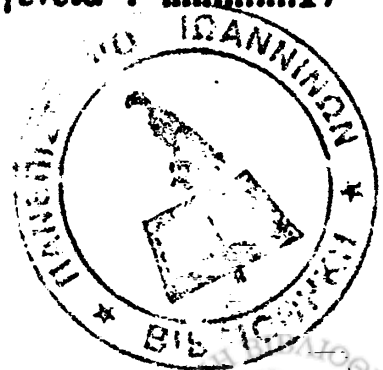
**ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ**

ΔΩΡΕΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	1
Κεφ. 1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗ	
 ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	
1.1 Η Γενική Θεωρία Συστημάτων	
1.1.1 Ιστορική Εξέλιξη	4
1.1.2 Βασικές αρχές της Γ.Θ.Σ. και η εφαρμογή τους στη λειτουργία	
 της οικογένειας.....	6
1.2 Η έννοια των ορίων στο σύστημα της οικογένειας	8
1.2.1 Ανοιχτά όρια - Κλειστά όρια	12
1.3 Τα βασικότερα υποσυστήματα στην οικογένεια	17

1.3.1. Το υποσύστημα των συζύγων18

1.3.2. Το υποσύστημα των γονέων.....20

1.3.3. Το υποσύστημα των αδελφών.....24

Κεφ. 2 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΕΞΑΓΓΙΑΣ ΤΗΣ ΜΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ
ΛΕΠΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΟΡΙΩΝ

2.1 Τριγωνοποίηση28

2.1.1. Το παιδί σε ρόλο γονέα (parentification).....31

2.1.2. Το παιδί αποδιοπομπαίος τράγος (scapegoat).....33

2.2 Μη διαφοροποιημένες οικογένειες- Ασύνδετες οικογένειες.

2.2.1. Μη διαφοροποιημένες οικογένειες (enmeshed families).....37

2.2.2. Ασύνδετες οικογένειες (disengaged families)	39
---	-----------

Κεφ.3 Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΣΤΑΔΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ.

3.1.Εισαγωγικές έννοιες

3.1.1. Η επίδραση της οικογένειας ως σύστημα στη διαμόρφωση της προσωπικότητας	42
---	-----------

3.1.2. Οι βασικότερες διαφορές της θεωρίας του Erikson από τη θεωρία του Freud.	45
---	-----------

3.1.3.Σχέση ψυχαναλυτικής και συστημικής θεραπευτικής προσέγγισης.....	46
---	-----------

3.2 ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Εμπιστοσύνη ή Δυσπιστία (1ος χρόνος)..... **48** |

3.2.1. Η διαμόρφωση του εαυτού	48
---	-----------

3.2.2. Η ψυχαναλυτική θεωρία.....	49
--	-----------

1.3.1. Το υποσύστημα των συζύγων18

1.3.2. Το υποσύστημα των γονέων.....20

1.3.3. Το υποσύστημα των αδελφών.....24

Κεφ. 2 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΕΞΑΓΓΙΑΣ ΤΗΣ ΜΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ
ΛΕΠΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΟΡΙΩΝ

2.1 Τριγωνοποίηση28

2.1.1. Το παιδί σε ρόλο γονέα (parentification).....31

2.1.2. Το παιδί αποδιοπομπαίος τράγος (scapegoat).....33

2.2 Μη διαφοροποιημένες οικογένειες- Ασύνδετες οικογένειες.

2.2.1. Μη διαφοροποιημένες οικογένειες (enmeshed families).....37

2.2.2. Ασύμβετες οικογένειες (disengaged families)	39
---	-----------

Κεφ.3 Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΣΤΑΔΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ.

3.1.Εισαγωγικές έννοιες

3.1.1. Η επίδραση της οικογένειας ως σύστημα στη διαμόρφωση της προσωπικότητας	42
---	-----------

3.1.2. Οι βασικότερες διαφορές της θεωρίας του Erikson από τη θεωρία του Freud.	45
---	-----------

3.1.3.Σχέση ψυχαναλυτικής και συστημικής θεραπευτικής προσέγγισης.....	46
---	-----------

3.2 ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Εμπιστοσύνη ή Δυσπιστία (1ος χρόνος).....	48
--	-----------

3.2.1. Η διαμόρφωση του εαυτού	48
---	-----------

3.2.2. Η ψυχαναλυτική θεωρία.....	49
--	-----------

3.2.3. Η θεωρία του Rene Spitz	53
3.2.4. Η θεωρία του Erikson	58
3.2.5. Η λειτουργία της οικογένειας ως σύστημα κατά τον 1ο χρόνο της ζωής του παιδιού.....	60
ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ: Αυτονομία ή ντροπή και αμφιβολία (2-3 χρόνια)...	63
3.3.1. Η ψυχαναλυτική θεωρητική άποψη.....	63
3.3.2. Η θεωρία του Erikson	65
3.3.3. Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της αυτονομίας ή αμφιβολίας	66
3.4 ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Πρωτοβουλία ή ενοχή (3-5 χρόνια)	69
3.4.1. Η ψυχαναλυτική θεωρητική άποψη	69
3.4.2. Η θεωρία του Erikson	72
3.4. 3. Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της πρωτοβουλίας ή ενοχής.....	73
3.5 ΤΕΤΑΡΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Εργατικότητα ή ανεπάρκεια(5 - 10 χρόνια)....	75
3.5.1. Η ψυχαναλυτική θεωρία.....	75
3.5.2. Η θεωρία του Erikson.....	76

3.5.3. Η διαμόρφωση του Υπερεγώ	79
3.5.4. Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της εργατικότητας ή ανεπάρκειας.....	82
 3.6 ΠΕΜΠΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Εφηβεία. Ταυτότητα ή σύγχυση ρόλων (11 - 18 χρόνια).....	85
3.6.1. Η ψυχαναλυτική θεωρία	80
3.6.2. Η σχέση γονέων - εφήβων , σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία.....	86
3.6.3. Η θεωρία του Erikson.....	88
3.6.4. Η σχέση γονέων - εφήβων , σύμφωνα με άλλες εμπειρικές έρευνες.....	91
3.6.5. Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της εφηβείας.....	93

Κεφ. 4 Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΤΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

4.1. Η δομική θεραπεία οικογένειας	99
4.2. Εξέλιξη & βασικές αρχές της δομικής θεραπευτικής προσέγγισης	101

4.3 Θεωρητική βάση της δομικής θεραπευτικής προσέγγισης.....	103
---	------------

4.4.Γενικές αρχές & τεχνικές παρέμβασης στη δομική θεραπεία οικογένειας.....	106
---	------------

4. 4. 1. Διαμόρφωση του χάρτη της δομής της οικογένειας & της συναλλαγής των μελών της	107
--	------------

4. 4. 2. Τεχνικές παρέμβασης	108
---	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	119
--------------------------	------------

Εισαγωγή

Η συστημική θεωρία ως τρόπος επιστημονικής σκέψης και μεθοδολογίας έχει επικρατήσει τα τελευταία 40 με 50 χρόνια στον ευρύτερο επιστημονικό χώρο.

Η θεώρηση συνόλων και η έμφαση στην οργάνωση των φαινομένων αποτελούν τα πιο βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη συστημική σκέψη. Ως μεθοδολογία η συστημική προσέγγιση εξετάζει τα φαινόμενα, όχι μεμονωμένα μεταξύ τους, αλλά μέσα στο δυναμικό πλαίσιο στο οποίο ανήκουν. Διαφοροποιείται έτσι η συστημική από την παραδοσιακή επιστημονική σκέψη της οποίας κύριο γνώρισμα είναι η ανάλυση ενός φαινομένου στα μικρότερα του τμήματα για την ανακάλυψη των νόμων που διέτουν τη λειτουργία του φαινομένου. Βασική αρχή της συστημικής επιστημονικής σκέψης είναι ότι το όλο είναι διαφορετικό από τα μέρη και οι κανόνες με βάση τους οποίους λειτουργεί το όλο είναι διαφορετικοί από τους κανόνες, με βάση τους οποίους λειτουργούν τα μέρη.

Κάθε όλο αποτελεί ένα σύστημα του οποίου η λειτουργία διέπεται από συγκεκριμένες αρχές. Οι αρχές λειτουργίας των ζωντανών συστημάτων εκφράζονται στη Γενική Θεωρία Συστημάτων. Σύμφωνα με τη Γ.Θ.Σ. η παγκοσμιότητα είναι ένα όλο - υπερόςστημα, το οποίο αποτελείται από επιμέρους ενότητες - συστήματα, τα οποία έχουν ιεραρχική σχέση μεταξύ τους.

Στο χώρο της κλινικής ψυχολογίας, για 50 ως 60 περίπου χρόνια, η ψυχανάλυση αποτελούσε το κυρίαρχο θεραπευτικό μοντέλο. Η ψυχαναλυτική θεωρία δίνει έμφαση στον ενδοψυχικό, ατομικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της προβληματικής συμπεριφοράς, όπως και για τη θεραπεία της. Η πρόσθεση του κοινωνικο-πολιτισμικού παράγοντα από τους νεότερους ψυχαναλυτές, όπως και η έμφαση στον περιβαλλοντικό παράγοντα, που έγινε από τους μπιχμειοριστές, μετρίασε την έμφαση στον ενδοψυχικό παράγοντα, αλλά και πάλι η προβληματική συμπεριφορά αντιμετωπιζόταν με βάση την ατομική θεραπεία του "πάσχοντα".

Με την είσοδο της συστημικής θεωρίας στο χώρο της ψυχολογίας, το 1950 περίπου, η συμπεριφορά του ατόμου δεν θεωρείται υπόθεση ατομική μόνο, αλλά αποτέλεσμα διεργασιών και αλληλοσυσχετίσεων που συμβαίνουν στο όλο πλαίσιο στο οποίο το άτομο ανήκει.

Το πιο κοντινό πλαίσιο, το οποίο διαμορφώνει τη συμπεριφορά ενός ατόμου, είναι η οικογένεια. Η οικογένεια είναι ένα ζωντανό ψυχοκοινωνικό σύστημα και για τη λειτουργία της ισχύουν οι γενικές αρχές που ισχύουν για τη λειτουργία των ζωντανών συστημάτων.

Σύμφωνα με τη Γ.Θ.Σ., τα όρια αποτελούν βασική έννοια για τη λειτουργία των συστημάτων. Στο σύστημα της οικογένειας, τα όρια ορίζονται από το σύνολο των κανόνων που διέτουν τον τρόπο επικοινωνίας και τη γενικότερη συμπεριφορά των μελών της. Με βάση τον ορισμό αυτό, τα όρια συμπίπτουν με τον ρόλο που αναλαμβάνει κάθε μέλος ή ενότητα μελών στην οικογένεια για τη λειτουργία του όλου συστήματος.

Τα όρια για τη συμπεριφορά του παιδιού καθορίζονται αρχικά από τους γονείς. Το ζευγάρι είναι ο δημιουργός του συστήματος της οικογένειας και είναι υπεύθυνο για την οριοθέτηση της συμπεριφοράς, τόσο της δικής τους, όσο και των νέων του μελών.

Αφού τα όρια ορίζονται από τους κανόνες που καθορίζουν τη συμπεριφορά και την επικοινωνία των μελών, κατανοούμε ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού και στη λειτουργία του όλου συστήματος της οικογένειας.

Στη μελέτη αυτή γίνεται προσπάθεια να εξετάσουμε τη φύση των ορίων και τον τρόπο με τον οποίο οι διάφοροι τύποι ορίων διαμορφώνουν την προσωπικότητα του ατόμου και επηρεάζουν τη λειτουργία της οικογένειας.

Η μελέτη περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο, στην πρώτη ενότητα, αναφέρουμε εισαγωγικές έννοιες για την εμφάνιση και τις βασικές αρχές της Γενικής Θεωρίας Συστημάτων, όπως και για την εφαρμογή βασικών αρχών της Γ.Θ.Σ. στο χώρο της οικογένειας.

Στη δεύτερη ενότητα του πρώτου μέρους αναφερόμαστε στη φύση των ορίων και στην εφαρμογή τους στο χώρο της οικογένειας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα προβλήματα που μπορεί να δημιουργηθούν σε μια οικογένεια, όταν τα όρια τα οποία οριοθετούν τη συμπεριφορά και τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της, όπως και της οικογένειας ως σύνολο με τον έξω κόσμο, δεν είναι λειτουργικά.

Το τρίτο κεφάλαιο της μελέτης αναφέρεται στο πώς ορίζονται τα όρια από την πλευρά των γονέων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του παιδιού. Δίνουμε έμφαση στο στάδιο αυτό στα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά του παιδιού, με βάση τα οποία οριοθετείται η συμπεριφορά του εκ μέρους των γονέων.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης αναφερόμαστε, ενδεικτικά, στον τρόπο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί η μελέτη των ορίων για τη θεραπεία μιας δυσλειτουργικής οικογένειας. Ο επαναπροσδιορισμός των ορίων για τη θεραπεία οικογένειας είναι μία από τις τεχνικές που χρησιμοποιεί η δομική συστημική θεραπεία οικογένειας.

Κεφάλαιο 1

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1.1 Η Γενική Θεωρία Συστημάτων

1.1.1. Ιστορική εξέλιξη

Η Γενική Θεωρία Συστημάτων (Γ Θ Σ) αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες αλλαγές στον επιστημονικό και κλινικό χώρο του 20ου αι. Η Γ.Θ.Σ. συνδέεται με το όνομα του Βεπιανίανffy, ο οποίος οργάνωσε τις βασικές της αρχές, έχει όμως μια μακρά πορεία εξέλιξης.

Για 1900 περίπου χρόνια, στη δυτική επιστημονική σκέψη ήταν κυρίαρχη η τελεολογική αντίληψη του Αριστοτέλη. Με βάση την αντίληψη αυτή, όλα τα φαινόμενα και κάθε συμπεριφορά τείνουν σε κάποιο σκοπό. Η τελεολογική αντίληψη οδήγησε την επιστημονική σκέψη του μεσαίωνα στην αναζήτηση του νοήματος και της σημαντικότητας των πραγμάτων. Η μελέτη των φυσικών φαινομένων και η ερμηνεία του σχηματισμού τους δεν απασχολούσε την επιστημονική σκέψη την εποχή αυτή.

Στις αρχές του 17ου αι., αναπτύχθηκε μια νέα, μηχανιστική, άποψη για την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων. Η νέα άποψη συνδέθηκε με το όνομα του Γαλιλαίου, του Καρτέσιου και του Νεύτωνα και επικράτησε για 300 περίπου χρόνια στον επιστημονικό χώρο. Σύμφωνα με τη μηχανιστική αυτή άποψη, τα πάντα συνδέονται μεταξύ τους με μια γραμμική, αιτιοκρατική σχέση. Ο Γαλιλαίος εισήγαγε μαθηματικές έννοιες για τη μελέτη των φυσικών φαινομένων. Ο

Καρτέσιος θεώρησε τη φύση ως μηχανή που κυβερνάται από μαθηματικούς νόμους. Σύμφωνα με τις θέσεις του, ακόμη και οι ιδέες και τα προβλήματα, μπορούν να διασπαστούν σε τμήματα που συνδέονται μεταξύ τους με λογική σειρά. Ο Νεύτων συνδύασε τις μαθηματικές έννοιες του Γαλιλαίου με τη μηχανιστική άποψη του Καρτέσιου και έδωσε στη φυσική ένα μαθηματικό μοντέλο για τη μέτρηση των φυσικών φαινομένων. Οι ανακαλύψεις αυτές αποτέλεσαν επιστημονική επανάσταση και όπως αναφέραμε, για 300 περίπου χρόνια, ήταν ο μόνος τρόπος για την ανακάλυψη της αλήθειας. Η φυσική, στην οποία αρχικά εφαρμόστηκε το νέο μηχανιστικό μοντέλο, αποτέλεσε τη βάση όλων των επιστημών (Carga, 1983).

Ο μηχανιστικός και αναλυτικός τρόπος προσέγγισης των φαινομένων έγινε ο κυρίαρχος επιστημονικός τρόπος προσέγγισης. Σκοπός της επιστήμης ήταν η ανάλυση της πραγματικότητας στα μικρότερα της τμήματα, για να καθοριστεί η αιτία των φαινομένων. Η κατανόηση των κανόνων που ρυθμίζουν τα μέρη οδηγούσε στην κατανόηση του όλου. Η βασική άποψη στον αναλυτικό τρόπο σκέψης ήταν ότι το όλο δεν είναι τίποτε περισσότερο από το σύνολο των μερών του. (Gutman & Krinsken, 1981).

Από την εφαρμογή του μηχανιστικού αυτού μοντέλου στη φυσική και τη βιολογία φάνηκε ότι η γραμμική αναλυτική άποψη δεν μπορούσε να ερμηνεύσει όλα τα φαινόμενα. Η θεωρία της σχετικότητας του Einstein είχε κλονίσει ήδη τη γραμμική, "Νευτώνεια άποψη".

Από ένα ευρύ χώρο επιστημών έγινε φανερό ότι οι ιδιότητες του όλου είναι διαφορετικές από τις ιδιότητες των επιμέρους τμημάτων. Κάτω από τις παρατηρήσεις αυτές επικράτησε μια νέα άποψη για τη λειτουργία και την ερμηνεία των φαινομένων, η ολιστική ή συστημική.

Η έμφαση στη νέα επιστημονική σκέψη δίνεται στην οργάνωση περισσότερο, παρά στην ανάλυση. Το όλο είναι διαφορετικό από το άθροισμα των μερών του. Για να κατανοηθεί το όλο, πρέπει να εξεταστεί ως όλο, ως ένα ενιαίο σύστημα, παρά ως σύνολο από επιμέρους τμήματα (Nichols & Everett, 1986). Οι βασικές αρχές της νέας αυτής επιστημονικής σκέψης εκφράζονται στη Γενική Θεωρία Συστημάτων.

Ο Von Bertalanffy, ο οποίος, στο χώρο της βιολογίας, προσπαθούσε να βρει ένα θεωρητικό μοντέλο το οποίο να ερμηνεύει τα βιολογικά φαινόμενα που δεν μπορούσε να ερμηνεύσει το παραδοσιακό, αναλυτικό μοντέλο, είναι από τους κύριους εκφραστές της ολιστικής επιστημονικής σκέψης. Ο Bertalanffy οργάνωσε

τις αρχές της νέας επιστημονικής σκέψης, της Γενικής Θεωρίας Συστημάτων και τις δημοσίευσε το 1968.

Όπως αναφέραμε, η Γ.Θ.Σ. αναπτύχθηκε αρχικά, για την ερμηνεία των βιολογικών και φυσικών φαινομένων, τα οποία δεν μπορούσαν να ερμηνευτούν με το παραδοσιακό αναλυτικό μοντέλο. Παρόμοιες επιστημονικές για την ολιστική λειτουργία των φαινομένων έγιναν και από άλλους χώρους, από άλλους ερευνητές. Ο Bowen π.χ. στο χώρο της κλινικής ψυχολογίας, είχε επιστημονίσει τη σημασία του συνόλου των αλληλοσυνδέσεων και αλληλοσυσχετίσεων στο χώρο της οικογένειας για την ανάπτυξη της σχιζοφρένειας. Η σύννοψη όμως των θέσεων της νέας επιστημονικής σκέψης από τον Bertalanffy έδωσε το ερέθισμα να υιοθετηθούν επισήμως οι θέσεις αυτές από διάφορους επιστημονικούς χώρους, μεταξύ των οποίων η ψυχιατρική και η ψυχολογία. Ο Bertalanffy επισήμανε μάλιστα ότι η νέα ολιστική αντίληψη υπήρχε στο έργο πολλών ψυχολόγων, όπως στους Rogers, Allport, Maslow και Bruner μεταξύ άλλων (κεπ. in Gurtman & Krinsken, 1981).

Η Γ.Θ.Σ. έδωσε το θεωρητικό μοντέλο, το οποίο μπορεί να εφαρμοστεί εξίσου στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες. Χρησιμοποιεί έννοιες όπως οργάνωση, όλο και δυναμική αλληλεπίδραση, καμία από τις οποίες δεν εμπεριέχεται στον αναλυτικό, γραμμικό τρόπο σκέψης. Η εμφάνιση βέβαια της Γ.Θ.Σ. δεν σημαίνει ότι δεν ισχύει η γραμμική αναλυτική άποψη. Δεν μπορεί όμως η άποψη αυτή να γίνει αποδεκτή ως ο μόνος τρόπος ερμηνείας του κόσμου (Nichols & Εννεπι, 1986).

1.1.2 Βασικές αρχές της Γ.Θ.Σ. και η εφαρμογή τους στη λειτουργία της οικογένειας

Η λέξη σύστημα χρησιμοποιείται με πολλές έννοιες. Αναφερόμαστε σε κοινωνικά συστήματα, πολιτικά συστήματα, φιλοσοφικά συστήματα, συστήματα επικοινωνίας, στο ηλιακό σύστημα, στο νευρικό σύστημα. Υπάρχουν επίσης συστήματα αριθμών, εξισώσεων, συστήματα αξιών και νόμων, σύστημα εκχείρησης, ηλεκτρονικό σύστημα, σύστημα ελέγχου, κ.ο.κ.

Στη Γενική Θεωρία Συστημάτων, το σύστημα ορίζεται ως μία "ομάδα από ενότητες και οι μεταξύ τους σχέσεις" (Miller, 1965, σελ. 200). Το σύστημα θεωρείται ένα όλο και τα στοιχεία του και τα χαρακτηριστικά του μπορούν να κατανοηθούν μόνο ως λειτουργίες αυτού του όλου. Ένα σύστημα δεν είναι σύλλογος από στοιχεία, αλλά μια οργάνωση από αλληλοεξαρτώμενες ενότητες.

στην οποία η συμπεριφορά ενός στοιχείου επηρεάζεται από τη συμπεριφορά των άλλων στοιχείων. Όπως αναφέρει ο Miller, η κατάσταση της κάθε ενότητας διαμορφώνεται, επηρεάζεται και εξαρτάται από την κατάσταση των άλλων ενότητων.

Η έννοια όλο σημαίνει ότι το σύνολο είναι περισσότερο από το άθροισμα των μερών του. Το σύστημα δεν αποτελείται μόνο από το άθροισμα των ενότητων, αλλά και από τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις των ενότητων αυτών.

Οι Hall και Fagen ορίζουν το σύστημα ως ένα σύνολο από αντικείμενα και τις σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων και μεταξύ των χαρακτηριστικών τους. Τα αντικείμενα είναι τα δομικά στοιχεία του συστήματος, τα χαρακτηριστικά, οι ιδιότητες των αντικειμένων, και οι σχέσεις συνδέουν το σύστημα (Skipner, 1986, σελ. 11-12).

Η Γ.Θ.Σ. δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις διεργασίες επικοινωνίας και αλληλοσυσχέτισης, που συμβαίνουν ανάμεσα στα στοιχεία ενός συστήματος και στα χαρακτηριστικά των στοιχείων αυτών. Δεν είναι δυνατόν να κατανοήσεις ένα σύστημα παρατηρώντας μόνο τα μέρη του. Όπως αναφέρει ο Skipner (1986, σελ. 12), δεν είναι δυνατόν να καταλάβεις το σκάκι παρατηρώντας μόνο τα κομμάτια του. Θα πρέπει να εξετάσεις το παιχνίδι ως όλο και να δεις πώς οι κινήσεις των μερών επηρεάζουν τη θέση και τις κινήσεις των άλλων τμημάτων στο όλο πλαίσιο.

Στην αντιμετώπιση της οικογένειας με τη συστημική αντίληψη, το όλο περιλαμβάνει όχι μόνο τα μέλη, αλλά και τις αλληλεπιδράσεις και τις διεργασίες μεταξύ των μελών της οικογένειας, οι οποίες ξεπερνούν τη δραστηριότητα του κάθε μέλους χωριστά.

Η έννοια του όλου, όπως αναφέραμε, σημαίνει ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τα στοιχεία του όλου, αν τα δούμε απομονωμένα από το σύνολο. Μια οικογένεια δεν περιλαμβάνει τον πατέρα, τη μητέρα, τα παιδιά, ως άθροισμα από ενότητες. Περιλαμβάνει και τη δυναμική οργάνωση και αλληλοσυσχέτιση μεταξύ τους. Οι συνασπισμοί, ο τρόπος επικοινωνίας, ο ρόλος που το κάθε μέλος ή ενότητα μελών κατέχει στην οικογένεια, είναι ουσιαστικά στοιχεία που καθορίζουν το όλο. Τα ουσιαστικά αυτά στοιχεία που καθορίζουν το δυναμικό πλαίσιο της οικογένειας, δεν μπορούμε να τα παρατηρήσουμε, αν δούμε μεμονωμένα τα μέλη. Η γέννηση ενός παιδιού στην οικογένεια π.χ., δεν είναι απλώς προσθήκη ενός νέου μέλους. Είναι αλλαγή στη λειτουργία του όλου συστήματος. Με

την προσθήκη του νέου μέλους υπάρχει ανακατανομή των ρόλων, των συνασπισμών και του τρόπου επικοινωνίας της οικογένειας.

Η έννοια του οργανωμένου όλου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κατάσταση ενός ατόμου στην οικογένεια, οποιαδήποτε στιγμή, είναι αποτέλεσμα του δυναμικού πλαισίου της οικογένειας. Με βάση την αρχή αυτή, τα συμπτώματα που ένα μέλος αναπτύσσει, τα εξετάζουμε σε συνάρτηση με το όλο πλαίσιο της οικογένειας. Η ζήλεια π.χ. που μπορεί να αναπτύξει ένα παιδί μετά τη γέννηση ενός νέου παιδιού στην οικογένεια, σύμφωνα με τη συστημική αντίληψη, δεν θα αναζητηθεί σε γραμμικές συνδέσεις, όπως π.χ. απόσυρση της προσοχής της μητέρας, αλλά στη νέα οργάνωση του συστήματος και στην ανακατανομή των ρόλων και των αλληλοσυσχετίσεων, μετά την προσθήκη του νέου μέλους (Goldenberg & Goldenberg, 1991).

1.2 Η έννοια των ορίων στο σύστημα της οικογένειας

Τα συστήματα, ανάλογα με το περιεχόμενό τους, τα διακρίνουμε σε συγκεκριμένα συστήματα και συστήματα αφαιρετικά, ως προς μία διάσταση, και σε ζωντανά και τεχνικά συστήματα, ως προς μία άλλη διάσταση. Σύμφωνα με τη Γενική Θεωρία Συστημάτων, ολόκληρη η πραγματικότητα είναι οργανωμένη σε συστήματα τα οποία βρίσκονται σε σχέση ιεραρχίας μεταξύ τους. Με βάση την οργάνωση αυτή, κάθε σύστημα είναι υποσύστημα ως προς το αμέσως ανώτερό του και υπερόςστημα ως προς το προηγούμενό του (Miller, 1965, σελ. 218).

Το υπερόςστημα είναι το επόμενο σε βαθμίδα σύστημα στο οποίο εντάσσεται το υποσύστημα. Το υπερόςστημα ενός κυτάρου π.χ. είναι το όργανο. Το υπερόςστημα του οργάνου είναι ο οργανισμός κ.ο.κ. Τα ζωντανά συστήματα, σύμφωνα με τη συστημική θεωρία, είναι οργανωμένα σε επτά επίπεδα: Όργανο, οργανισμός, άτομο, οικογένεια, κοινωνία, έθνος, παγκοσμιότητα (Miller, 1965).

Όρια ενός συστήματος είναι η νοητή γραμμή, ο κύκλος, που περιβάλλει ένα σύστημα και η οποία διαχωρίζει το σύστημα αυτό από ένα άλλο σύστημα, σε ένα οριζόντιο επίπεδο, και από το υπερόςυστημά του, σε ένα κάθετο επίπεδο.

Στα συγκεκριμένα συστήματα τα όρια είναι σαφή, γιατί καταλαμβάνουν έναν συγκεκριμένο χώρο. Η γραμμή που περιβάλλει το χώρο που καταλαμβάνει ένα

συγκεκριμένο σύστημα αποτελεί τα όριά του. Στην περίπτωση ενός ζώου π.χ. το δέρμα του αποτελεί τα φυσικά του όρια. Στην περίπτωση ενός εργασιακού οργανισμού τα όρια μπορεί να ορίζονται από το κτίριο το οποίο καταλαμβάνει ο οργανισμός, ή να ορίζονται ευρύτερα όρια, όταν στον οργανισμό αυτό συμπεριλαμβάνονται και οι άνθρωποι οι οποίοι δουλεύουν για τον οργανισμό.

Φυσικός χώρος είναι ο χώρος που καταλαμβάνουν όλα τα συγκεκριμένα συστήματα, ζωντανά και μη ζωντανά. Αφηρημένος ή νοητός χώρος είναι ο χώρος τον οποίο καταλαμβάνουν τα αφαιρετικά συστήματα, όπως είναι τα συστήματα αξιών, στάσεων, κοινωνικής τάξης κλπ.

Στην περίπτωση των αφαιρετικών συστημάτων, τα όρια τα ορίζει ο παρατηρητής - ερευνητής. Στην περίπτωση αυτή τα όρια του συστήματος αποτελεί ο νοητός κύκλος που εμπεριέχει το σύνολο των ιδεών - ενοτήτων που περιλαμβάνει το σύστημα. Το σύστημα των αξιών της οικογένειας π.χ. ορίζεται από τα όρια τα οποία περιλαμβάνουν το σύνολο των αντιλήψεων, που έχει μια οικογένεια για θέματα που ορίζουν τη συμπεριφορά και τις σχέσεις των μελών μεταξύ τους (Burrham, 1991).

Στα ψυχοκοινωνικά συστήματα επίσης, τα όρια ορίζονται από τον παρατηρητή - ερευνητή με βάση το σκοπό της παρατήρησης. Στην περίπτωση π. χ. που ένας ψυχολόγος πρόκειται να αντιμετωπίσει την προβληματική συμπεριφορά ενός μαθητή, ορίζει τα όρια στο σύστημα "μαθητής". Τα όρια μπορεί να τεθούν μόνο στο ίδιο το παιδί που παρουσιάζει το πρόβλημα, ως άτομο. Στην περίπτωση αυτή θα εξεταστεί η φυσιολογική, η πνευματική ή η συναισθηματική κατάσταση του παιδιού. Τα όρια επίσης μπορεί να διευρυνθούν και να περιλάβουν την πυρηνική οικογένεια: τον πατέρα, τη μητέρα, τα αδέρφια. Τα όρια στο σύστημα "μαθητής" μπορεί να διευρυνθούν ακόμη περισσότερο και να περιλάβουν και το χώρο του σχολείου: το δάσκαλο, τους συμμαθητές, την επίδοση του μαθητή.

Τα όρια στο σύστημα της οικογένειας, ορίζονται από το νοητό κύκλο, ο οποίος περιβάλλει τα μέλη, τα οποία βρίσκονται σε στενή σχέση και αλληλεξάρτηση μεταξύ τους.

Στις περισσότερες οικογένειες ο κύκλος περιλαμβάνει τους γονείς και τα παιδιά. Ο κύκλος όμως σε πολλές οικογένειες περιλαμβάνει και άλλα πρόσωπα, τα οποία επηρεάζουν τη σχέση των βασικών μελών της οικογένειας, όπως οι γονείς των γονέων, στην περίπτωση της ευρείας οικογένειας, ή άλλοι συγγενείς ή στενοί φίλοι, όπως οι σύντροφοι των γονέων, στην περίπτωση των μονογονεϊκών οικογενειών. Τα

όρια δηλαδή στο σύστημα της οικογένειας είναι ο νοητός κύκλος που δηλώνει ποιοι είναι μέσα και ποιοι είναι έξω από την οικογένεια.

Τα όρια στην οικογένεια καθορίζονται με βάση τους παράγοντες εκείνους, οι οποίοι συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας της οικογένειας και της διαφοροποίησής της από άλλες ομάδες. Τέτοιοι παράγοντες είναι οι εμπειρίες που μοιράζονται τα μέλη μιας οικογένειας, ο χώρος, η περιουσία, διάφορες ρουτίνες και "πιστεύω". Όπως ειδικότερα αναφέρει ο Skipper (1986), στο σύστημα της οικογένειας, "τα όρια έχουν να κάνουν με τις ειδικές εκείνες εμπειρίες και πληροφορίες που τα μέλη μιας οικογένειας μοιράζονται, όταν δούμε τα μέλη αυτά σε σύγκριση με τους απέξω".

Μέσο στην οικογένεια διαμορφώνονται μερικότερα συστήματα, τα υποσυστήματα. Τα υποσυστήματα είναι τμήματα μέσα στο σύστημα της οικογένειας, καθένα από τα οποία κατέχει ξεχωριστή θέση στο σύστημα και επιτελεί συγκεκριμένες λειτουργίες. Κάθε υποσύστημα περιβάλλεται επίσης από όρια. Τα βασικά υποσυστήματα σε μια συνήθη, ολοκληρωμένη οικογένεια είναι ο πατέρας, η μητέρα και τα παιδιά.

Σύμφωνα με τη συστημική θεωρία, ένα υποσύστημα διαφοροποιείται από ένα άλλο με βάση τη διεργασία την οποία επιτελεί. Όπως αναφέρει ο Miller (1965, σελ.219), "μία ενότητα σε ένα σύστημα που διεξάγει συγκεκριμένη διεργασία, ονομάζεται υποσύστημα. Τα υποσυστήματα επομένως ορίζονται με βάση την ξεχωριστή διεργασία την οποία επιτελούν". Όπως γίνεται φανερό από τον ορισμό του υποσυστήματος που δίνει ο Miller, η έννοια της διεργασίας που επιτελεί ένα σύστημα σχετίζεται με την έννοια του ρόλου. Ο ρόλος τον οποίο επιτελεί ένα υποσύστημα είναι σαφώς διαφοροποιημένος από το ρόλο που επιτελεί ένα άλλο υποσύστημα.

Η θέση την οποία ένα υποσύστημα κατέχει στην οικογένεια και ο ρόλος που επιτελεί καθορίζονται από δύο κυρίως παράγοντες:

1) Από γενικούς, πανανθρώπινους νόμους που ελέγχουν την οργάνωση της οικογένειας. Στην οικογένεια π.χ. υπάρχει μια ιεραρχία, η οποία καθορίζεται από την ίδια τη φύση της. Είναι οι γεννήτορες και τα παιδιά. Η φυσική αυτή ιεράρχηση στην οικογένεια αποτελεί τη βάση για την απόκτηση διαφορετικής θέσης και διαφορετικού ρόλου ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά. Σε όλες τις κοινωνίες, οι γονείς έχουν περισσότερη εξουσία και κύρος από τα παιδιά. Λόγω της ίδιας της φύσης της οικογένειας, υπάρχει επίσης μια συνεργασία και αμοιβαία εξάρτηση

μεταξύ των συζύγων, οι οποίοι εργάζονται ως ομάδα, ξεχωριστή από την ομάδα των παιδιών.

2) Από τα ιδιοσυγκρασιακά στοιχεία της οικογένειας, την ιδιαιτερότητα δηλαδή κάθε οικογένειας ως προς τον τρόπο επικοινωνίας των μελών της και τη λειτουργία της γενικότερα. Τα ιδιοσυγκρασιακά στοιχεία, τα οποία καθορίζουν τον τρόπο επικοινωνίας των μελών σε μια οικογένεια και τον τρόπο επικοινωνίας της οικογένειας με τον έξω κόσμο, ορίζονται βασικά από τις αξίες της οικογένειας. Το σύστημα αξιών της οικογένειας ορίζει τις προσδοκίες των μελών της για τη συμπεριφορά τη δική τους και των άλλων. Οι προσδοκίες αυτές κάνουν τα μέλη να συμμορφώνονται σε συγκεκριμένους τύπους συμπεριφοράς (Burgham, 1986). Οι αξίες της οικογένειας π.χ. για το ρόλο του άντρα και της γυναίκας ή για τον τρόπο επιβολής πειθαρχίας στα παιδιά, θα καθορίσουν συγκεκριμένους τρόπους επικοινωνίας και συμπεριφοράς των μελών της.

Οι ρόλοι που επιτελούν τα μέλη σε μια οικογένεια καθορίζονται συνήθως από το τί έχουν μάθει τα μέλη των συζύγων στην αρχική τους οικογένεια, από τους ρόλους τους οποίους το ζευγάρι έχει ορίσει για τη σχέση τους, από τους ρόλους που επιβάλλει το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα και από την προσωπική εμπειρία του κάθε μέλους. Σε μια οικογένεια με σαφή όρια οι ρόλοι για το κάθε μέλος είναι πολύ σαφείς και διαφοροποιημένοι. Ο γονέας, π. χ. δεν αναθέτει γονεϊκό ρόλο στο παιδί ούτε ο ένας σύζυγος κάνει τον γονέα στον άλλο σύζυγο.

Υποσύστημα μέσα στην οικογένεια μπορεί να αποτελέσει κάθε άτομο χωριστά, αλλά και ενότητες που έχουν κοινούς ρόλους. Τέτοιες ομάδες μπορεί να διαμορφωθούν με βάση την ηλικία, το φύλο, και κυρίως με βάση τη λειτουργία που μια ομάδα μελών επιτελεί. Έτσι, σε μια οικογένεια, τα βασικά υποσυστήματα που διαμορφώνονται είναι το υποσύστημα των συζύγων, το υποσύστημα των γονέων-παιδιών και το υποσύστημα των αδελφών. Τα υποσυστήματα αυτά διαμορφώνονται κυρίως με βάση το ρόλο τον οποίο επιτελούν. Άλλα υποσυστήματα στην οικογένεια μπορεί να αποτελούν π.χ. η μητέρα με ένα παιδί ή ο πατέρας με ένα παιδί, που έχουν πολύ στενή επικοινωνία μεταξύ τους, σε μια προβληματική σχέση.. Τα αγόρια επίσης σε μια οικογένεια μπορεί να αποτελούν ξεχωριστό υποσύστημα από τα κορίτσια.

Κάθε άτομο μπορεί να ανήκει σε διαφορετικά συστήματα συγχρόνως. Ένας άντρας π.χ. μπορεί να είναι πατέρας στο σύστημα της οικογένειάς του, να είναι γιός στο σύστημα της αρχικής του οικογένειας και να είναι προϊστάμενος στο σύστημα της εργασίας του. Σε καθένα από τα συστήματα αυτά το άτομο έχει διαφορετικό ρόλο. Ο ρόλος που το άτομο κατέχει σε ένα σύστημα καθορίζει σε σημαντικό βαθμό

τη συμπεριφορά του. Το άτομο π.χ. που είναι πατέρας σε ένα σύστημα και γιός σε ένα άλλο, συμπεριφέρεται διαφορετικά ως πατέρας και διαφορετικά ως γιός. Οι διαφορετικοί ρόλοι που τα άτομα αναλαμβάνουν είναι από τους βασικότερους παράγοντες που καθορίζουν τη συμπεριφορά τους (Nichols & Everage, 1986).

Σύμφωνα με τη συστημική θεωρία, ο ρόλος τον οποίο ένα υποσύστημα διεξάγει βρίσκεται σε άμεση σχέση με τα χαρακτηριστικά του υποσυστήματος το οποίο επιτελεί αυτό το ρόλο. Ο ρόλος, δηλαδή, δεν είναι απλά μια θέση που καταλαμβάνεται. Περιέχει αλληλεπιδράσεις και προσαρμογή μεταξύ του εσωτερικού του υποσυστήματος και του περιβάλλοντος. Το κάθε υποσύστημα λειτουργεί με βάση τα εσωτερικά του χαρακτηριστικά και την προσαρμογή του στο ευρύτερο σύστημα στο οποίο ανήκει (Miller, 1965, σελ. 218).

Η έννοια της προσαρμογής του ρόλου τον οποίο ένα υποσύστημα επιτελεί, στις εξωτερικές και εσωτερικές απαιτήσεις, διαδικασία απαραίτητη για την επιβίωσή του, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ρόλοι δεν είναι στατικοί, αλλά εξελίσσονται. Η εξέλιξη προέρχεται από αλλαγές τόσο στο περιβάλλον του συστήματος, όσο και από αλλαγές του ίδιου του συστήματος. Ο ρόλος των γονέων, όπως θα δούμε, αλλάζει ακολουθώντας την εξέλιξη της οικογενειακής ζωής.

1.2.1 Ανοιχτά όρια - Κλειστά όρια

Όπως αναφέραμε, το σύστημα της οικογένειας έχει τα εξωτερικά όρια, τα οποία τη διαφοροποιούν από το έξω περιβάλλον, και τα εσωτερικά όρια, τα οποία διαφοροποιούν τα υποσυστήματα της οικογένειας μεταξύ τους.

Τα εξωτερικά όρια προστατεύουν την οικογένεια από τον έξω κόσμο και συγχρόνως όμως επιτρέπουν την επικοινωνία με αυτόν. Ο έξω κόσμος π.χ. μπορεί να είναι ο επαγγελματικός χώρος, το σχολείο του παιδιού, οι συγγενείς και φίλοι, από τα οποία διαφοροποιείται μεν η οικογένεια, αλλά συγχρόνως επικοινωνεί. Με τη διαφοροποίηση της οικογένειας από τον έξω κόσμο επιτυγχάνεται η διαμόρφωση της ταυτότητας της οικογένειας και των μελών της. Με την επικοινωνία με τον έξω κόσμο η οικογένεια εξασφαλίζει την κοινωνικοποίηση των μελών και την προσαρμογή τους στην ευρύτερη πολιτισμική ομάδα στην οποία ανήκουν. Ο Minuchin (1981, σελ. 46) αναφέρει ότι από τις πιο σημαντικές λειτουργίες της οικογένειας είναι να προστατέψει τα μέλη της από τον έξω κόσμο και συγχρόνως, να ετοιμάσει τα μέλη της να ζήσουν στον κόσμο αυτό.

Με βάση το είδος των σχέσεων που σε ένα σύστημα τα όρια εξασφαλίζουν με τον έξω κόσμο, όπως και μεταξύ των υποσυστημάτων του, τα όρια διακρίνονται σε ανοιχτά και σε κλειστά όρια.

→ Τα ανοιχτά όρια επιτρέπουν την εισροή πληροφορίας από τον έξω κόσμο (input), όπως και την εξωτερική του συστήματος προς τον έξω κόσμο (output). Τα ανοιχτά όρια, δηλαδή, επιτρέπουν την ανταλλαγή πληροφορίας από και προς το σύστημα.

→ Τα κλειστά όρια, αντίθετα, δεν επιτρέπουν την ανταλλαγή πληροφορίας¹. Ένα σύστημα με υψηλό βαθμό πληροφορίας, εισερχόμενης και εξερχόμενης είναι ανοιχτό σύστημα. Το σύστημα του οποίου τα όρια δεν περνά εύκολα η πληροφορία είναι κλειστό σύστημα. Όπως αναφέρει ο Miller (1965, σελ. 203), κανένα σύστημα δεν είναι εντελώς κλειστό, γιατί δεν μπορεί να επιβιώσει. Τα συστήματα είναι σχετικά κλειστά.

Ένα από τα χαρακτηριστικά των ζωντανών συστημάτων είναι ότι έχουν ανοιχτά όρια και ως εκ τούτου λέγονται ανοιχτά συστήματα. Τα ανοιχτά συστήματα βρίσκονται σε διεργασία συνεχούς ανταλλαγής και συναλλαγής με το περιβάλλον τους. Τα ζωντανά οργανικά συστήματα ανταλλάσσουν ύλη και ενέργεια, στοιχεία που είναι απαραίτητα για την επιβίωση τους. Στα ψυχοκοινωνικά

¹ Η έννοια της πληροφορίας στα συστήματα αναπτύχθηκε κυρίως από τον Shannon στη μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας και ανέπτυξε. Η πληροφορία αναφέρεται σε ύλη, ενέργεια ή σύμβολα, που ένα σύστημα μπορεί να προσλάβει και να επεξεργαστεί.

Βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της πληροφορίας είναι ότι προκαλεί αλλαγή στο σύστημα. Η ποιότητα ενός συστήματος καθορίζεται από τη δυνατότητα και την ελευθερία του συστήματος να δέχεται πληροφορία και επομένως να αλλάζει. Η εισροή πληροφορίας σε ένα σύστημα μειώνει την αναστολή και αυξάνει την τάξη (Miller, 1965, σελ. 193). Η ανταλλαγή πληροφορίας είναι βασική για όλα τα ζωντανά συστήματα. Επειδή η πληροφορία φέρνει αλλαγή στο σύστημα και το προετοιμάζει για συνεχή προσαρμογή. Όπως αναφέρει ο Bateson (1972), η πληροφορία "είναι μια διαφορά, η οποία προκαλεί διαφορά". Στις διαπροσωπικές σχέσεις της οικογένειας, ένα χαμόγελο, μια χειρονομία ή ένα νεύμα, αποτελούν αλλαγές στο περιβάλλον της οικογένειας, αντίστοιχες με τις αλλαγές στη θερμοκρασία του περιβάλλοντος. Αυτές οι αλλαγές, με τη σειρά τους, προκαλούν αλλαγές, όταν ο παραλήπτης της πληροφορίας, αλλάζει την αντίληψή του, για το περιβάλλον και τροποποιεί στη συνέχεια τη συμπεριφορά του.

Στη συστημική θεραπευτική προσέγγιση της οικογένειας η έννοια της πληροφορίας αναφέρεται στην ικανότητα της οικογένειας να κάνει τις απαραίτητες αλλαγές, για να προσαρμοστεί στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Όταν για παράδειγμα σε μια οικογένεια, το παιδί πάει για πρώτη φορά στο σχολείο, η οικογένεια οφείλει να αλλάξει ορισμένες συμπεριφορές και στάσεις, για να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση. Θα γίνουν αλλαγές π. χ. στις ώρες του ύπνου και του φαγητού. Θα χρειαστεί να γίνουν αλλαγές και στις σχέσεις της οικογένειας με νέα άτομα, όπως δάσκαλοι, συμμαθητές, άλλοι γονείς κ.λ.π. Σε μια οικογένεια που αποτελεί κλειστό σύστημα, και δεν προσαρμόζεται στις νέες καταστάσεις, δίδεται πληροφορία, για να μπορέσει να αλλάξει. Η πληροφορία μπορεί να είναι στο επίκεντρο συμπεριφοράς, όπως π. χ. καθορισμός των ωρών για φαγητό, ύπνο ή ύπνισμα. Μπορεί να είναι επίσης πληροφορία που θα αλλάξει τη στάση των γονέων για το σχολείο ή τους δασκάλους, σε περίπτωση που δεν υπάρχει θετική στάση. Η αλλαγή στη στάση θα οδηγήσει σε αλλαγή συμπεριφοράς. Αν προκληθεί αλλαγή στη συμπεριφορά της οικογένειας με τις παρεμβάσεις αυτές, θεωρείται ότι το σύστημα πήρε πληροφορία.

συστήματα η ανταλλαγή γίνεται με τη μορφή της πληροφορίας, σε συμβολικό επίπεδο ή σε επίπεδο συμπεριφοράς. (βλ. υποσημείωση).

Οι οικογένειες ως συστήματα, είναι συστήματα περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά. Ένα ανοιχτό σύστημα οικογένειας, όχι μόνο είναι σε θέση να επιβιώνει, αλλά εξελίσσεται συνεχώς. Είναι ανοιχτό σε νέες εμπειρίες και είναι σε θέση να εγκαταλείπει συμπεριφορές, όταν αυτές δεν είναι πια λειτουργικές. Αντίθετα, ένα κλειστό σύστημα οικογένειας, απομονώνεται από τις εξωτερικές επιδράσεις και κάνει κακή προσαρμογή.

Τα κλειστά συστήματα παρουσιάζουν αυξημένη εντροπία. Εντροπία είναι ο βαθμός αταξίας που υπάρχει σε ένα σύστημα. Τα ανοιχτά συστήματα έχουν αυξημένο βαθμό νεγεντροπίας. Νεγεντροπία στο σύστημα λέγεται η ανάπτυξη από το σύστημα μηχανισμών, οι οποίοι μειώνουν την εντροπία του συστήματος. Όταν σε ένα σύστημα επέρχεται αταξία, λόγω αλλαγών είτε στο εσωτερικό του συστήματος, είτε στο εξωτερικό του περιβάλλον - υπερόςστημα -, αναπτύσσονται στο σύστημα μηχανισμοί, οι οποίοι τείνουν να επαναφέρουν το σύστημα σε ισορροπία. Ένα λειτουργικό υποσύστημα προσαρμόζεται στη νέα κατάσταση και ισορροπεί. Ένα κλειστό σύστημα είναι δύσκολο να αναπτύξει προσαρμοστικούς μηχανισμούς και να πετύχει μια νέα ισορροπία. Οι Goldenberg (1991, σελ. 46) αναφέρουν ως παράδειγμα κλειστού συστήματος οικογένειας, τις οικογένειες των μεταναστών. Οι πρόσφατοι μετανάστες, συνήθως, ζούνε απομονωμένοι από την κυρίαρχη εθνική ομάδα της χώρας υποδοχής. Είναι καχύποπτοι στους ξένους, επικοινωνούν μόνο μεταξύ τους και απαιτούν πειθαρχία από τα μέλη της οικογένειάς τους. Μένουν, συνήθως, προσκολλημένοι στην παράδοση και αντιστέκονται στην αλλαγή. Οι σχέσεις γονέων παιδιών, όπως και γενικότερα οι σχέσεις στις κλειστές αυτές οικογένειες συνήθως παρουσιάζουν προβλήματα.

Τα όρια αποτελούν βασικό στοιχείο στο σύστημα, γιατί καθορίζουν τη συναλλαγή του συστήματος με το περιβάλλον του. Στο άτομο σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, ως βιοψυχοκοινωνικό σύστημα, τα όρια ορίζονται από το Εγώ. Το Εγώ είναι το συνειδητό τμήμα του ψυχισμού το οποίο ελέγχει τις ενορμήσεις του Ιδ και τις απαιτήσεις του Υπερεγώ, έτσι ώστε το άτομο να συμπεριφέρεται με τρόπο που να ικανοποιεί το βαθύτερο ψυχισμό του και, συγχρόνως, να είναι σύμφωνο με τις κοινωνικές απαιτήσεις (Reed & Palmer, 1872).

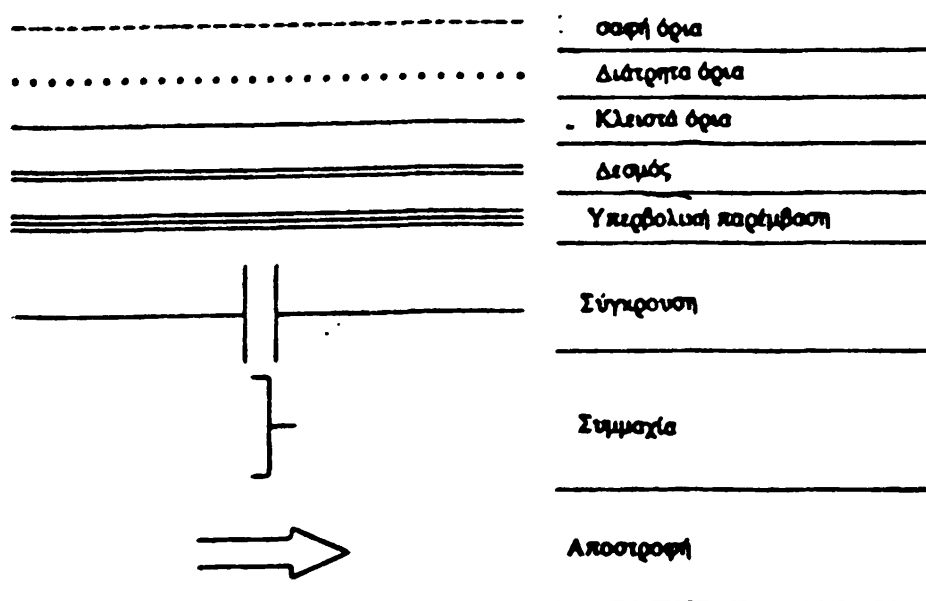
Τα όρια σε ένα σύστημα είναι λειτουργικά, όταν δεν είναι πολύ ανοιχτά, ούτε πολύ κλειστά. Στην πρώτη περίπτωση, όταν τα όρια είναι πολύ ανοιχτά, το σύστημα δεν οριοθετείται, ούτε προστατεύεται από τον έξω κόσμο. Στην περίπτωση αυτή το σύστημα είναι συνήθως αποδιοργανωμένο. Δεν υπάρχει στο σύστημα αυτό ο βαθμός

συναχής και διάκρισης μεταξύ των μελών του που να επιτρέπει στο σύστημα να διαφοροποιηθεί από το περιβάλλον και συγχρόνως να έχει τη δική του ταυτότητα. Το πολύ ανοιχτό σύστημα δεν προστατεύει τα μέλη του από το πλήθος των εξωτερικών επιδράσεων. Υπάρχει στην περίπτωση αυτή ένας βομβαρδισμός πληροφοριών και αδυναμία του συστήματος να επιλέξει και να απορροφήσει εκείνες τις πληροφορίες που θα επιτρέψουν τη συντήρηση και την εξέλιξή του. Κινδυνεύει, δηλαδή, στην περίπτωση αυτή, η ύπαρξη του ίδιου του συστήματος.

Στην αντίθετη περίπτωση, όταν τα όρια είναι πολύ κλειστά, δεν εισρέει στο σύστημα ο βαθμός πληροφορίας που απαιτείται για τη συντήρηση και εξέλιξη του συστήματος. Ένα εντελώς κλειστό σύστημα πεθαίνει. Ένα ημίκλειστο σύστημα δυσλειτουργεί. Η Satir (1972) αναφέρει ως κλειστά συστήματα τις φυλακές, μερικά ιδρύματα, όπως και οικογένειες που δεν επικοινωνούν με τον έξω κόσμο.

Στην περίπτωση που τα εσωτερικά όρια ενός συστήματος είναι κλειστά, τα μέλη του συστήματος αυτού δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Υπάρχει στα συστήματα αυτά συναισθηματική απόσταση μεταξύ των μελών του η οποία τα εμποδίζει να έχουν το συναίσθημα ότι ανήκουν σε μια οργανωμένη ομάδα, σε ένα όλο. Στην περίπτωση δηλαδή και των κλειστών ορίων, απειλείται η ταυτότητα του συστήματος εξαιτίας της απομάκρυνσης των μελών μεταξύ τους. Στα σχήματα 1 και 2 παρουσιάζονται τρόποι απεικόνισης διαφορετικών τύπων ορίων στο σύστημα της οικογένειας.

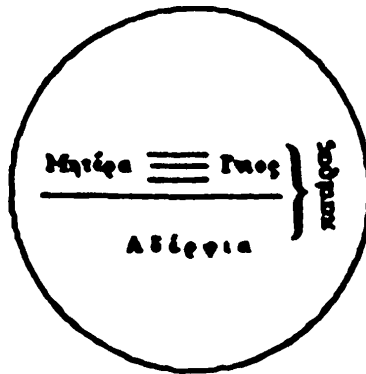

Σχ. 1

Τύποι ορίων στο σύστημα της οικογένειας.
(Minuchin, 1974, σελ. 53)

Παρόλο που τα ανοιχτά όρια - ανοιχτό σύστημα- είναι περισσότερο θετικά για τη λειτουργία του συστήματος, η ποιότητα των ορίων και η λειτουργικότητά τους επομένως για το σύστημα, καθορίζεται από την ευελιξία που παρουσιάζουν τα όρια να γίνονται περισσότερο ή λιγότερο κλειστά ή ανοιχτά, ανάλογα με τις ανάγκες του συστήματος.

Σχ. 2 Τύποι ορίων σε μια δυσλειτουργική οικογένεια.

Στο σχήμα 2 παρατηρούμε ότι η μητέρα έχει κάνει στενή σχέση - συμμαχία με το γιό, τον οποίο έχει αποκόψει από το υποσύστημα των αδελφών. Μεταξύ αυτών και των άλλων παιδιών υπάρχουν κλειστά όρια. Ωστόσο, η μητέρα με όλα τα παιδιά διαμορφώνουν επίσης συμμαχία από την οποία αποκλείουν τον πατέρα. Ο πατέρας μένει έξω από το σύστημα μητέρα-παιδιά.

(Goldenberg & Goldenberg, 1991, σελ. 176)

Η λειτουργικότητα των ορίων για οποιοδήποτε υποσύστημα μπορεί να μετακινείται από σχετικά κλειστά σε σχετικά ανοιχτά όρια, ανάλογα με τις ανάγκες του συστήματος και την εξελικτική του πορεία. Μετά το γάμο π.χ. τα εξωτερικά όρια του συστήματος των νεαρών συζύγων γίνονται περισσότερο κλειστά, ώστε να επιτρέψουν στο νέο σύστημα να αποκτήσει τη συνοχή που απαιτείται για να οργανωθεί. Μετά τη γέννηση του πρώτου παιδιού τα εξωτερικά όρια γίνονται περισσότερο ανοιχτά, ώστε να επιτρέψουν στο νέο σύστημα να δεχτεί υποστήριξη

και βοήθεια από το έξω περιβάλλον (παπούδες, άλλους γονείς, παιδικός κλπ.).

Η διαφοροποίηση των ορίων από περισσότερο κλειστά σε περισσότερα όρια ή το αντίστροφο είναι, συνήθως, μια σταθερή διαδικασία, χωρίς σημαντικές αυξομειώσεις και ακολουθεί τις αναπτυξιακές ή άλλες αλλαγές του συστήματος. Σε περιπτώσεις όμως απότομων αλλαγών στο εξωτερικό περιβάλλον (υπερσύστημα) ή στο εσωτερικό του συστήματος, η ποιότητα των ορίων εξαρτάται από το πόσο ευέλικτα είναι τα όρια να αλλάζουν και να γίνονται περισσότερο ή λιγότερο κλειστά ή ανοιχτά, ανάλογα με την κατάσταση. Στην περίπτωση π.χ. που πεθαίνει ένα μέλος της οικογένειας το σύστημα μπορεί να γίνει πολύ κλειστό, για να εξασφαλίσει την απαιτούμενη συνοχή για διεύθυνση της ανισορροπίας που συμβαίνει στο σύστημα εξ αιτίας της απώλειας. Μπορεί όμως το σύστημα να γίνει πιο ανοιχτό, ακόμη και διάτρητο, όταν τα μέλη του συστήματος ζητούν υποστήριξη από το έξω περιβάλλον, για να αντιμετωπίσουν την κρίση (Nichols & Evereti, 1986).

Όπως φαίνεται από τις παραπάνω αναφορές, η ευελιξία των ορίων αποτελεί το πιο βασικό στοιχείο που καθορίζει την ποιότητα και τη λειτουργικότητα του συστήματος. Στα λειτουργικά συστήματα, τα όρια, είναι μεν σαφώς καθορισμένα, έχουν όμως τη δυνατότητα να γίνονται περισσότερο ή λιγότερο κλειστά ή ανοιχτά, ανάλογα με την περίπτωση, για να προστατεύσουν το σύστημα. Τα μη λειτουργικά όρια είναι ανελαστικά όρια. Στην περίπτωση αυτή το σύστημα δεν έχει τον απαιτούμενο βαθμό ευελιξίας να προσαρμοστεί στις αλλαγές έξω από το σύστημα ή στο εσωτερικό του συστήματος και να αντιμετωπίσει έτσι καταστάσεις κρίσης. Τα ανελαστικά όρια σε ένα σύστημα μπορεί να είναι μόνιμο χαρακτηριστικό των ορίων του ή παροδικό (Minuchin, 1991).

1.3 Τα βασικότερα υποσυστήματα στην οικογένεια

Σύμφωνα με τα κριτήρια με τα οποία ορίζονται τα υποσυστήματα στην οικογένεια, τη διεξαγωγή συγκεκριμένου ρόλου και διεργασίας, στην πυρηνική λειτουργική οικογένεια διαμορφώνονται τα ακόλουθα υποσυστήματα: το υποσύστημα των συζύγων, το υποσύστημα των γονέων και το υποσύστημα των αδελφών.

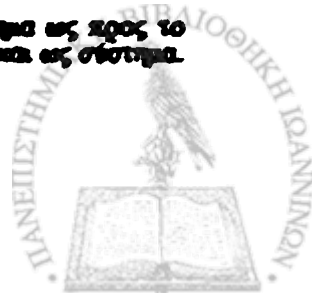
1.3.1. Το υποσύστημα των σφύγων²

Το σύστημα των σφύγων διαμορφώνεται όταν δύο ενήλικες του αντιθέτου φύλου συνδέονται με σκοπό τη δημιουργία οικογένειας. Η διαμόρφωση της πυρηνικής οικογένειας αρχίζει με τη διαμόρφωση του ζευγαριού. Όπως αναφέρει ο Burrham, 1986, σελ.25), το ζευγάρι αποτελεί τους αρχιτέκτονες της οικογένειας. Το υποσύστημα των σφύγων έχει να επιτελέσει συγκεκριμένους ρόλους και λειτουργίες, οι οποίες είναι πολύ βασικές για τη λειτουργία της οικογένειας. Οι σφύγοι μοιράζονται την εξουσία την οποία ασκούν από κοινού στην οικογένεια και είναι υπεύθυνοι ο ένας για τον άλλον, όπως και για τα παιδιά (Crowe & Ridley, 1990).

Ο Minuchin (1991, σελ. 57) ορίζει ως εξής την οριοθέτηση του υποσυστήματος του ζευγαριού: "Μια από τις πιο σημαντικές λειτουργίες του υποσυστήματος του ζευγαριού είναι η ανάπτυξη ορίων τα οποία προστατεύουν το ζευγάρι παρέχοντάς τους ένα χώρο για ικανοποίηση των ψυχολογικών τους αναγκών, χωρίς να παρεμβαίνουν στο χώρο αυτό οι συγγενείς, τα παιδιά και οι άλλοι. Η επάρκεια των ορίων αυτών είναι από τους πιο βασικούς παράγοντες για την επιβίωση της οικογένειας".

Τα κυριότερα στοιχεία τα οποία ορίζουν τη διαμόρφωση και τη λειτουργικότητα του ζευγαριού είναι η προσφορά αμοιβαίας υποστήριξης και η αμοιβαία προσαρμογή και συνεξάρτηση (Minuchin, 1991, σελ. 56). Για να υπάρξουν οι ιδιότητες αυτές, οι σφύγοι εγκαταλείπουν ένα βαθμό από την προηγούμενη ανεξαρτησία τους, για να προσαρμοστούν ο ένας στις ανάγκες του άλλου και να υπάρχει συνεξάρτηση μεταξύ τους. Η συνεξάρτηση μεταξύ των σφύγων διαμορφώνει την ταυτότητα του ζευγαριού. Παράλληλα όμως τα μέλη του ζευγαριού διατηρούν την ανεξαρτησία τους, ώστε να πετύχουν προσωπική ανάπτυξη και να διασφαλίσουν την προσωπική τους ταυτότητα. Ο Minuchin (1991, σελ. 47) αναφέρει ότι η ταυτότητα κάθε συστήματος αποτελείται από δύο στοιχεία: Από τη συναίσθηση του "ανήκειν", ότι δηλαδή το ζευγάρι είναι μαζί (togetherness) και τη συναίσθηση ότι είναι χωριστά (separateness). Ένα λειτουργικό σύστημα εξασφαλίζει στα μέλη του και τα δύο αυτά στοιχεία. Η ανάγκη για μαζί και

² Κάθε υποσύστημα είναι σύστημα ως προς τον εαυτό του και υποσύστημα ως προς το άμεσα ανώτερο σύστημα. Για το λόγο αυτό κάθε υποσύστημα μπορεί να οριστεί και ως σύστημα.

χωριστά συγχρόνως, όπως αναφέρουν οι Guitman και Krinsken, (1981, σελ. 236), είναι έμφυτη και φυσιολογική στα ζωντανά συστήματα.

Η εξασφάλιση συνεξάρτησης και ανεξαρτησίας συμβαίνει όταν στο ζευγάρι υπάρχει ο βαθμός συνοχής που επιτρέπει τη διαμόρφωση του "εμείς", της ταυτότητας δηλαδή του ζευγαριού, παράλληλα όμως υπάρχει η ατομικότητα του κάθε μέλους. Σε περίπτωση που τα όρια ανάμεσα στο ζευγάρι είναι κλειστά, δεν υπάρχει συναισθηματική σχέση μεταξύ των μελών του και επικοινωνία. Το κάθε μέλος ζει στο δικό του κόσμο. Όταν υπάρχουν κλειστά όρια ανάμεσα στο υποσύστημα του ζευγαριού και σε άλλα υποσυστήματα, το ζευγάρι βρίσκεται σε απομόνωση. Τα όρια δηλαδή στο ζευγάρι, εσωτερικά και εξωτερικά, είναι λειτουργικά, όταν είναι ανοιχτά στο βαθμό που να επιτρέπουν στο ζευγάρι να έχει την ενότητα που απαιτείται και, συγχρόνως, να επιτρέπουν την επικοινωνία του με άλλα υποσυστήματα μέσα κι έξω από την οικογένεια.

Αν τα όρια είναι πολύ ανοιχτά, το ζευγάρι κινδυνεύει να χάσει την ενότητά του από την παρεμβολή άλλων υποσυστημάτων. Τέτοιες περιπτώσεις κατάργησης των ορίων του ζευγαριού έχουμε π.χ., όταν οι πατρικές οικογένειες ή το υποσύστημα των παιδιών παρεμβαίνουν στο σύστημα του ζευγαριού.

Συμπεριφορές, οι οποίες οριοθετούν το υποσύστημα του ζευγαριού από το υποσύστημα των παιδιών στην οικογένεια, είναι η σεξουαλική σχέση του ζευγαριού και άλλες δραστηριότητες οι οποίες αφορούν μόνο το ζευγάρι, όπως δραστηριότητες για θέματα οικονομικά, επαγγελματικά, τρόπος επιβολής πειθαρχίας κ.τ.ο. Όσο μεγαλώνουν τα παιδιά, τόσο περισσότερο συμμετέχουν σε ορισμένα θέματα στο υποσύστημα του ζευγαριού.

Στο υποσύστημα του ζευγαριού μπορεί να υπάρξουν διαταραχές στα όρια, εξαιτίας καταστάσεων κρίσης που μπορεί να συμβούν στην οικογένεια. Η αρρώστια ενός παιδιού π.χ. μπορεί να οδηγήσει τη μητέρα για ένα διάστημα να κοιμάται με το παιδί ή το παιδί να κοιμάται με τους γονείς του. Σε τέτοιες περιπτώσεις έχουμε προσωρινή παρέμβαση στο υποσύστημα των συζύγων. Στις περιπτώσεις αυτές τα όρια προσαρμόζονται στις ανάγκες της οικογένειας - ελαστικά όρια - και δεν θεωρείται η παρέμβαση ως πρόβλημα. Όταν όμως στο υποσύστημα του ζευγαριού γίνονται συχνές παρεμβάσεις από άλλα υποσυστήματα, δημιουργείται πρόβλημα στη σχέση του ζευγαριού. Μερικές φορές, η παραβίαση των ορίων του συστήματος του ζευγαριού για μακρόχρονο διάστημα δυσκολεύει την επαναφορά του συστήματος στην προηγούμενη σχέση. Η εμπλοκή της μητέρας π.χ. σε μια

μακροχρόνια αρρώστια του παιδιού μπορεί να την οδηγήσει σε μια μόνιμη απόσταση από τη σχέση της με το σύντροφό της. Συχνά τα μέλη, γονείς και παιδιά, συντηβίζουν τις νέες συμμαχίες και δεν επανέρχονται στις παλιές (Crowe & Ridley, 1990, σελ. 166).

Το είδος των ορίων σε ένα ζευγάρι καθορίζεται κυρίως από τη συναισθηματική σχέση και το βαθμό επικοινωνίας που υπάρχει μεταξύ τους. Σύμφωνα με τους Crowe και Ridley (1990, σελ. 167), η στενή σχέση ανάμεσα στο ζευγάρι ορίζεται με βάση τη σεξουαλική σχέση, τη μη λεκτική εγγύτητα που υπάρχει μεταξύ τους, τη λειτουργική εγγύτητα και την εμπάθεια. Στενή σχέση μεταξύ των συζύγων έχει φανεί ότι επηρεάζει την άμεση και ανοιχτή επικοινωνία των συντρόφων, τη συμπληρωματικότητα της σχέσης τους και την κάλυψη των αναγκών τους (Wesley & Epstein, 1970).

Η ύπαρξη στενής σχέσης στο ζευγάρι συντελεί επίσης στην τήρηση των ορίων ανάμεσα στο υποσύστημα των γονέων και στο υποσύστημα των παιδιών. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ένα σαφώς οριοθετημένο σύστημα συζύγων συντελεί ώστε να δοθεί στο παιδί η απαιτούμενη ελευθερία για ανάπτυξη και στη συνέχεια για αποχωρισμό. Στη θεραπευτική διαδικασία, η οριοθέτηση του συστήματος του ζευγαριού αποτελεί μια από τις πιο αποτελεσματικές παρεμβάσεις σε δυσλειτουργικές οικογένειες.

Ένα σημαντικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της ενότητας του ζευγαριού και την εξασφάλιση στενής σχέσης μεταξύ των συζύγων είναι ο συναισθηματικός αποχωρισμός του κάθε μέλους από την αρχική, πατρική του οικογένεια.

Ο Bowen είναι από τους πρώτους που μελέτησε τις σχέσεις του ατόμου με την αρχική του οικογένεια (family of origin) και τη σημασία της στη σχέση του ζευγαριού και τη λειτουργία της οικογένειας (Bowen, 1978). Στα ζευγάρια, στα οποία ο ένας ή και οι δύο σύντροφοι δεν έχουν αποχωριστεί από την αρχική τους οικογένεια (κάθετη σχέση), παρουσιάζονται συχνά προβλήματα στις μεταξύ των συντρόφων σχέσεις (οριζόντια σχέση). Στις περιπτώσεις αυτές, όπως θα δούμε (Κεφ. 2), διευκολύνεται η δημιουργία συμμαχιών του κάθε συντρόφου με άλλα μέλη της οικογένειας τα οποία ανήκουν σε άλλο υποσύστημα.

1.3.2. Το υποσύστημα των γονέων

Με τη γέννηση του πρώτου παιδιού διαμορφώνεται μια νέα μορφή στην οικογένεια. Το σύστημα των συζύγων διαφοροποιείται, για να συμπεριλάβει στο

χώρο της οικογένειας το νέο μέλος και να επιτελέσει το ρόλο του για την ανάπτυξη και την κοινωνικοποίηση του μέλους αυτού.

Είναι σημαντικό στη νέα μορφή της οικογένειας, το υποσύστημα των συζύγων να διευρυνθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να μη χάσει την αυτοτέλεια και την ταυτότητά του. Σε ένα λειτουργικό σύστημα γονέων τα όρια ανάμεσα στο υποσύστημα των γονέων και στο υποσύστημα των παιδιών ορίζονται με τρόπο ώστε να επιτρέπουν στο παιδί να έχει πρόσβαση και στους δύο γονείς, χωρίς όμως να παρεμβαίνει στο δικό τους ρόλο και στη δική τους σχέση (βλ. σχ. 9).

Ελλείψεις που μπορεί να υπάρχουν στο σύστημα των συζύγων, όπως αναφέραμε, δημιουργούν προβλήματα στην οριοθέτηση του υποσυστήματος γονέων - παιδιού. Συναισθηματική απόσταση π.χ. στη σχέση των συζύγων μπορεί να οδηγήσει τη μητέρα ή τον πατέρα να κάνουν μια σχέση με το παιδί που δεν ανταποκρίνεται στο ρόλο γονέα-παιδιού. Στην περίπτωση αυτή, όπως θα αναφέρουμε σε επόμενο κεφάλαιο, δημιουργούνται προβλήματα στη λειτουργία της οικογένειας.

Το παιδί, επειδή είναι το πιο αδύναμο μέλος της οικογένειας, συνήθως, "φορτώνεται" και εκφράζει τη δυσλειτουργία του συστήματος της οικογένειας. Στην κλινική πράξη παρατηρούμε συχνά ότι πίσω από ένα πρόβλημα του παιδιού, υπάρχει συχνά πρόβλημα στη σχέση των συζύγων. Πρώτος ο Jackson παρατήρησε ότι η σχιζοφρένεια των ασθενών του είχε άμεση συνάφεια με τη σχέση των γονέων μεταξύ τους, όπως και με τη σχέση τους με το σχιζοφρενικό άτομο. Στην περίπτωση αυτή το "άρρωστο" μέλος συγκεντρώνει πάνω του τα προβλήματα της οικογένειας για να διατηρηθεί η ισορροπία στο σύστημα της οικογένειας (Gurman & Krinsken, 1981, σελ. 245).

Η εξελικτική φύση του γονεϊκού ρόλου

Τα όρια, όπως αναφέραμε στην εισαγωγή, εκφράζονται με το ρόλο που κάθε μέλος ή ομάδα μελών επιτελεί. Τήρηση των ορίων στη συστημική θεωρία σημαίνει τήρηση των ρόλων. Ο ρόλος των γονέων προς το παιδί, ο γονεϊκός ρόλος, εκφράζει την τήρηση των ορίων στη σχέση γονέων - παιδιού. Τα όρια, όπως αναφέραμε, είναι λειτουργικά, όταν υπάρχουν μεν, αλλά είναι ελαστικά. Ο γονεϊκός ρόλος, αντίστοιχα, είναι μεν σταθερός, αλλάζει όμως με βάση το αναπτυξιακό επίπεδο του παιδιού. Καθώς το παιδί μεταβαίνει στο επόμενο στάδιο ανάπτυξης, ο γονέας

αλλάζει τον τρόπο επικοινωνίας και συνύπαρξης μαζί του. Ο ρόλος του γονέα προσαρμόζεται στην εικόνα του παιδιού που αλλάζει συνεχώς.

Για να είναι σε θέση ο γονέας να εφαρμόσει έναν αναπτυξιακό ρόλο, είναι βασικό, όχι μόνο να προσαρμόζεται στην αλλαγή του παιδιού, αλλά και στην εικόνα που το παιδί διαμορφώνει για το γονέα σε κάθε στάδιο. Για το παιδί της προσχολικής ηλικίας π.χ. οι γονείς είναι τα μυθικά παντοδύναμα πρόσωπα. Ο έφηβος τοποθετεί τους γονείς στις πραγματικές τους διαστάσεις (Kestenberg, 1975).

Σύμφωνα με τη συστημική θεωρία, κάθε αλλαγή σε ένα σύστημα προκαλεί ανισορροπία, μέχρι που το σύστημα να αναπτύξει προσαρμοστικούς μηχανισμούς και να αποκτήσει νέα ισορροπία (Skinner, 1986). Με βάση την αρχή αυτή, σε κάθε στάδιο αλλαγής του γονεϊκού ρόλου παρουσιάζεται ένταση και ανισορροπία στη σχέση γονέα-παιδιού.

Καθώς αλλάζουν οι απαιτήσεις του παιδιού και η σχέση του με τους γονείς σε κάθε στάδιο ανάπτυξης, οι γονείς αισθάνονται ότι είναι ανεπαρκείς και απειλούνται. Μέχρι ο γονέας να "ξεχάσει" το παιδί του προηγούμενου σταδίου και να εξοικειωθεί με το νέο, υπάρχει μια περίοδος σύγχυσης και ανασφάλειας στο γονεϊκό ρόλο που εκφράζεται με κάποια ένταση στη σχέση γονέα-παιδιού (Kestenberg, 1975, σελ. 268).

Οι γονείς συνήθως χρησιμοποιούν τα ακόλουθα σημεία για να προσαρμόσουν το γονεϊκό ρόλο τους στα στάδια ανάπτυξης του παιδιού:

α) Παρατηρούν τη φυσιολογική ωρίμαση του παιδιού, όπως αυτή εκδηλώνεται στην εικόνα του σώματος και στα επιτεύγματα του κάθε σταδίου. β) Ακολουθούν τις τεχνικές που επικρατούν στο ευρύτερο κοινωνικό πριβάλλον για την ανατροφή του παιδιού, όπως ηλικία απογαλακτισμού και άσκησης στην τουαλέτα, ηλικία εισόδου στο σχολείο κ.τ.ο. γ) Ακολουθούν τους ρόλους των δικών τους γονέων. Όσο μικρότερο είναι το παιδί, τόσο περισσότερο οι γονείς στηρίζονται σε ταύτιση του ρόλου τους με το ρόλο των δικών τους γονέων και στη διαίσθηση για το γονεϊκό ρόλο τους (Kestenberg, 1975).

Για το ρόλο του γονέα σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του παιδιού θα αναφερθούμε με λεπτομέρειες σε επόμενο κεφάλαιο. Στην ενότητα αυτή θα αναφέρουμε μόνο μερικές βασικές αρχές που σηματοδοτούν την τήρηση των ορίων γονέων - παιδιού στα στάδια της ανάπτυξής του.

Στα πρώτα στάδια ανάπτυξης ο γονεϊκός ρόλος καλύπτεται κυρίως με τη διατροφή και την παροχή ασφάλειας στο παιδί. Καθώς το παιδί μεγαλώνει, η ανάγκη για πειθαρχία και έλεγχο γίνεται επίσης σημαντική. Στο στάδιο της εφηβείας το παιδί χρειάζεται έλεγχο, συγχρόνως όμως, και ελευθερία, για να αποκτήσει ανεξαρτησία και αυτονομία και να διαμορφώσει τη δική του ταυτότητα.

Όσο μικρότερο είναι το παιδί, τόσο πιο κλειστά είναι τα όρια γονέων - παιδιού. Όπως θα δούμε μάλιστα, στο πρώτο στάδιο μετά τη γέννηση, το παιδί δεν έχει ξεχωριστά, δικά του όρια. Το βρέφος, τους πρώτους μήνες, αποτελεί ένα σύστημα με τη μητέρα του. Καθώς το παιδί μεγαλώνει, τα όρια ανοίγουν σταδιακά, για να δοθεί η δυνατότητα στο παιδί να συμμετέχει και σε άλλα συστήματα έξω από την οικογένεια. Τέτοια συστήματα είναι η ομάδα των συνομηλίκων, το σχολείο, η ομάδα των σπορ κ.λπ. Παιδιά τα οποία δεσμεύονται με αυστηρά όρια στο σύστημα της οικογένειας, έχουν δυσκολία να επικοινωνήσουν με τα έξω συστήματα και να ενταχτούν στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Βασικά στοιχεία τα οποία καθορίζουν τη λειτουργία του υποσυστήματος γονέων - παιδιού είναι η ικανότητα εκ μέρους των γονέων να προσφέρουν αγάπη, καθοδήγηση και έλεγχο. Η αγάπη, η οποία εκφράζεται κυρίως με την αποδοχή του παιδιού εκ μέρους των γονέων, είναι απαραίτητο προηγούμενο, για να μπορέσουν οι γονείς να ασκήσουν καθοδήγηση και έλεγχο στο παιδί. Ένα άλλο επίσης βασικό στοιχείο για την επιβολή ελέγχου στο παιδί είναι το κύρος του γονέα. Οι γονείς δεν μπορούν να ασκήσουν το ρόλο τους, αν δεν διαθέτουν κύρος από την πλευρά του παιδιού. Το παιδί υπακούει στο γονέα τον οποίο εκτιμά (Becker, in Hoffman & Hoffman, 1964).

Στη Γενική Θεωρία Συστημάτων, σε κάθε σύστημα θεωρείται ότι υπάρχει ένα μέλος ή μια ενότητα - υποσύστημα - που ασκεί εξουσία και οργανώνει το σύστημα. Το υποσύστημα αυτό αποτελεί τον οργανωτή του συστήματος. Ο οργανωτής αποτελεί βασικό υποσύστημα και δεν μπορεί να έχει συμβιωτική ή παρασιτική σχέση με κανένα άλλο υποσύστημα. Αν συμβεί κάποιο άλλο υποσύστημα να επιτελέσει τις λειτουργίες του, τότε αυτόματα, το υποσύστημα - οργανωτής - θα χάσει τη θέση του οργανωτή και θα γίνει υποσύστημά του (Miller, 1965, σελ. 337). Κάθε οργανωμένο σύστημα αποτελείται από ένα υποσύστημα - αρχηγό και μια ομάδα από υποσυστήματα τα οποία ελέγχονται από αυτό.

Στην οικογένεια, σε φυσιολογικές καταστάσεις, το ρόλο του οργανωτή τον έχουν οι γονείς.

Η άσκηση εξουσίας και η επιβολή πειθαρχίας από τους γονείς είναι από τους κυριότερους ρόλους των γονέων σε όλα τα στάδια ανάπτυξης. Το παιδί, από το τέλος του πρώτου χρόνου μέχρι να ενηλικιωθεί και να φύγει από το σπίτι, έχει ανάγκη από την θέσπιση κανόνων και τη συμμόρφωση στους κανόνες αυτούς. Τα συστήματα, στα οποία δεν υπάρχουν κανόνες, δεν είναι λειτουργικά. Είναι αποδιοργανωμένα συστήματα, συστήματα χωρίς όρια.

Η δημοκρατική ατμόσφαιρα στην οικογένεια δεν πρέπει να συγχέεται με την έλλειψη ηγεσίας και την επιβολή αρχών. Όπως αναφέρουν οι Nichols & Enegepi (1986) η οικογένεια δεν είναι ομάδα συνομηλίκων. Η οικογένεια αποτελεί το εργαστήρι, όπου τα παιδιά, εκτός των άλλων, θα μάθουν πώς να επικοινωνούν σε καταστάσεις άνησης δύναμης. Η κοινωνία, στην οποία το παιδί θα ενταχθεί, απαιτεί υποταγή σε γραπτούς και άγραφους νόμους. Σε οικογένειες, στις οποίες οι γονείς δεν ασκούν το ρόλο τους και δεν μπορούν να επιβάλλουν εξουσία, το παιδί απειλείται με ανασφάλεια. Το χάος που δημιουργεί η έλλειψη κανόνων, και ορίων επομένως, είναι φυσικό να προκαλεί ανασφάλεια, γιατί το παιδί δεν γνωρίζει τί πρέπει και τί δεν πρέπει να κάνει. Η εξουσία βέβαια που ασκείται από τους γονείς και η πειθαρχία που επιβάλλεται, είναι ανάλογη με το αναπτυξιακό στάδιο του παιδιού.

Περισσότερες απόψεις για το θέμα αυτό θα δοθούν στο 3ο κεφάλαιο, το οποίο αναφέρεται στη διαμόρφωση ετιμέρους ορίων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης.

1. 2. 4 Το υποσύστημα των αδελφών

Το υποσύστημα των αδελφών περιλαμβάνει τα παιδιά - αδέρφια στο σύστημα της οικογένειας. Το υποσύστημα των αδελφών είναι σημαντικό για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, γιατί αποτελεί την ομάδα στην οποία το παιδί θα μάθει να συναλλάσσεται με τους συνομηλικούς και την ευρύτερη κοινωνική ομάδα αργότερα. Στο σύστημα των αδελφών το παιδί θα μάθει π.χ. να συνεργάζεται, να υποχωρεί, να υποστηρίζει, να ανταγωνίζεται και να ασκεί δεξιότητες που απαιτούνται για την άσκηση των διεργασιών αυτών.

Το παιδί, από το δεύτερο έτος, αναζητά συναισθηματική υποστήριξη, όχι μόνο από τη μητέρα, αλλά και από τα άλλα μέλη της οικογένειας. Αν υπάρχουν αδέρφια, προσαρμόζεται στην ύπαρξή τους και μαθαίνει να μοιράζεται μαζί τους την προσοχή των γονέων και τα πράγματα. Το μοίρασμα αυτό διαμορφώνει το πρώτο σημαντικό βήμα για την ανάπτυξη του πνεύματος της ομάδας. Η απώλεια που θα

έχει το παιδί από το μείρασμα της αποκλειστικής μητρικής φροντίδας, αναπληρώνεται από την αποδοχή του από την ομάδα των αδελφών (Α. Freud, 1969).

Όταν τα παιδιά έρχονται σε επαφή με συστήματα έξω από την οικογένεια, μεταφέρουν σε αυτά τον τρόπο συναλλαγής που έμαθαν στο υποσύστημα των αδελφών. Σε οικογένειες στις οποίες λείπει το υποσύστημα των αδελφών - μοναχοπαιδιά - τα παιδιά φαίνεται ότι αντιμετωπίζουν περισσότερες δυσκολίες να ενταχτούν στα συστήματα έξω από την οικογένεια. Τα μοναχοπαιδιά γενικά, σε σύγκριση με τα παιδιά που έχουν και άλλα αδέρφια, παρουσιάζουν μια μειωμένη ικανότητα στο να συνεργάζονται, να μοιράζονται και να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις της ομάδας. Παρουσιάζουν επίσης μεγαλύτερη δυσκολία στην απόκτηση αυτονομίας (Peterson, 1989).

Στο χώρο της συστημικής προσέγγισης της οικογένειας, δεν έχει μελετηθεί ιδιαίτερα ο ρόλος των αδελφών. Από τη σημασία του υποσυστήματος των αδελφών έχει επισημανθεί κυρίως η σημασία της σειράς γέννησης του ατόμου για την ανάληψη συγκεκριμένων ρόλων στην οικογένεια και για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του παιδιού. Ο Tompa (1961), στα πλαίσια της συστημικής προσέγγισης, έχει κάνει αναλυτικές μελέτες για τον τύπο προσωπικότητας που διαμορφώνει ένα άτομο και για το ρόλο που αναλαμβάνει ως σύντροφος, ως αποτέλεσμα της σειράς γέννησης. Υπέθεσε ότι, με βάση τη σειρά γέννησης, διαμορφώνονται 10 βασικά προφίλ προσωπικότητας, όπως μεγαλύτερο παιδί - μικρότερο παιδί, μεγαλύτερος αδελφός - μικρότερη αδελφή, μοναδικό παιδί στην οικογένεια, δίδυμα, κ.λ.π. Όσον αφορά την επίδραση της σειράς γέννησης του ατόμου στην επιτυχία της σχέσης με το σύντρόφό του, υποστήριξε ότι όσο περισσότερο η θέση των συντρόφων ανταποκρίνεται στη θέση τους στη οικογένεια, τόσο περισσότερες πιθανότητες για επιτυχία έχει. Ο πρωτότοκος π.χ. είναι καλύτερα να παντρευτεί έναν δευτερότοκο, ο νεώτερος έναν μεγαλύτερο, κ. ο κ. Θεώρησε επίσης, ότι η πιθανότητα για επιτυχία στο γάμο είναι μεγαλύτερη σε άτομα τα οποία μεγαλώνουν με αδέρφια διαφορετικού φύλου, σε σύγκριση με άτομα τα οποία μεγαλώνουν με αδέρφια μόνο του ίδιου φύλου.

Ο Bowen επίσης, δέχεται ότι το είδος επικοινωνίας μεταξύ των συντρόφων επηρεάζεται από τη σειρά γέννησης που έχουν οι σύντροφοι στην αρχική τους οικογένεια, γιατί η σειρά γέννησης προκαθορίζει συνήθως, και ορισμένο ρόλο στην οικογένεια. Σε ένα ζευγάρι π.χ. όπου ο ένας από τους συντρόφους είναι το μεγαλύτερο παιδί στην οικογένεια, και ο άλλος το μικρότερο, ο μεγαλύτερος σε σειρά γέννησης σύντροφος, ανεξάρτητα αν είναι άντρας ή γυναίκα, συνήθως,

αναλαμβάνει τις ευθύνες, παίρνει τις αποφάσεις και φέρει σε πέρας διάφορα θέματα της οικογένειας. Ο μικρότερος σε σειρά γέννησης σύντροφος στη σχέση αυτή συνήθως, έχει την τάση να θεωρεί τον άλλον ως υπεύθυνο για τα θέματα της οικογένειας και έτσι δεν δημιουργείται πρόβλημα στη σχέση τους. Δύο σύντροφοι που είναι πρωτότοκοι στην αρχική τους οικογένεια, μπορεί να αναπτύξουν ανταγωνιστική σχέση. Η σειρά γέννησης βέβαια αποτελεί έναν από τους παράγοντες που επηρεάζουν το ρόλο του ατόμου, και τη μετέπειτα σχέση του επομένως στο γάμο. Ο ρόλος εξάλλου αποτελεί έναν μόνο από τους παράγοντες που επηρεάζουν μια σχέση.

Το υποσύστημα των αδελφών, σε σχέση με το υποσύστημα των γονέων, είναι λιγότερο σημαντικό. Το υποσύστημα των αδελφών μπορεί να παίζει σημαντικό ρόλο στην οικογένεια, όταν συνδυαστεί με άλλα υποσυστήματα. Τέτοιοι συνδυασμοί συμβαίνουν π.χ. όταν διασπάται το σύστημα των αδελφών εξαιτίας της κακής λειτουργίας του συστήματος των γονέων. Συμβαίνει π.χ. οι γονείς να αποσπούν ένα παιδί από το σύστημα των αδελφών και να του αναθέτουν γονεϊκό ρόλο. Το παιδί αυτό απότομα αποδιώχνεται από το σύστημα των αδελφών και εισπράττει αντιζηλία, θυμό, επιθετικότητα, παράλληλα με την απομάκρυνση. Η ύπαρξη τέτοιων καταστάσεων μπορεί να δημιουργήσει και αργότερα προβλήματα στις μετέπειτα σχέσεις του παιδιού. Η ανάθεση γονεϊκού ρόλου ή για οποιονδήποτε λόγο απόσπαση ενός παιδιού από το σύστημα των αδελφών, του διαμορφώνει συγκεκριμένο ρόλο τον οποίο εκτελεί και αργότερα στη ζωή του.

Στη θεραπευτική πράξη χρησιμοποιείται συχνά η αποκατάσταση τέτοιων προβληματικών συστημάτων αδερφών στην αρχική οικογένεια για να αντιμετωπιστούν τωρινά προβλήματα του ατόμου. Με την παρουσία των αδερφών και την αποκατάσταση του συστήματος των αδερφών, σε πολλές περιπτώσεις, αποκαθίσταται και ολόκληρο το σύστημα της αρχικής οικογένειας. Αποφεύγεται μάλιστα με τον τρόπο αυτό η παρουσία ή η αποκατάσταση των σχέσεων με τους γονείς - αρχική οικογένεια-, διαδικασία που μερικές φορές είναι δύσκολη να γίνει.

Οι Nichols και Evereti (1986, σελ. 123,) π. χ. αναφέρουν την περίπτωση μιας γυναίκας της οποίας κινδύνευε ο γάμος με διάλυση και ζήτησε θεραπεία. Της ζητήθηκε από το θεραπευτή να επικοινωνήσει με τα αδέρφια της, τα οποία είχε να συναντήσει 15 περίπου χρόνια. Από τότε που πέθανε η μητέρα τους δεν είχαν επικοινωνία. Από την πρώτη συνάντηση με τα τρία αδέρφια της στην κλινική του θεραπευτή, έμαθε ότι τα αδέρφια της τη ζήλευσαν και ήταν θυμωμένα μαζί της, γιατί η αλκοολική μητέρα τους της είχε αναθέσει ρόλο γονέα. Της είχε αναθέσει την

επίβλεψη, τη φροντίδα και τον έλεγχο των άλλων παιδιών. Μετά την ομολογία αυτή η συναισθηματική απόσταση³ η οποία υπήρχε με τα αδέρφια της αποκαταστάθηκε. Αποτέλεσμα της αλλαγής αυτής ήταν επίσης και η καλλιέργεια της σχέσης με τον άντρα της.

³ Η συναισθηματική απόσταση από την αρχική οικογένεια είναι αρνητικός παράγοντας για την ψυχική ισορροπία του ατόμου και της συζυγικής σχέσης. Είναι η αντίθετη περίπτωση του μη αποχωρισμού από την αρχική οικογένεια, η οποία επίσης δημιουργεί προβλήματα (Gurman & Kniskern, 1981).

Κεφάλαιο 2

2. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΕΞΑΙΤΙΑΣ ΤΗΣ ΜΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΟΡΙΩΝ

Τα κύρια υποσυστήματα τα οποία ορίζουν τη δομή στο σύστημα της οικογένειας όπως αναφέραμε, είναι το υποσύστημα των συζύγων, το υποσύστημα των γονέων και το υποσύστημα των αδερφών. Σε ένα άλλο επίπεδο, υποσυστήματα μέσα στην οικογένεια αποτελεί κάθε μέλος μόνο του. Ο ρόλος που καθένα από αυτά τα υποσυστήματα επιτελεί είναι διαφορετικός. Σε συνδυασμό οι ρόλοι αυτοί, συντελούν στη λειτουργία της οικογένειας κατά έναν ορισμένο τρόπο.

Αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα πώς διαμορφώνονται τα όρια ανάμεσα στα υποσυστήματα της οικογένειας και μερικές παρεκτροπές που μπορεί να δημιουργηθούν εξαιτίας της διαμόρφωσης μη λειτουργικών ορίων. Όπως αναφέραμε ήδη, τήρηση των ορίων σε ένα υποσύστημα σημαίνει τήρηση του ρόλου που κατέχει το υποσύστημα αυτό για τη λειτουργία του όλου συστήματος. Όταν δεν τηρούνται τα όρια, υπάρχει σύγχυση ρόλων. Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφέρουμε περισσότερο οργανωμένα μερικές από τις παρεκτροπές που δημιουργούνται στο σύστημα της οικογένειας, εξαιτίας της σύγχυσης των ρόλων στα υποσυστήματά της.

2.1 Τριγωνοποίηση (Triangulation)

Από το χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας και της συμπεριφοράς των ομάδων γνωρίζουμε ότι, όταν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα σε δύο μέλη σε μια ομάδα, ένα τρίτο μέλος προστίθεται στη δυάδα έτσι ώστε να αποφευχθεί η ένταση μεταξύ των δύο μελών.

Η σύμπτυξη των δύο μελών, ξεχωριστά από το τρίτο μέλος, ονομάζεται συνασπισμός. Η είσοδος του τρίτου μέλους στη δυάδα μειώνει την ένταση και

εξασφαλίζει τη διατήρηση και την ισορροπία στο σύστημα (Nichols & Everett, 1986, σελ. 127).

Ο Haley (1976) χρησιμοποίησε από τους πρώτους την έννοια του συνασπισμού στη θεραπεία οικογένειας και την όρισε ως συμμαχία που κάνουν δύο μέλη με σκοπό να προστατεύσουν τον εαυτό τους ή να στραφούν εναντίον ενός τρίτου που απειλεί το σύστημα. Η σύζυγος π.χ. "συμμαχεί" με τη μητέρα της ή με ένα παιδί εναντίον του συζύγου. Ο Haley διαφοροποιεί τη σύνδεση αυτή από συνδέσεις μεταξύ δύο ατόμων εξαιτίας κοινών ενδιαφερόντων, στα οποία δεν συμμετέχει το τρίτο πρόσωπο.

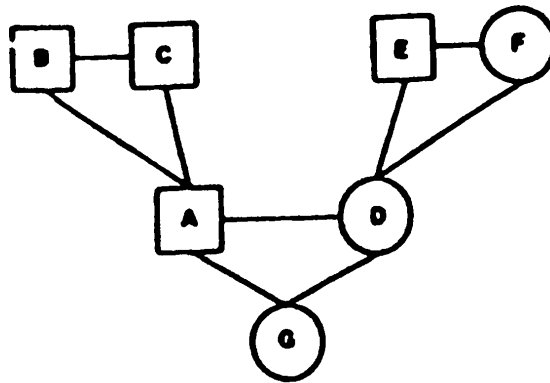
Ο Bowen (1978) επίσης, παρατήρησε ότι τα δυαδικά συστήματα τείνουν να γίνονται τριαδικά όταν αντιμετωπίζουν στρες. Διάφοροι παράγοντες δημιουργούν συχνά στρες και συγκρούσεις στο σύστημα της οικογένειας. Έτσι, οι τριαδικοί συνασπισμοί, ή τριγωνοποίηση, όπως λέγεται (triangulation), αποτελεί βασικό στοιχείο στη δομή της οικογένειας.

Η τριγωνοποίηση μπορεί να γίνει με τα υποσυστήματα της πυρηνικής οικογένειας ή με υποσυστήματα προηγούμενων οικογενειών (transgenerational). Στο χώρο της κλινικής ψυχολογίας έχουν επισημανθεί τριγωνοποιήσεις που φτάνουν σε τρεις γενεές. Ωστόσο, παρόλο που μπορεί να υπάρχουν πολλές τριγωνικές σχέσεις, σε κάθε πυρηνική οικογένεια, σε μια δεδομένη περίοδο, μία είναι η πιο κεντρική. Το κεντρικό αυτό τρίγωνο εξασφαλίζει την ισορροπία στη μορφή της οικογένειας. Το κεντρικό τρίγωνο μπορεί να περιλαμβάνει μέλη της πυρηνικής οικογένειας, όπως και μέλη από τις προηγούμενες γενεές.

Η ύπαρξη τριγωνικών σχέσεων, όπως αναφέρθηκε, είναι ένα συντηθισμένο φαινόμενο στη δομή της οικογένειας. Προβλήματα δημιουργούν οι τριγωνοποιήσεις, όταν υπάρχουν συγκρούσεις και δημιουργείται ένταση μέσα στην οικογένεια, οπότε οι συνασπισμοί αυτοί τείνουν να διαμορφωθούν σε μόνιμη βάση. Συχνά σε μια οικογένεια δημιουργούνται συνασπισμοί, οι οποίοι επιβάλλονται από ορισμένες καταστάσεις και είναι παροδικοί. Η μητέρα π. χ. μπορεί να κάνει στενή σχέση με ένα παιδί, όσο διάστημα το παιδί είναι άρρωστο. Ο πατέρας μπορεί επίσης να κάνει μια στενή σχέση με το γυιο, όταν προσπαθεί να τον βοηθήσει στο ξεκίνημα της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας. Οι καταστάσεις όμως αυτές είναι συνήθως παροδικές και στις υγιείς οικογένειες, το σύστημα επανέρχεται στην αρχική του κατάσταση.

Σε πολλές περιπτώσεις οι τριγωνποιήσεις διατηρούνται και μετά τον αποχωρισμό από την οικογένεια ενός μέλους που αποτελεί το τρίγωνο. Έτσι, διαμορφώνεται ένα μέρος από τις τριγωνποιήσεις μεταξύ των γενεών. Ο ρόλος τον οποίο κατέχει ένα μέλος σε μια τριγωνική σχέση τείνει να επαναληφθεί και μετά την επιλογή συντρόφου και στη δομή της οικογένειας που αργότερα το μέλος αυτό θα διαμορφώσει. Στο σχήμα 3 παρουσιάζεται ένα τρίγωνο στην αρχική οικογένεια το οποίο επηρεάζει την επιλογή συντρόφου και καταλήγει επίσης σε ένα παρόμοιο τρίγωνο στη νέα οικογένεια.

Σχήμα 3

Τριγωνική σχέση σε μια οικογένεια, ως αποτέλεσμα τριγωνικών σχέσεων στην αρχική οικογένεια.

Στην παραπάνω οικογένεια παρατηρούμε ότι η τριγωνική σχέση στην αρχική οικογένεια του μέλους Α επηρεάζει την επιλογή του μέλους D ως συντρόφου, το οποίο προέρχεται επίσης από μία παρόμοια τριγωνική σχέση στην αρχική οικογένεια. Μετά τη γέννηση του παιδιού G, επαναλαμβάνεται στην οικογένεια η τριγωνική σχέση που υπήρχε στις αρχικές οικογένειες.

(Nichols & Evereti, 1986, σελ.129)

Σε πολλές περιπτώσεις η τριγωνοποίηση γίνεται με το να αναπτύσσει το παιδί προβλήματα στη συμπεριφορά του. Όταν οι γονείς έχουν προβλήματα στη σχέση τους και κινδυνεύει να διαλυθεί το σύστημα του ζευγαριού, συχνά το παιδί αναπτύσσει πρόβλημα, όπως π. χ. σχολική αποτυχία, ψυχοσωματικά συμπτώματα, ή παραβατική συμπεριφορά. Με το να επισύρει το παιδί την προσοχή των γονέων στο δικό του πρόβλημα, τους αποσπά από το να βλέπουν τα προβλήματα στη σχέση τους. Με τον τρόπο αυτό το παιδί τριγωνοποιείται με τους γονείς, υπεισέρχεται δηλαδή στη σχέση τους για να τους προστατεύσει (Burgham, 1986, σελ. 45).

Στην πυρηνική δυσλειτουργική οικογένεια, το κεντρικό τρίγωνο περιλαμβάνει συνήθως ένα παιδί στο οποίο του ανατίθεται ρόλος γονέα (parentification) ή ένα άτομο το οποίο εξοβελίζεται έξω από το σύστημα. Είναι το άτομο που αποκαλείται ο αποδιοπομπαίος τράγος (scapegoat).

Όταν ένα δυαδικό σύστημα μέσα στην οικογένεια έχει ένταση, καλεί ένα άλλο μέλος να σχηματίσει τρίγωνο μαζί του, όπως αναφέραμε. Όταν το σύστημα των συζύγων παρουσιάζει προβλήματα, συνήθως το σύστημα αυτό παίρνει στο χώρο του ένα παιδί ή τα παιδιά, για να διαλύσει την ένταση και να ισορροπήσει. Το παιδί το οποίο προστίθεται στο γονεϊκό σύστημα είναι συνήθως το παιδί στο οποίο του ανατίθεται γονεϊκός ρόλος ή το παιδί "αποδιοπομπαίος τράγος".

2.1.1 Το παιδί σε ρόλο γονέα (parentification)

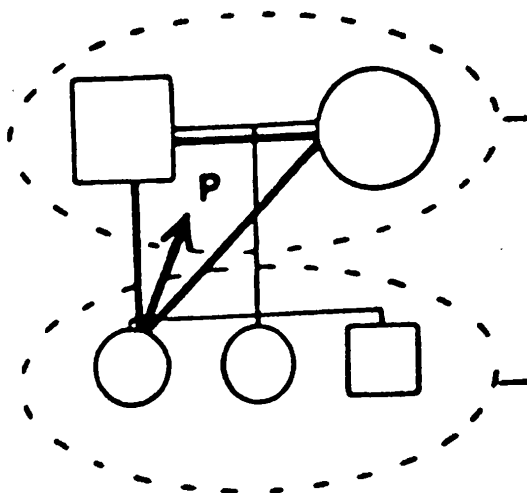
Τριγωνοποίηση ενός παιδιού σε γονεϊκό ρόλο συμβαίνει όταν το ζευγάρι - γονείς δεν μπορεί να ασκήσει το γονεϊκό ρόλο, και παρέχουν το ρόλο αυτό σε ένα άλλο μέλος, το οποίο δεν πρέπει να τον ασκεί. Στην περίπτωση αυτή, τα όρια ανάμεσα στο ζευγάρι είναι πολύ χαλαρά. Υπάρχει συνήθως, ανάμεσα στο ζευγάρι, συναισθηματική απόσταση και έλλειψη επικοινωνίας. Τα όρια είναι διάτρητα και έτσι επιτρέπουν την είσοδο του τρίτου μέλους. Το παιδί στο οποίο ανατίθεται γονεϊκός ρόλος αναλαμβάνει έτσι ένα μεγάλο μέρος ευθύνης για τη λειτουργία της οικογένειας. Φροντίζει και ελέγχει τα άλλα αδέρφια και πολλές φορές έχει και τη φροντίδα για τους ίδιους τους γονείς και για τη σχέση τους.

Πολύ συχνά γονεϊκό ρόλο αναλαμβάνουν τα πρώτα σε σειρά γέννησης παιδιά, τα οποία έχουν την τάση να είναι περισσότερο υπεύθυνα και πιο κοντά στους γονείς,

σε σύγκριση με τα επόμενα σε σειρά γέννησης αδέρφια. Πολλές φορές ο γονεϊκός ρόλος, τον οποίο ένα παιδί έχει πάρει στο σύστημα της οικογένειας, διατηρείται και αφού το παιδί φύγει από το σπίτι.

Το παιδί, το οποίο τριγωνοποιείται στο υποσύστημα των γονέων, αποσπάζεται από το υποσύστημα των παιδιών (βλ. σχήμα 4) και χάνει έτσι ένα σημαντικό μέρος από το ρόλο των παιδιών της ηλικίας του. Συνήθως τα παιδιά αυτά γίνονται ψευτοενήλικες, μικρομεγάλα, και εγκαταλείπουν ή μειώνουν τα παιχνίδια και την επαφή με τους συνομήλικους. Πολλά από τα παιδιά αυτά αναπτύσσουν διάφορα συμπτώματα, όπως απογοήτευση στην εφηβεία, σχολική φοβία, προβλήματα αποχωρισμού ή συναισθηματική απόσταση από την οικογένεια⁴.

Πολύ ανοιχτά
ανάσπαρτα σχέδόν.
όρια

Πολύ ανοιχτά.
ανάσπαρτα σχέδόν.
όρια

Σχήμα 4

Παιδί σε ρόλο γονέα (Nichols & Everett, 1986, σελ.135)

Στην παραπάνω οικογένεια οι σύζυγοι, οι οποίοι δεν έχουν σχέση μεταξύ τους (κλειστά όρια), έχουν πάρει στο σύστημα τους ένα παιδί, το οποίο αποσπάζεται έτσι από το υποσύστημα των αδερφών.

⁴ Λόγω της στενής σχέσης με τους γονείς που βλέπουν τα παιδιά αυτά, ως ανακάλυψη, συχνά αργότερα, αναπτύσσουν μια διακοπή της συναισθηματικής σχέσης μαζί τους.

Όπως αναφέραμε ήδη, τα άτομα αυτά συνήθως επαναλαμβάνουν την τριγωνική αυτή σχέση και στη δική τους οικογένεια. Σε άλλες περιπτώσεις η τριγωνοποίηση μπορεί να γίνει με διαφορετικά άτομα κάθε φορά, με διαδοχική σειρά.

Στη θεραπευτική διαδικασία, όπως είναι φανερό, γίνεται προσπάθεια να διαλυθούν οι τριγωνοποιήσεις. Η κύρια τεχνική που χρησιμοποιείται είναι η ενίσχυση του υποσυστήματος των συζύγων. Όταν οι γονείς διαμορφώνουν καλύτερη σχέση, επαναλαμβάνουν το ρόλο τους ως γονείς και έτσι επιτρέπουν στο παιδί να επανέλθει στο σύστημα των παιδιών και να έχει το ρόλο της ηλικίας του. Πολύ συχνά στη θεραπεία τέτοιων περιπτώσεων παρουσιάζεται αντίσταση εκ μέρους του παιδιού να εγκαταλείψει το γονεϊκό ρόλο και να αναλάβει το ρόλο των παιδιών της ηλικίας του.

Οι Nichols & Evereti (1986, σελ. 135), αναφέρουν την περίπτωση ενός εξάχρονου κοριτσιού που είχε τοποθετηθεί σε γονεϊκό ρόλο. Κοιμόταν με τους γονείς της, και όταν την έβαλαν στο δικό της δωμάτιο σπκωνόταν αρχικά τη νύχτα και πήγαινε κοντά τους. Στη συνέχεια κοιμόταν χωριστά, αφού όμως οι πόρτες από τη δική της κρεβατοκάμαρα και την κρεβατοκάμαρα των γονέων της ήταν ανοιχτές. Το εξάχρονο αυτό κορίτσι έδινε εντολές στο τρίχρονο αδελφάκι της και στις θεραπευτικές συναντήσεις μιλούσε για λογαριασμό των γονέων της.

2.1.2. Το παιδί "αποδιοπομπαίος τράγος" (*scapegoat*)

Στην περίπτωση αυτή όταν μια οικογένεια, και κυρίως, όταν ένα υποσύστημα συζύγων - γονέων έχει συγκρούσεις και στρες, "φορτώνει" το πρόβλημα σε ένα άλλο μέλος και με τον τρόπο αυτό το σύστημα ισορροπεί⁵.

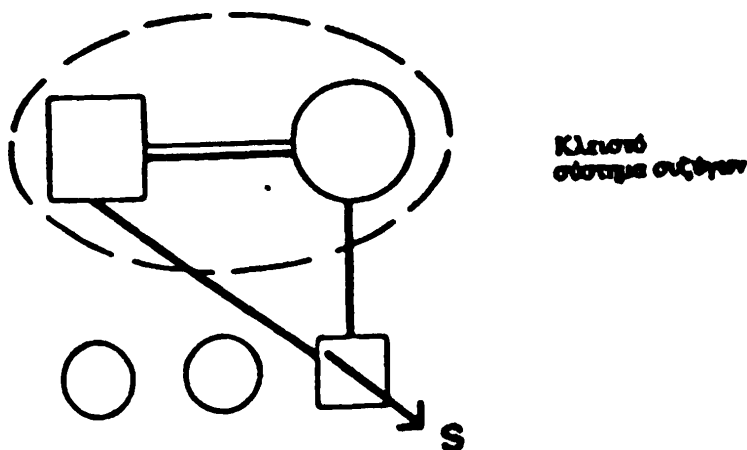
Στις πυρηνικές οικογένειες το πρόβλημα συνήθως "φορτώνεται" σε ένα παιδί, το οποίο τριγωνοποιείται έτσι με το υποσύστημα των συζύγων. Ενώ όμως στην περίπτωση της τριγωνοποίησης με ανάθεση γονεϊκού ρόλου, το παιδί συμμετέχει

⁵ Η μεταφορά της αταξίας (εντροπίας) είναι από τις βασικές αρχές με τις οποίες η οικογένεια αποκαθιστά την ομοιότητα και την ισορροπία της σε περιπτώσεις κρίσης. Η αταξία μπορεί να μεταφερθεί σε ένα μέλος που παρουσιάζει έτα παθολογικά συμπτώματα. Το μέλος στο οποίο φορτώνεται η αταξία μπορεί να δείξει διάφορων τύπων προβλήματα, από ψυχοσωματικά συμπτώματα ως ψυχωτική συμπεριφορά (Kaiakis & Kaiakis, 1982).

στο προβληματικό υποσύστημα των γονέων, στη δεύτερη περίπτωση το παιδί διώχνεται έξω από το σύστημα. Στο σχήμα 5 παρουσιάζεται μια τέτοιου τύπου τριγωνοποίηση. Στην περίπτωση αυτή το παιδί "αποδιοπομπαίος τράγος" απορροφά το στρες της οικογένειας και των συζύγων. Το υποσύστημα των συζύγων και όλη η οικογένεια με τον τρόπο αυτό φαίνεται να μην έχουν κανένα πρόβλημα.

Το παιδί το οποίο εξοβελίζεται από το σύστημα της οικογένειας, αναπτύσσει διάφορα προβλήματα, όπως ψυχοσωματικά συμπτώματα, κακή επίδοση στο σχολείο ή και ακόμη σοβαρότερα συμπτώματα, όπως σχιζοφρένεια και εγκληματική συμπεριφορά. Όπως αναφέραμε ήδη, από την εντόπιση τέτοιων περιπτώσεων διαμορφώθηκε η συστημική προσέγγιση στη θεραπεία της οικογένειας. Ψυχοθεραπευτές, όπως ο Jackson και ο Bowen, διαπίστωσαν ότι πίσω από ένα σχιζοφρενικό μέλος της οικογένειας υπήρχε συχνά ένα ζευγάρι συζύγων με προβλήματα (Hoffman, 1981).

Σχήμα 5

Το παιδί αποδιοπομπαίος τράγος
(Nichols & Everett, 1986, σελ. 137)

Στην οικογένεια που απεικονίζεται, τα προβλήματα που υπάρχουν στη σχέση του ζευγαριού (κλειστά όρια μεταξύ τους), "φορτώνονται" σε ένα παιδί της οικογένειας, το οποίο εκδηλώνει προβληματική συμπεριφορά. Με τον τρόπο αυτό ισορροπεί το σύστημα της οικογένειας & μπορεί να λειτουργεί.

Στις περιπτώσεις που ένα μέλος εκφράζει με το δικό του πρόβλημα τα προβλήματα της οικογένειας του, όπως αναφέραμε, η υπόλοιπη οικογένεια παρουσιάζεται συνήθως, χωρίς προβλήματα. Το ζευγάρι παρουσιάζει συνοχή και επικοινωνία. Τα άλλα παιδιά επίσης, στο σύστημα της οικογένειας θεωρούν ότι το μόνο τους πρόβλημα είναι το παιδί το οποίο παρουσιάζει παθολογική συμπεριφορά.

Όπως αναφέρει ο Minuchin (1981), ο άπειρος ψυχοθεραπευτής είναι δυνατόν να εξαπατηθεί από την ηρεμία και την συνοχή που παρουσιάζει η υπόλοιπη οικογένεια και να στρέψει την προσοχή του μόνο στο άτομο που θεωρείται προβληματικό κάνοντας έτσι μόνο ατομική ψυχοθεραπεία. Ο συστημικός θεραπευτής οικογένειας υποψιάζεται στις περιπτώσεις αυτές προβλήματα στη σχέση του ζευγαριού και σε όλη την οικογένεια και εστιάζει την προσοχή του στην αξιολόγηση των σχέσεων όλης της οικογένειας.

Η σημασία της ανάπτυξης προβληματικής συμπεριφοράς από ένα άτομο για την ισορροπία ολόκληρης της οικογένειας φαίνεται από την αντίδραση του ζευγαριού να αποδεχτεί μετάθεση του προβλήματος. Όταν ο θεραπευτής αφήνει το "άρρωστο" μέλος, και προσπαθεί να ρίξει φως στη σχέση του ζευγαριού και στα ίδια τα μέλη ως άτομα, οι γονείς συχνά αντιδρούν. Σε αντίθεση με την αγωνία την οποία εκφράζουν για τη "θεραπεία του αρρώστου" και τις προσπάθειες που κάνουν, όταν η θεραπευτική προσέγγιση αγγίζει τους ίδιους, συνήθως αντιδρούν στην αλλαγή. Η αντίσταση βέβαια αυτή είναι σύμφωνη με τη γενική αρχή όλων των συστημάτων να αντιστέκονται στην αλλαγή (Miller, 1965). Συχνά η αντίδραση του συστήματος στην αλλαγή εκφράζεται με συγκεκριμένες συμπεριφορές. Παρουσιάζονται π.χ. συχνά περιπτώσεις που όταν ο ασθενής αρχίζει να καλλιεργεί, η οικογένεια αλλάζει θεραπευτή ή αναφέρει στο θεραπευτή άλλα συμπτώματα στη συμπεριφορά του ασθενή τα οποία είναι δευτερεύοντα. Στις περιπτώσεις δε που ο "ασθενής" απομακρύνεται από την οικογένεια το σύστημα της οικογένειας συνήθως αποδιοργανώνεται. Οι σύζυγοι στις περιπτώσεις αυτές παρουσιάζουν έντονες συγκρούσεις μεταξύ τους και συχνά η σχέση τους καταλήγει σε διαζύγιο (Minuchin & Nichols 1993).

Η αποκατάσταση της ισορροπίας στην οικογένεια επιτυγχάνεται συχνά με το να αναλαμβάνει κάποιο άλλο άτομο από την οικογένεια το ρόλο του αποδιοπομπαίου τράγου.

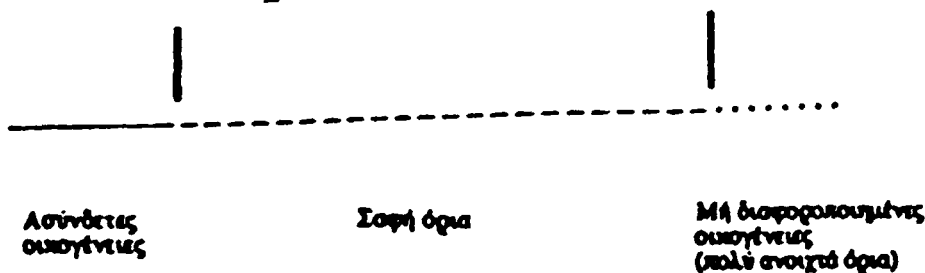
Ένα τέτοιο παράδειγμα αναφέρεται σε μια οικογένεια με οχτώ παιδιά, όπου το προβληματικό υποσύστημα των συζύγων, ένας αλκοολικός πατέρας και μια αυταρχική μητέρα, χρησιμοποίησαν ως αποδιονομιαίους τράγους, με διαδοχική σειρά, έξι από τα παιδιά τους. Η μια κόρη τους έμεινε έγκυος στα 17. Τον ένα γιο, στα 17, τον συνέλαβαν ως κλέφτη. Ο άλλος γιος, στα 19, αναμείχτηκε στα ναρκωτικά. Η άλλη κόρη, στα 21, έμεινε έγκυος κι έκανε απόπειρα να αυτοκτονήσει, και έναν άλλο γιο, στα 17, τον συνέλαβαν για βανδαλισμό. Η σειρά με την οποία τα παιδιά παρουσίαζαν τα προβλήματα ήταν διαδοχική. Όταν το ένα παιδί απομακρυνόταν από το σπίτι ή όταν αντιμετωπιζόταν το πρόβλημά του, ένα άλλο παιδί ανέπτυκε πρόβλημα (Nichols & Eninger, 1986, σελ 138).

2.2 Μη διαφοροποιημένες οικογένειες - Ασύνδετες οικογένειες

Το είδος των ορίων τα οποία υπάρχουν ανάμεσα στα υποσυστήματα της οικογένειας, είτε ως ενότητες, υποσύστημα συζύγων, υποσύστημα αδελφών, είτε ως άτομα, είναι πολύ βασικό για το είδος των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη. Με βάση τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα - υποσυστήματα - μέλη της οικογένειας, οι οικογένειες κατανέμονται σε ένα συνεχές, το ένα άκρο του οποίου κατέχουν οι οικογένειες χωρίς σχέση ανάμεσα στα μέλη τους, ασύνδετες οικογένειες (*disengaged families*) και το άλλο άκρο οικογένειες με τόσο στένη σχέση μεταξύ τους, ώστε δεν διαφοροποιείται το ένα μέλος από το άλλο. Είναι οι μη διαφοροποιημένες οικογένειες (*enmeshed families*). Στις οικογένειες, στις οποίες ανάμεσα στα μέλη υπάρχουν περισσότερο κλειστά ή συμπαγή όρια τα μέλη δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Στις οικογένειες, στις οποίες υπάρχουν πολύ ανοιχτά όρια μεταξύ των μελών, τα άτομα δεν έχουν αυτονομία (Minuchin, 1991).

Οι περισσότερες οικογένειες κατανέμονται ανάμεσα από τις δύο αυτές ακραίες περιπτώσεις. Έχουν έναν τιπο αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα μέλη που κλείνει προς τον ένα ή τον άλλο πόλο, αλλά είναι λειτουργικός. Στις ακραίες περιπτώσεις προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση δημιουργείται πρόβλημα στη λειτουργία της οικογένειας (βλ. σχήμ 6.).

Σχήμα 6

(Minuchin, 1991, σελ. 54)

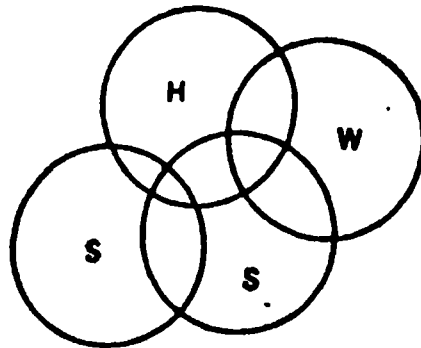
Κατανομή οικογενειών με βάση τη διαφοροποίηση των ορίων μεταξύ των μελών τους.

2.2.1 Μη διαφοροποιημένες οικογένειες (*enmeshed families*)

Στις μη διαφοροποιημένες οικογένειες υπάρχουν πολύ χαλαρά όρια, σχεδόν ανύπαρκτα, ανάμεσα στα μέλη τους. Το "εγώ" στις οικογένειες αυτές έχει καταργηθεί. Υπάρχει το "εμείς". Συνήθως ο ένας μιλά εκ μέρους όλων. Υπάρχει μεγάλη συνοχή στην οικογένεια, δεν υπάρχει όμως αυτονομία και ανεξαρτησία. Στις μη διαφοροποιημένες οικογένειες, το κάθε μέλος επεμβαίνει στην προσωπική ζωή των άλλων μελών. Υπάρχει στενή υποστήριξη ανάμεσα στα μέλη. Οποιοδήποτε γεγονός παρουσιαστεί σε ένα μέλος, περνάει σε όλη την οικογένεια. Δεν υπάρχει όμως προσωπικός χώρος. Στις οικογένειες αυτές η διαφοροποίηση των μελών αποθαρρύνεται. Δίνεται έμφαση στις συλλογικές δραστηριότητες, στο μοίρασμα όλων των απόψεων και στη μεταξύ τους συντροφικότητα. Τα μέλη των οικογενειών αυτών υποστηρίζουν ότι είναι σε θέση ο ένας να διαβάσει τη σκέψη του άλλου. Ο Bingham, (1991, σελ. 15.), αναφέρει την περίπτωση ενός 15χρονου αγοριού, σε μια μη διαφοροποιημένη οικογένεια, το οποίο σε μια θεραπευτική συνεδρία, όταν ρωτήθηκε να αναφέρει πώς ήταν η κατάσταση στο σπίτι, πριν φύγει ο αδερφός του, στράφηκε στη μητέρα του και τη ρώτησε: - Το θυμάμαι εγώ αυτό;

Οι μη διαφοροποιημένες οικογένειες παρουσιάζουν συνήθως προβλήματα, όταν τα μέλη της πρόκειται να αποχωριστούν, όπως π.χ. όταν το παιδί πάει στο σχολείο, ή όταν πρέπει να φοιτήσει στο Πανεπιστήμιο, σε άλλη πόλη ή να φύγει από το σπίτι για να δημιουργήσει δική του οικογένεια. Στο σχ. 7 παρουσιάζεται μία μη διαφοροποιημένη οικογένεια.

Σχ. 7.

Μη διαφοροποιημένη οικογένεια.

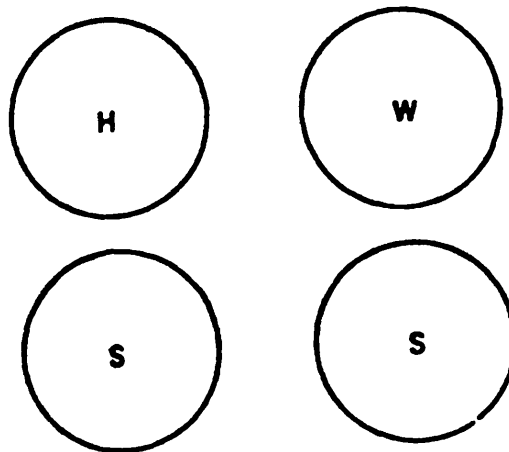
(J. Friesen, 1985, σελ. 24)

Στην παραπάνω οικογένεια, δεν υπάρχουν σαφή όρια ανάμεσα στα μέλη. Στις περιπτώσεις αυτές δεν υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στα μέλη, ούτε αρκετός προσωπικός χώρος για το κάθε μέλος. Στις λειτουργικές οικογένειες το υποσύστημα των συζύγων διαφοροποιείται από το υποσύστημα των παιδιών

Θα πρέπει βέβαια να αναφέρουμε ότι το "μοίρασμα" και το "μαζί" που υπάρχει στις οικογένειες με πολύ χαλαρά όρια δεν σημαίνει ότι υπάρχει και συναισθηματική εγγύτητα, οικειότητα και καλή επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη της. Συχνά τα άτομα τα οποία προέρχονται από μη διαφοροποιημένες οικογένειες παρουσιάζουν αλόσυρη, για να μπορέσουν έτσι να εξασφαλίσουν κάποια αυτονομία. Άτομα επίσης από αρχικές οικογένειες με χαλαρά όρια, στις δικές τους οικογένειες, μπορεί να δείξουν ψυχρότητα και απόσταση από φόβο μήπως επαναληφθεί το μοντέλο σχέσεων της πατρικής τους οικογένειας (Gurman & Krinsken, 1981, σελ. 247).

2.2.2 Ασύνδετες οικογένειες (*disengaged families*)

Στις ασύνδετες οικογένειες τα όρια ανάμεσα στα μέλη είναι σχεδόν κλειστά, συμπαγή. Υπάρχει αποξένωση και έλλειψη επικοινωνίας. Τα άτομα είναι αποκομμένα το ένα από το άλλο. Στις οικογένειες αυτές υπάρχει ανεξαρτησία, τα άτομα όμως υποφέρουν από μοναξιά και συναισθηματική αποξένωση. Σε ακραίες περιπτώσεις, στις οικογένειες αυτές, τα μέλη δεν γνωρίζουν τί κάνουν ή τί σκέφτονται τα άλλα μέλη. Υπάρχει ελευθερία στις κινήσεις τους, δεν χρειάζεται να ανακοινώσουν τις δραστηριότητές τους στην οικογένεια, παράλληλα όμως δεν υπάρχει το συναίσθημα του "ανήκειν". Οι οικογένειες αυτές υποφέρουν από έλλειψη συνοχής. Στο σχ. 8 δίδεται η εικόνα μιας ασύνδετης οικογένειας.

Σχ. 8

Ασύνδετη οικογένεια. (J. Friesen, 1985, σελ. 24).

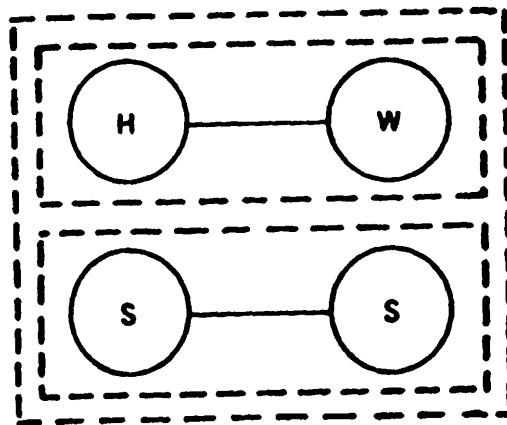
Στην παραπάνω οικογένεια τα μέλη της δεν έχουν συνοχή και επικοινωνία μεταξύ τους.

Όπως αναφέραμε, δεν υπάρχουν προβλήματα στις οικογένειες, όταν ο τρόπος που επικοινωνούν τα μέλη τους τείνει προς τον ένα ή τον άλλο τύπο. Προβλήματα

δημιουργούνται, όταν οι οικογένειες παρουσιάζουν ακραίους τύπους επικοινωνίας προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.

Ο Minuchin (1991) αναφέρει ότι κάθε άτομο και κάθε σύστημα έχει ανάγκη από ένα βαθμό ελευθερίας και αυτονομίας και παράλληλα τη συναίσθηση ότι είναι μαζί. Μια τέτοια κατάσταση εξασφαλίζει ένα σύστημα οικογένειας η οποία διαμορφώνει συνεξάρτηση στα μέλη της. Στην περίπτωση αυτή τα όρια μεταξύ των μελών είναι μεν σαφή, υπάρχουν δηλαδή, αλλά παράλληλα είναι τόσο ανοιχτά, ώστε επιτρέπουν στα άτομα να έχουν τη συναισθηματική υποστήριξη που εξασφαλίζει το "μαζί" και παράλληλα, το βαθμό ελευθερίας που χρειάζεται το κάθε άτομο για να μάθει από τις εμπειρίες του και να γίνει αυτόνομο. Στο σχ.9 δίδεται η εικόνα μιας οικογένειας, στην οποία υπάρχουν λειτουργικά όρια μεταξύ των μελών της.

Σχ. 9.

Οικογένεια με λειτουργικά όρια ανάμεσα στα μέλη της.

(J Friesen, 1985, σελ. 24)

Στην παραπάνω οικογένεια τα όρια ανάμεσα στα μέλη της είναι ανοιχτά στο βαθμό που να επιτρέπουν συνεξάρτηση και επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη της, και συγχρόνως διαφοροποίηση μεταξύ τους

Στις περιπτώσεις που υπάρχει ισορροπία ανάμεσα στην τάση του ατόμου για ατομικότητα και συγχρόνως στην τάση του για συνεξάρτηση, το άτομο είναι ο εαυτός

του, και συγχρόνως, λειτουργεί αποτελεσματικά ως μέλος της ομάδας. (Gutman & Krinsken, 1981, σελ. 246, 247).

Σε οικογένειες χωρίς σύνδεσμο μεταξύ τους, με κλειστά όρια, τα παιδιά υποφέρουν από την αδιαφορία των γονέων τους. Δεν δίνεται στα παιδιά αυτά η απαιτούμενη συναισθηματική υποστήριξη για τη συναισθηματική τους ωρίμαση. Αντίθετα, σε οικογένειες στις οποίες υπάρχει υπερβολικά στενή σχέση μεταξύ των μελών, με πολύ χαλαρά όρια, τα παιδιά υποφέρουν από υπερπροστασία με όλα τα επακόλουθα που έχει η στάση αυτή εκ μέρους των γονέων στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Σε μια οικογένεια που είναι ασύνδετη π. χ. , οι γονείς μπορεί να μην ανησυχήσουν από την προβληματική συμπεριφορά που δείχνει το παιδί τους, ενώ σε μια οικογένεια μη διαφοροποιημένη οι γονείς μπορεί να πανικοβληθούν από μια μικρή αδιαθεσία του παιδιού.

Κεφάλαιο 3

3. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΕ ΚΑΘΕ ΣΤΑΔΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

3.1 Εισαγωγικές έννοιες

3.1.1 Η επίδραση της οικογένειας ως σύστημα στη διαμόρφωση της προσωπικότητας

Η σημασία της οικογένειας για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού και τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του έχει επισημανθεί από όλες τις αναπτυξιακές θεωρίες. Παρόλο που κάθε θεωρητική σχολή δίνει διαφορετική έμφαση, η οικογένεια ωστόσο, θεωρείται ο κυρίαρχος παράγοντας στη διαμόρφωση του ατόμου.

Η ανθρώπινη προσωπικότητα διαμορφώνεται στην οικογένεια. Όπως αναφέρουν οι Parsons & Bales (1955), η οικογένεια αποτελεί το εργαστήριο για την κοινωνικοποίηση του ατόμου και τη σταθεροποίηση της προσωπικότητας των ενηλίκων. Τονίζει έτσι ο Parsons τη μακρόχρονη επίδραση της οικογένειας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Η Α. Freud (1969, σελ. 470), αναφέρει ότι το παιδί αρχικά, είναι ένα ακοινωνήτο και πρωτόγονο ον. Δεν έχει δύναμη να ελέγξει τον εαυτό του. Το μόνο κίνητρο μέσα του είναι το κίνητρο για επιδίωξη ευχαρίστησης και για αποφυγή δυσάρεστων εμπειριών. Το έργο για το σχηματισμό, από το ακατέργαστο αυτό υλικό, των μελλοντικών μελών μιας πολιτισμένης κοινωνίας, πάνω απ' όλους, βρίσκεται στους γονείς. Τα βρέφη, όπως αναφέρουν οι Nichols & Evereti (1986, σελ. 10), δεν γίνονται αυτόματα ολοκληρωμένες προσωπικότητες. Χρειάζεται αρκετός χρόνος και αρκετή δουλειά εκ μέρους αυτών που έχουν αναλάβει την κοινωνικοποίηση του παιδιού. Στο πλαίσιο αυτό, οι γονείς κατέχουν τον κυρίαρχο ρόλο. Καθώς το παιδί περνά από τη βρεφική ηλικία στην παιδική και στην εφηβεία διαμορφώνει συνεχώς

την προσωπικότητά του, με κυρίαρχο διαμορφωτή στις φάσεις αυτές τη στάση και τη συμπεριφορά των γονέων.

Η προσωπικότητα μπορεί να διαμορφώνεται εφόρου ζωής, όπως αναφέρει η αναπτυξιακή θεωρία του Erikson (1963), ωστόσο, τα πρώτα χρόνια, στα οποία το παιδί βρίσκεται κάτω από την αποκλειστική σχεδόν επιρροή των γονέων του, είναι τα πιο σημαντικά. Οι θεωρητικοί της προσωπικότητας, και ιδίως όσοι έχουν ψυχαναλυτική κατεύθυνση, υποστηρίζουν ότι οι βασικές τάσεις του χαρακτήρα διαμορφώνονται στα πρώτα χρόνια της ζωής (Green, 1989).

Ως προς την ηλικία, στην οποία ολοκληρώνεται η διαμόρφωση της προσωπικότητας, με βάση τη συστημική θεωρία, οι Nichols & Everett (1986) αναφέρουν τα εξής: Η προσωπικότητα, όπως όλα τα ζωντανά συστήματα, είναι ένα ανοιχτό σύστημα. Ένα ζωντανό σύστημα επιβιώνει, όταν τα όριά του είναι ανοιχτά και επιτρέπουν την ανταλλαγή πληροφορίας προς κι έξω από το σύστημα. Υπάρχει μια συνεχής διεργασία ανταλλαγής μεταξύ του εσωτερικού ανθρώπινου δυναμικού και του εξωτερικού κοινωνικού περιβάλλοντος. Υπάρχει ένα σύστημα συνεχούς αλληλεπίδρασης και επανατροφοδότησης μεταξύ του εαυτού και των άλλων. Με βάση τη συνεχή αυτή αλληλεπίδραση, η προσωπικότητα διαμορφώνεται εφόρου ζωής.

Οι γονείς ωστόσο, επειδή είναι τα πρώτα πρόσωπα με τα οποία επικοινωνεί το παιδί, και στα πρώτα χρόνια της ζωής του, που είναι τα πιο εύπλαστα, αποτελούν το κυρίαρχο περιβάλλον στην αλληλεπίδραση αυτή. Η οικογένεια είναι ο χώρος όπου το παιδί, μέσα από διαδοχικά στάδια, θα διαμορφώσει την προσωπικότητά του και θα αποκτήσει την προσωπική του ταυτότητα και την αυτονομία του, για να ενταχθεί στη συνέχεια, ως αυτόνομο άτομο και ολοκληρωμένη προσωπικότητα, στην κοινωνία. Αν και, όπως αναφέρει ο Ackerman (1958), μια προσωπικότητα δεν είναι ποτέ αυτόνομη. Η αυτονομία ποικίλλει πάντοτε, ανάλογα με την εσωτερική κατάσταση και τις εξωτερικές περιστάσεις. Υπάρχει λοιπόν, ένα συνεχές γίνεσθαι στην ανθρώπινη προσωπικότητα.

Η οικογένεια επηρεάζει την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά του ατόμου ως σύνολο, ως σύστημα. Παρόλο που οι θεωρητικοί της προσωπικότητας τονίζουν τη σημασία της μητέρας περισσότερο, αλλά και του πατέρα, ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξης του παιδιού, σύμφωνα με τη Γενική Θεωρία Συστημάτων, ολόκληρη η οικογένεια, ως σύστημα, συμμετέχει στην ψυχοκοινωνική εξέλιξη του κάθε μέλους. Η οικογένεια, όπως αναφέραμε, σύμφωνα

με τη συστημική θεωρία, δεν είναι άθροισμα μεμονωμένων ατόμων, αλλά δυναμικό σύνολο που περιλαμβάνει τα άτομα και τις μεταξύ τους σχέσεις και αλληλεπιδράσεις.

Οι κύριες δυνάμεις επομένως στην οικογένεια, για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νέου μέλους, δεν είναι το κάθε μέλος χωριστά, ούτε η σχέση της μητέρας ή του πατέρα με το παιδί, αλλά ο τρόπος που η οικογένεια σχετίζεται και επικοινωνεί με τα μέλη της, ως σύνολο, το δυναμικό πλαίσιο. Η σχέση και ο τρόπος συναλλαγής του ζευγαριού π.χ., θα καθορίσει τη στάση της μητέρας προς το παιδί. Με βάση την αντίληψη αυτή, η σχέση μητέρας - παιδιού στα πρώτα χρόνια, η οποία είναι πολύ βασική για την ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη, θα καθοριστεί από το όλο κλίμα της οικογένειας. Ο πατέρας, παρόλο που βρίσκεται έξω από το σύστημα μητέρα - παιδί τον πρώτο χρόνο, συμμετέχει σημαντικά στη λειτουργία του συστήματος αυτού.

Όπως αναφέραμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η φύση των ορίων που υπάρχουν, τόσο ανάμεσα στα υποσυστήματα της οικογένειας, όπως και ανάμεσα στην οικογένεια και τον έξω κόσμο, καθορίζουν τη λειτουργικότητα της οικογένειας. Τα όρια, σε όρους ανθρώπινης συμπεριφοράς, σημαίνουν ανάληψη και εκπλήρωση από το κάθε υποσύστημα του ρόλου του για την καλή λειτουργία του όλου συστήματος. Όπως είναι φανερό, ο γονεϊκός ρόλος είναι αυτός που κυρίως διαμορφώνει το όλο κλίμα της οικογένειας.

Βασικό στοιχείο που απαιτείται για να είναι σε θέση οι γονείς να οριοθετήσουν τη συμπεριφορά του παιδιού και να του διαμορφώσουν συγκροτημένη ταυτότητα, είναι να είναι οι ίδιοι σίγουροι για τη δική τους ταυτότητα και το ρόλο τους ως γονείς. Αν οι ίδιοι είναι ανασφαλείς στον καθορισμό των προσωπικών τους ορίων, δεν μπορούν να βοηθήσουν το παιδί να ορίσει τα δικά του όρια. Οι γονείς με το να ορίζουν τα δικά τους όρια, συγχρόνως ορίζουν και τα όρια για το παιδί τους. Η οριοθέτηση αυτή συμβαίνει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Skinner (1986, σελ. 273), με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ο καθορισμός των ορίων της Βόρειας Αγγλίας, αυτόματα, θέτει τα νότια όρια της Σκωτίας. Το παιδί θα αναλάβει σταδιακά το δικό του ρόλο, με βάση την τήρηση του γονεϊκού ρόλου.

Στην ενότητα που ακολουθεί θα αναφερθούμε στα όρια που τίθενται από τους γονείς σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του παιδιού. Επειδή η οριοθέτηση της συμπεριφοράς και ο αντίστοιχος ρόλος των γονέων είναι ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης του παιδιού, η διάρθρωση των ενότητων θα γίνει με βάση τα στάδια

ανάπτυξης. Για κάθε ενότητα αναφέρουμε τα βασικά αναπτυξιακά επιτεύγματα του παιδιού κατά στάδιο, και στη συνέχεια την οριοθέτηση της συμπεριφοράς γονέων παιδιού, όπως αυτή εκφράζεται με βάση το ρόλο των γονέων.

Ως βασικό πλαίσιο για την οριοθέτηση των σταδίων ανάπτυξης θα χρησιμοποιήσουμε το εξελικτικό χρονοδιάγραμμα του Erikson, σε συνδυασμό με τα ψυχοσεξουαλικά στάδια, όπως ορίζονται από την ψυχαναλυτική θεωρία του Freud.

Το ψυχοκοινωνικό μοντέλο ανάπτυξης του Erikson, με τη σημασία που δίνει στον κοινωνικό παράγοντα, και ιδιαίτερα στην οικογένεια, για το "καναλινοποίηση" των έμφυτων τάσεων που ορίζει η ψυχαναλυτική θεωρία, ταιριάζει καλύτερα στη συστηματική προσέγγιση του γονεϊκού ρόλου που επιχειρούμε.

3.1.2. Οι βασικότερες διαφορές της θεωρίας του Erikson από τη θεωρία του Freud.

Ο Erikson, δεν ήρθε σε ρήξη με τις θέσεις του Freud, όπως άλλοι μαθητές του. Οι απόψεις του αποτελούν μάλλον μια προσπάθεια για επέκταση της θεωρίας του Freud, παρά για τροποποίησή της. Ο Erikson δέχεται τα στάδια της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης, μόνο που δεν τα ορίζει με βάση την εξέλιξη του *Id* και τη διαμόρφωση μέσα από αυτό του *Εγώ*, αλλά με βάση την εξέλιξη των συγκρούσεων που συμβαίνουν ανάμεσα στο *Εγώ* και στο κοινωνικό περιβάλλον.

Οι βασικότερες διαφορές ανάμεσα στις δύο θεωρίες είναι οι ακόλουθες:

α) Η θεωρία του Erikson αναφέρεται στην ανάπτυξη της προσωπικότητας καθόλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου, και όχι μόνο στην παιδική ηλικία και την εφηβεία, που αναφέρεται η θεωρία του Freud.

β) Η θεωρία του Erikson τονίζει τους υγιείς μηχανισμούς του *Εγώ* για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας, και όχι τις αιτίες για τη διαμόρφωση παθολογικής συμπεριφοράς.

γ) Τονίζεται κυρίως η σημασία του *Εγώ* για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας, και όχι η επίδραση του *Id*. Το σημείο αυτό αποτελεί ίσως την πιο σημαντική διαφορά της θεωρίας του Erikson από τη θεωρία του Freud. Ο Erikson δέχεται ότι το *Εγώ* υπάρχει από τη γέννηση και δεν διαμορφώνεται από το *Id*.

Η διαφοροποίηση αυτή είναι σημαντική, γιατί έχει τις ακόλουθες επιπτώσεις: Αφού το *Εγώ* υπάρχει από τη γέννηση, δεν διαμορφώνεται από το *Id*, μέσα από τη σύγκρουση μαζί του, όπως υπέθετε ο Freud. Δεν υπάρχει επομένως ανταγωνιστική

με τη
σέ
του

στο Εγώ και στο Ιδ. Το εγώ, σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson, από συγκρούσεις κατά τη γέννησή του.

ούσεις που αντιμετωπίζει το Εγώ είναι μεταγενέστερες, και από τις σχέσεις του ατόμου με το περιβάλλον του. Το άτομο καθώς οφείλει να προσαρμόσει την ικανοποίηση των αναγκών του με τις απαιτήσεις. Οι κοινωνικές απαιτήσεις είναι διαφορετικές σε κάθε ηλικίας, και ως εκ τούτου, είναι διαφορετικά και τα επιτεύγματα που το άτομο να πετύχει σε κάθε στάδιο. (Green, 1989,).

3.1.3 Σχέση ψυχαναλυτικής και συστημικής θεραπευτικής προσέγγισης.

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να αναφέρουμε τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη συστημική θεωρία, με βάση την οποία προσεγγίζουμε το θέμα, και στην ψυχαναλυτική θεωρία σε πολύ γενικές γραμμές.

Όπως αναφέραμε στην εισαγωγή, η ψυχαναλυτική θεωρία δίνει έμφαση στον ατομικό, ενδοψυχικό παράγοντα. Η συστημική προσέγγιση των ψυχικών φαινομένων δεν αρνείται το ατομικό στοιχείο. Η συστημική θεωρία, παρόλο που δίνει έμφαση στην παρατήρηση "συνόλων", δεν αρνείται τη σημασία του ενδοψυχικού παράγοντα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ackerman (1984, σελ. 6) "Η ιδέα της οικογένειας εμπεριέχει την ιδέα του ατόμου και οι νεαροί θεραπευτές δεν πρέπει να ντρέπονται να δίνουν προσοχή στις ενδοψυχικές διαδικασίες. Μια καλή θεωρία οικογένειας χρειάζεται να είναι συνεπής με ό,τι γνωρίζουμε για το άτομο".

Η ερώτηση "η οικογένεια ή το άτομο είναι εσφαλμένη, όπως η ερώτηση η φύση ή η ανατροφή. Ως θεραπευτές, θα είμαστε πολύ καλύτεροι, όταν έχουμε όσα περισσότερα στοιχεία μπορούμε από το άτομο και την οικογένεια. Το άτομο ή η οικογένεια είναι περιορισμός. Η ιδέα της οικογένειας έχει χώρο και για τα δύο". Σε άλλο σημείο ο Ackerman (σελ. 8) αναφέρει: "...η αποδοχή της θεωρίας του Einstein δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τους Νευτώνειους μηχανισμούς".

Η κύρια διαφορά ανάμεσα στη συστημική αντίληψη και στην ψυχαναλυτική, στη θεραπευτική διαδικασία, είναι ότι η συστημική προσέγγιση δεν ψάχνει για τις αιτίες μιας προβληματικής συμπεριφοράς στο άτομο. Αντιμετωπίζει τη θεωρία του

Freud ως ακριβή περιγραφή του τί γίνεται στο εσωτερικό του ατόμου, δεν θεωρεί όμως ότι οι απόψεις αυτές, μόνο, μπορεί να ερμηνεύσουν τις αιτίες των προβλημάτων. Όπως αναφέραμε ήδη, η προβληματική συμπεριφορά ενός ατόμου, σύμφωνα με τη συστημική προσέγγιση, είναι αποτέλεσμα του όλου συστήματος στο οποίο το άτομο ανήκει, και κυρίως του συστήματος της οικογένειάς του. Ποιο άτομο θα παρουσιάσει συμπτώματα εξαρτάται από τη θέση την οποία το άτομο αυτό κατέχει στη λειτουργία του συστήματος, όπως και από τα ιδιοσυγκρασιακά του χαρακτηριστικά. Ένα άτομο π.χ. το οποίο κατέχει κεντρική θέση για την ισορροπία του συστήματος της οικογένειας, είναι περισσότερο ευαίσθητο στο να παρουσιάσει συμπτώματα ψυχοπαθολογίας (Kerr, M., in Gump & Krinke, 1981).

Η συστημική αντίληψη δεν αποκλείει την παρέμβαση στο άτομο με οποιαδήποτε θεωρητική κατεύθυνση. Εκείνο στο οποίο δίνει έμφαση ο συστημικός είναι ότι, και όταν ακόμη αντιμετωπίζει μεμονωμένα άτομα, έχει πάντα υπόψη του ότι τα άτομα αυτά είναι μέρος ενός συνόλου και ότι η συμπεριφορά τους είναι αποτέλεσμα όχι ατομικών και ιδιοσυγκρασιακών στοιχείων, αλλά του συνόλου των αλληλοεξαρτήσεων στο οποίο συμμετέχουν.

Με βάση την αρχή του 'όλου' στη συστημική θεωρία, σε οποιοδήποτε σημείο του συστήματος και αν παρέμβουμε, επιφέρουμε αλλαγή στο όλο σύστημα. Από την εφαρμογή της ψυχαναλυτικής θεραπείας, πριν ακόμη παρουσιαστεί η συστημική θεραπεία, είχε παρατηρηθεί ότι η επιτυχής ψυχαναλυτική θεραπεία στο άτομο είχε θετικές επιπτώσεις σε ολόκληρη την οικογένεια. Μόνο που το σημείο αυτό δεν θεωρούνταν ως κριτήριο θεραπείας, ούτε από τον θεραπευτή, ούτε από τον θεραπευόμενο (Ackerman, 1984).

Παρόλο, βέβαια, που οι μετέπειτα μαθητές του Freud (Horney, Fromm, & Harry Stack Sullivan) είχαν προσθέσει τον κοινωνικό και πολιτισμικό παράγοντα στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, η ψυχαναλυτική θεωρία τονίζει ιδιαίτερα τα ατομικά, ιδιοσυγκρασιακά στοιχεία. Οι γονείς, ο καθένας ως ξεχωριστή προσωπικότητα, είναι αυτοί που θα "καλουπάρουν" τις έμφυτες ορμές και θα διαμορφώσουν το άτομο. Η άποψη αυτή της ψυχανάλυσης είναι διαφορετική από τη συστημική άποψη, που θεωρεί την επίδραση της οικογένειας, όχι ως επιδράσεις ατόμων, αλλά ως επιδράσεις ενός ενιαίου όλου με τις δικές του αρχές.

Ωστόσο, η άποψη σήμερα πολλών ψυχαναλυτών, για τη σημασία της παθολογίας ολόκληρης της οικογένειας, τόσο στη διάγνωση, όσο και στη

θεραπευτική αντιμετώπιση της προβληματικής συμπεριφοράς, δείχνει τη σύγκλιση της ψυχαναλυτικής άποψης με τη συστημική (Skinner, 1986, σελ.11). Πολλά σημαντικά ονόματα στο χώρο της συστημικής θεραπείας οικογένειας, μεταξύ των οποίων ο Skinner, ο Ackerman, ο Minuchin, εργάζονταν αρχικά ως ψυχαναλτές.

Μετά τη σύντομη αναφορά την οποία κάναμε για τη σχέση ανάμεσα στην ψυχαναλυτική θεωρία, την οποία θα χρησιμοποιήσουμε ως βάση για τη περιγραφή των ψυχολογικών χαρακτηριστικών σε κάθε στάδιο ανάπτυξης, και τη συστημική με την οποία προσεγγίζουμε το θέμα, θα περάσουμε στο κύριο θέμα που είναι ο ρόλος των γονέων στην οριοθέτηση της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του παιδιού σε κάθε στάδιο ανάπτυξης.

Για κάθε ενότητα αναφέρουμε τα βασικά αναπτυξιακά επιτεύγματα του παιδιού σε κάθε στάδιο και στη συνέχεια, την οριοθέτηση της συμπεριφοράς γονέων - παιδιών, όπως ορίζεται από το ρόλο των γονέων.

3.2 ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Εμπιστοσύνη ή δυσπιστία (1ος χρόνος)

3.2.1.Η διαμόρφωση του εαυτού

Το παιδί, όταν έρχεται στον κόσμο, είναι μια αδιαφοροποίητη οντότητα. Δεν έχει επίγνωση του εαυτού του ούτε των άλλων ως ξεχωριστών ατόμων. Ο κόσμος για το νεογέννητο είναι μια εναλλαγή από ερεθίσματα, οπτικά, ακουστικά, γευστικά κ.λ.π., τα οποία διαρκούν όσο είναι παρόντα στα αισθητήριά του. Από το χαοτικό αρχικά αυτό κόσμο το παιδί θα διαμορφώσει την ύπαρξη του εαυτού του ως ξεχωριστής οντότητας, το λεγόμενο υπαρξιακό εαυτό, όπως και τη διαμόρφωση των άλλων ως ξεχωριστών ατόμων. Θα οριοθετήσει, δηλαδή, τον εαυτό του και τους άλλους.

Στη διαδικασία της διαφοροποίησης αυτής βασικό ρόλο θα διαδραματίσει η σχέση του παιδιού με το πρόσωπο με το οποίο αναπτύσσει μια στενή επαφή μαζί του. Στις δικές μας κοινωνίες το πρόσωπο αυτό είναι κυρίως η μητέρα. Για το λόγο αυτό, οι έρευνες οι οποίες ερευνούν τις πρωταρχικές αλληλεπιδράσεις και τη σημασία τους στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, εξετάζουν κυρίως τις σχέσεις μητέρας - παιδιού. Από όλες τις θεωρητικές θέσεις η πρωταρχική σχέση

θεωρείται σημαντική για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Ωστόσο, η ψυχαναλυτική θεωρία και η θεωρία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης έδωσαν περισσότερη έμφαση στη σημασία και στη μελέτη της σχέσης αυτής.

3.2.2. Η ψυχαναλυτική θεωρία

Ο Freud αρχικά, έθεσε το θέμα του σχηματισμού του Εγώ του βρέφους σε σχέση με τη μητέρα του. Στο έργο του *The Ego and the Id* (1927), ο Freud αναφέρει πώς το Εγώ, η αρχή της πραγματικότητας, αναδύεται από το Αυτό (Id), την αρχή της ηδονής. Σύμφωνα με τον Freud, το Αυτό είναι το πρωταρχικό στοιχείο στην ύπαρξη του ατόμου. Το Εγώ δεν υπάρχει κατά το πρώτο διάστημα μετά τη γέννηση⁶. Η διαμόρφωση του Εγώ θα γίνει αρχικά, μέσα από τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα. Η μητέρα θα αποτελέσει το πρώτο "αντικείμενο" στη σχέση του παιδιού με τον κόσμο.

Η σχέση με το αντικείμενο αποτελεί βασικό μηχανισμό με τον οποίο το παιδί διαμορφώνει την προσωπικότητά του, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία. Αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το παιδί μαθαίνει, εσωτερικοποιώντας τη συμπεριφορά σημαντικών προσώπων. Τα μοντέλα, τα οποία το παιδί εσωτερικοποιεί ως "όλο" ή ως συγκεκριμένες συμπεριφορές, αποτελούν τους οδηγούς που θα διαμορφώσουν την προσωπικότητά του. Τα εσωτερικευμένα αυτά μοντέλα δεν είναι στερεότυπα και συγκεκριμένες εικόνες που παραμένουν σταθερά. Είναι δυναμικές αντιλήψεις, πιστεύω και στάσεις οι οποίες αλλάζουν συνεχώς και διαμορφώνουν νέους συνδυασμούς. Οι νέοι συνδυασμοί βασίζονται στην αλληλεπίδραση των αρχικών αντιλήψεων με τις νέες εμπειρίες (Nichols και Everetti, 1986, σελ. 110).

Το πρώτο αντικείμενο το οποίο το παιδί εσωτερικεύει και με βάση το οποίο έχει τις πρώτες εμπειρίες σχέσεων είναι η μητέρα του. Ο Freud στο έργο του *Instincts and their vicissitudes* (1915, σ. 122) ορίζει ως εξής το λιβιδικό αντικείμενο. "Το αντικείμενο των ενστικτωδών ενορμήσεων είναι το αντικείμενο σε σχέση με το οποίο και μέσω του οποίου το ένστικτο μπορεί να πετύχει το σκοπό του (να πετύχει δηλαδή ικανοποίηση) ... Το αντικείμενο δεν είναι από την αρχή συνδεδεμένο με το ένστικτο, αλλά συνδέεται μαζί του από την επακόλουθη εμπειρία της ικανοποίησης.

⁶ Σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson το εγώ υπάρχει από τη γέννηση και δεν διαμορφώνεται από το Id (Green, 1989)

Το αντικείμενο δεν είναι πάντα κάτι το εξωτερικό. Μπορεί να είναι ένα μέρος του σώματος του ατόμου. Κατά τη διάρκεια της ζωής του ενστίκτου μπορεί να αλλάξει πολλές φορές. Το ίδιο αντικείμενο, επίσης, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ικανοποίηση διαφορετικών ενστίκτων συγχρόνως".

Τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα, η οποία είναι το πρώτο αντικείμενο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού, μελέτησαν αρκετοί ερευνητές μετά τον Freud, επεκτείνοντας τη θεωρία του.

Σημαντικές στο χώρο της ψυχανάλυσης είναι οι θέσεις της Α. Freud, κόρης του S. Freud, για την ψυχολογική ανάπτυξη του παιδιού.

Οι θέσεις του Freud για την ψυχολογική ανάπτυξη του παιδιού ξεκινούν, κυρίως, από τις παρατηρήσεις του στους ενήλικες ασθενείς του. Η ψυχική οργάνωση του παιδιού, σύμφωνα με τις θέσεις του Freud, βασίζεται κυρίως στο ασυνείδητο τμήμα του ψυχισμού, το Αυτό (id). Η Α. Freud, όπως και ο Erikson, δέχονται την ύπαρξη του id και τα ψυχοσεξουαλικά στάδια ανάπτυξης, δίνουν όμως ιδιαίτερη σημασία στην εξέλιξη του Εγώ και όχι του id.

Η Α. Freud, με βάση την ψυχαναλυτική θεωρία, έκανε συστηματική παρατήρηση της συμπεριφοράς του παιδιού και της σχέσης του με τους γονείς. Στο πλούσιο έργο της μας δίνει λεπτομερή περιγραφή των σταδίων της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης και των προβλημάτων που μπορεί να δημιουργηθούν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας από τα πρώιμα στάδια ανάπτυξης. Για το λόγο αυτό, στην παρούσα μελέτη η περιγραφή των σταδίων της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης βασίζεται σε μεγάλη έκταση στις θέσεις της Α. Freud.

Στο πρώτο στάδιο ανάπτυξης, αναφέρει η Α. Freud (1982, σελ. 23), η μητέρα έχει να παίξει πολλούς ρόλους. Είναι για το παιδί το αντικείμενο, η τροφός, αυτή που παρέχει ερεθίσματα και, παράλληλα, προστατεύει το παιδί από τον βομβαρδισμό των ερεθισμάτων του περιβάλλοντος. Είναι το βοηθητικό Εγώ του παιδιού και αποτελεί το στόχο των επιθετικών και ερωτικών του ενορμήσεων. Η σχέση μητέρας - παιδιού, κατά το πρώτο στάδιο ανάπτυξης, αποτελεί το στοιχείο με βάση το οποίο το παιδί θα αναπτύξει εμπιστοσύνη στον εαυτό του και θα διαμορφώσει γενικά την προσωπικότητά του. Από τα πρώτα ευρήματα της ψυχανάλυσης, αναφέρει η Α. Freud (1982, σελ. 23-24), είναι ότι "η εμπειρία αγάπης

και ερεθισμάτων που έχει το παιδί στην πρώτη παιδική ηλικία είναι υπεύθυνη για τον "πρώιμο ναρκισσισμό", την επένδυση δηλαδή της libido στον εαυτό του, στοιχείο που δημιουργεί για όλα τα επόμενα χρόνια ένα συναίσθημα ασφάλειας και εμπιστοσύνης".

Ο Winnicott, στο χώρο της ψυχανάλυσης, έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση μητέρας - παιδιού κατά τις πρώτες εβδομάδες. Η αποκλειστική σχεδόν απασχόληση της μητέρας με το παιδί το διάστημα αυτό, η "primary maternal preoccupation", όπως αναφέρει ο Winnicott, είναι βασικής σημασίας. Βασική ανάγκη του παιδιού κατά τις πρώτες εβδομάδες είναι να υπάρχει δίπλα του ένα πρόσωπο ευαίσθητο στις ανάγκες του, έτσι ώστε να μπορεί να τις κατανοεί και να τις προβλέπει. Η ευαισθησία αυτή θα εξασφαλίσει το παιδί από το φόβο και θα του δώσει την ασφαλή βάση για το σχηματισμό του Εγώ. Μετά τις πρώτες εβδομάδες το παιδί αποκτά αρκετή ασφάλεια και η μητέρα είναι ελεύθερη και για άλλες δραστηριότητες. Σύμφωνα με τις απόψεις του Winnicott, το παιδί, μετά τις πρώτες εβδομάδες, κατά τις οποίες βρίσκεται σε συμβιωτική σχέση⁷ με τη μητέρα, αρχίζει να διαμορφώνεται σε ξεχωριστό άτομο (Winnicott, 1958).

Με βάση την ψυχαναλυτική κατεύθυνση, άλλοι ερευνητές εξετάζουν τις αλληλοεπιδράσεις της συμπεριφοράς του παιδιού με τη συμπεριφορά του ανθρώπου που το φροντίζει. Η έμφαση δίνεται στην παρατήρηση των ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών του βρέφους, όπως και των χαρακτηριστικών του προσώπου που το φροντίζει και του τρόπου που το πρόσωπο αυτό ανταποκρίνεται στις αντιδράσεις του παιδιού.

Από την πλευρά του βρέφους εξετάζονται χαρακτηριστικά τα οποία σηματοδοτούν αντιδράσεις επικοινωνίας με τους άλλους, όπως το βλέμμα, η κίνηση του κεφαλιού, το χαμόγελο, η ευρεθιστικότητα ή η ηρεμία κ.τ.ό. Από την πλευρά του άλλου προσώπου εξετάζονται χαρακτηριστικά, όπως η ευαισθησία για ανταπόκριση στα κοινωνικά μηνύματα που στέλνει το παιδί, η ποικιλία και ο τρόπος που το καθησυχάζει, η συχνότητα με την οποία παίζει μαζί του κ.τ.ό. Εξετάζεται πώς διαμορφώνεται η προσκόλληση μητέρας-παιδιού, η ποιότητα της αλληλεπίδρασης και οι συνέπειες της αρχικής αυτής σχέσης στη γνωστική και θυμική ανάπτυξη.

⁷ Η έννοια της "συμβίωσης" προέρχεται από το χώρο της βιολογίας και αναφέρεται σε οργανισμούς που βρίσκονται σε παραιοτική σχέση μεταξύ τους

Ο Siegm, στο χώρο αυτό, μας δίνει λεπτομέρειες για το "χορό" αυτών των αλληλεπιδράσεων. Μητέρα - παιδί βρίσκονται σε ένα συνεχές παιχνίδι αλληλεπίδρασης. Το είδος της αλληλεπίδρασης αυτής θα καθορίσει την ποιότητα της προσκόλλησης και την ανάπτυξη των γνωστικών και κινητικών δεξιοτήτων, παράλληλα με τη διαμόρφωση του συναισθηματικού κόσμου του παιδιού. Siegm, 1977).

Ο Siegm επισήμανε τις δυσκολίες που μπορεί να προκύψουν στην αρχική αυτή σχέση. Μητέρες που δεν ανταποκρίνονται στα μηνύματα του παιδιού για επικοινωνία, οδηγούν το βρέφος στο να βιώνει συνεχή ματαιώση και στη συνέχεια να παρουσιάζει μια παθητική συμπεριφορά. Αντίθετα, μητέρες οι οποίες προκαλούν συνέχεια το βρέφος να αντιδρά, το οδηγούν είτε σε παθητικότητα, είτε σε συνεχή εγρήγορση και απαίτηση προσοχής από τους άλλους. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι γονείς απογοητεύονται και έτσι ακολουθεί ένας κύκλος ματαιώσεων και από τις δύο πλευρές.

Η Α. Freud (1982, σελ. 23) αναφέρει ότι η ποικιλία των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των γονεϊκών στάσεων και των στάσεων του παιδιού δημιουργούν τη βάση για να διαμορφωθεί ένας ατελείωτος αριθμός διαφορετικών προσωπικοτήτων.

Η Ριβιέ (1989, σελ. 49) αναφέρει πολύ παραστατικά τη μυστηριώδη επικοινωνία και συναλλαγή μεταξύ μητέρας και βρέφους που γίνεται στο συνειδητό και ασυνειδητό επίπεδο και τις αιτίες για την αποτυχία αυτής της συναλλαγής: "Από τη μεριά της μητέρας θα υπάρξει σύντομα επικοινωνία σε δύο διαφορετικά επίπεδα. Τα σήματα που εκπέμπει το βρέφος γίνονται αντιληπτά, αφενός στο επίπεδο του συνειδητού (η μητέρα τα ερμηνεύει και απαντά με τρόπο ώστε να ανακουφίζει τις εντάσεις του μωρού, παίρνοντάς το αγκαλιά για να το ταΐσει ή να το νανουρίσει, αλλάζοντάς το κ.λ.π.), και αφετέρου στο επίπεδο του ασυνειδητού, όπου οι απαντήσεις είναι καθαρά θυμικές, συνθόρυπτες, θυμίζοντας ορισμένες φορές ακόμα και εξαρτημένα ανακλαστικά... Ανάμεσα στις απαντήσεις που δίνονται στο συνειδητό επίπεδο και αυτές που προέρχονται από το ασυνειδητό, μπορεί να υπάρχει σύμπτωση, αντίφαση ή ανταγωνισμός. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε το παράδειγμα της μητέρας, που ενώ φροντίζει τέλεια το μωρό της, το ταΐζει τις ώρες που πρέπει, προσέχει σχολαστικά την καθαριότητα και την υγεία του, κατά βάθος, οι αντιδράσεις της είναι αρνητικές ή αμφιθυμικές. Αυτές ακριβώς τις αντιδράσεις το παιδί - με "μυστηριώδη τρόπο" - τις αντιλαμβάνεται και τις καταγράφει μέσα από τη σωματική επαφή με τη μητέρα του, τις χειρονομίες της, τον τρόπο που το αγγίζει ή το θηλάζει.

Αυτά τα σήματα που προέρχονται από τις μη ορατές εξωτερικά, ασυνειδήτες, διαθέσεις της μητέρας, θα παίξουν κεφαλαιώδη ρόλο στη θεμελίωση της αντικειμενοτρόπου σχέσης, στην οργάνωση του Εγώ, και στην ανάπτυξη όλων των τομέων της προσωπικότητάς του".

3.2.3.Η Θεωρία του Rene Spitz.

Άλλοι ερευνητές οι οποίοι συνδύασαν το χώρο της ψυχανάλυσης με ερευνητικά δεδομένα από το χώρο της γνωστικής ψυχολογίας, μας έδωσαν σημαντικά στοιχεία για τη διαμόρφωση του Εγώ του παιδιού, ως γνωστικός και θυμικός εαυτός, κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του.

Οι έρευνες του Rene Spitz στο χώρο αυτό για τη διαμόρφωση του Εγώ είναι πολύ σημαντικές. Ο Spitz, με βάση την ψυχαναλυτική θεωρία του Freud και την εμπειρική παρατήρηση σε δεκάδες βρέφη, μας δίνει μια αναλυτική παρουσίαση του τρόπου οργάνωσης του Εγώ στα πρώτα στάδια. Οι θέσεις του, παρόλο που διαφοροποιούνται σε αρκετά σημεία από τις θέσεις του Freud για τη διαμόρφωση του Εγώ⁹, ακολουθούν, όπως αναφέραμε, την ψυχαναλυτική κατεύθυνση.

Ο Spitz αναφέρει ότι ο πρώτος χρόνος της ζωής είναι κρίσιμος για την ψυχική οργάνωση, όπως η φάση πριν από τη γέννηση είναι κρίσιμη για την οργάνωση του σωματοφυσιολογικού οργανισμού. Η διεργασία της ψυχικής οργάνωσης κατά τον πρώτο χρόνο είναι πολύ ευαίσθητη και ευπαθής και όταν ολοκληρωθεί επιτυχώς, οδηγεί σε αυτό που λέμε "οργάνωση της ψυχής" (Spitz, 1965, σελ.119).

Η οργάνωση του ψυχικού κόσμου συμβαίνει μέσα σε ορισμένα χρονικά όρια. Τα χρονικά αυτά όρια καθορίζουν τα στάδια οργάνωσης του Εγώ. Καθένα από τα στάδια αυτά, κατά τον Spitz, σηματοδοτείται από την παρουσία συγκεκριμένων συμπεριφορών που ονομάζονται οργανωτές. Η ψυχική οργάνωση το πρώτο διάστημα μετά τη γέννηση, είναι απαραίτητη για να συμβεί ψυχική ανάπτυξη στα επόμενα στάδια.

⁹ Λεπτομερή παρουσίαση των σταδίων εξέλιξης του Εγώ παρουσιάζει ο Spitz στα συγγράμματά του *The first year of life*, International University Press, N.Y., 1965 και στο *A rene's Field Theory of Ego Formation* International Univ. Press, N.Y., 1959.

Ένα πρώτο στάδιο ψυχικής οργάνωσης π.χ. ολοκληρώνεται μέχρι το τέλος του 2ου μήνα. Ένδειξη της οργάνωσης του σταδίου αυτού αποτελεί το χαμόγελο. Το χαμόγελο είναι ο οργανωτής του σταδίου αυτού.

Λόγω της σημαντικότητας των θέσεων του Spritz για την οργάνωση του Εγώ και την οριοθέτηση του παιδιού ως υπαρξιακός και ψυχολογικός εαυτός, θα αναφέρουμε σύντομα τα τρία στάδια ανάπτυξης του Εγώ κατά τον πρώτο χρόνο που είναι και ο πιο σημαντικός.

Η ψυχική οργάνωση στον πρώτο χρόνο ολοκληρώνεται σε τρία στάδια:

Το πρώτο στάδιο. Το στάδιο του μη αντικειμένου

Το διάστημα των δύο πρώτων περίπου μηνών, το παιδί δεν διακρίνει τον εαυτό του από τα αντικείμενα. Όπως αναφέρει ο Spritz, δεν υπάρχει στο διάστημα αυτό διάκριση μεταξύ του εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου, μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου (Spritz, 1959). Το περιβάλλον στο στάδιο αυτό δεν είναι ξεχωριστό από το σώμα του παιδιού. Το στήθος π.χ. το οποίο ικανοποιεί την ανάγκη διατροφής, από το βρέφος θεωρείται ως μέρος του σώματός του. Στο στάδιο αυτό υπάρχει το "φράγμα των ερεθισμάτων". Το βρέφος δεν αντιδρά καθόλου στα ερεθίσματα ή, όταν αντιδρά, αντιδρά τυχαία.

Βασική αρχή, η οποία καθορίζει τη ζωή του παιδιού το διάστημα αυτό, είναι η ηρεμία. Όπως αναφέρει ο Spritz, το παιδί ζει ένα πρώιμο ναρκισσιστικό στάδιο, μια κατάσταση Νιρβάνα. Στο πρώιμο αυτό στάδιο παρουσιάζεται η θυμική αντίδραση της δυσαρέσκειας, όταν δεν ικανοποιούνται οι βιολογικές ανάγκες του βρέφους.

Δεύτερο στάδιο. Το στάδιο του προαντικειμένου

Η εμφάνιση του χαμόγελου, στους 2,5 περίπου μήνες, αποτελεί την έναρξη του δεύτερου σταδίου. Το χαμόγελο, το οποίο ήταν αντανάκλαστική ενέργεια κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του παιδιού, αρχίζει τώρα να γίνεται σκόπιμη αντίδραση και εμφανίζεται ως απάντηση στο ανθρώπινο πρόσωπο. Το παιδί σε αυτή την ηλικία αντιδρά με χαμόγελο στην ανθρώπινη μορφή γενικά, και όχι σε συγκεκριμένο πρόσωπο. Αυτή η gestalt αντίληψη αποτελεί το πρώτο ερέθισμα που προκαλεί συναισθηματική συμπεριφορά. Η αντίδραση του χαμόγελου, το διάστημα αυτό, δείχνει ότι το παιδί πέρασε από το πρωταρχικό

ναρκισσιστικό στάδιο, το στάδιο της μη διαφοροποίησης, στο στάδιο των σχέσεων με το περιβάλλον. Κατά τον Sπριτζ, το χαμόγελο στην ανθρώπινη παρουσία αποτελεί την εγκατάσταση του Εγώ (Sπριτζ, 1959, σελ. 38).

Το χαμόγελο αποτελεί συνειδητή αντίδραση σε ένα ερέθισμα και έτσι σηματοδοτεί την εγκατάλειψη της τυχαίας αντίδρασης του προηγουμένου σταδίου. Το χαμόγελο αποτελεί, επίσης, την απαρχή μιας αμοιβαίας επικοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το παιδί αντιδρά με χαμόγελο μόνο στο ανθρώπινο πρόσωπο. Το χαμόγελο δεν παρουσιάζεται π.χ. ως απάντηση σε άλλα ερεθίσματα που είναι ευχάριστα για το παιδί, όπως π.χ. στο μπουνκάλι με το γάλα. Αυτό δείχνει ότι το χαμόγελο έχει καθαρά επικοινωνιακό χαρακτήρα. Το χαμόγελο βέβαια, σε αυτό το στάδιο, απευθύνεται σε όλα τα πρόσωπα γενικά και όχι σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Για το λόγο αυτό ο Sπριτζ αναφέρει ότι αποτελεί πρόδρομο της σχέσης με το αντικείμενο, τη μητέρα δηλαδή, που θα παρουσιαστεί στο επόμενο στάδιο.

Το τρίτο στάδιο. Η σχέση με το αντικείμενο

Ανάμεσα στους 6 με 10 μήνες συμβαίνει μια σημαντική αλλαγή στην ψυχική οργάνωση. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Sπριτζ, το διάστημα αυτό, συμβαίνουν σημαντικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της ψυχικής ζωής, όπως στην αντίληψη, στη μνήμη, στις σχέσεις με αντικείμενα και στην εκδήλωση ποικίλων συναισθηματικών καταστάσεων. Η απαρχή των αλλαγών αυτών σηματοδοτείται από την εμφάνιση "του άγχους προς τον ξένο των οχτώ μηνών". Το άγχος προς τον ξένο αποτελεί τον οργανωτή στο τρίτο στάδιο της ψυχικής οργάνωσης.

Ήδη από τον 3ο και 4ο μήνα το παιδί αντιδρά με ιδιαίτερα χαμόγελα στα οικεία πρόσωπα, ενώ παράλληλα εξαφανίζεται το αυτόματο χαμόγελο προς τα ξένα πρόσωπα. Προς το πρόσωπο όμως της μητέρας δεν εκδηλώνει ακόμη την έντονη διάκριση και προτίμηση που θα εκδηλώσει τους αμέσως επόμενους μήνες. Η ιδιαίτερη σχέση με τη μητέρα σηματοδοτείται, κυρίως, με το έντονο άγχος που εκδηλώνει το παιδί στην παρουσία ξένων προσώπων. Είναι το λεγόμενο άγχος του ξένου, του 8ου μήνα. Ενώ μέχρι τον 5ο περίπου μήνα, το βρέφος αντιδρούσε φιλικά ή αδιάφορα στα άγνωστα πρόσωπα - η αντίδραση εξαρτόταν από την όψη του ξένου και από τον τρόπο που έκανε την εμφάνισή του - μετά τον 5ο μήνα, αρχίζει να δείχνει δυσοφορία στα ξένα πρόσωπα. Η δυσοφορία αυτή φτάνει σε ένταση κατά τον

8ο μήνα και διατηρείται μέχρι το 18ο περίπου μήνα, οπότε αρχίζει να υποχωρεί (Βλ. Παρασκευάπουλο, Εξελικτική Ψυχολογία, τομ. Α)¹⁰.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της Α. Freud, το πρώτο αντικείμενο αγάπης του παιδιού, η μητέρα, είναι εγκλωβιστικό και υλικό. Η ζωή του παιδιού, τους πρώτους μήνες, ελέγχεται από τις ανάγκες και την ικανοποίησή τους. Η μητέρα παίζει ένα ρόλο στη ζωή του παιδιού όσο ικανοποιεί τις ανάγκες του, όσο δηλαδή το ταΐζει, του ρυθμίζει τη θερμοκρασία ή του απομακρύνει τις δυσάρεστες εμπειρίες. Όταν οι ανάγκες του ικανοποιηθούν, το βρέφος αποσύρεται από το αντικείμενο.

Από τον 5ο ή 6ο μήνα το βρέφος αρχίζει να αναζητά από το αντικείμενο - μητέρα - ικανοποίηση και άλλων αναγκών, όχι άμεσα βιολογικών. Αναζητά προσοχή σε ώρες που δεν έχει βιολογικές ανάγκες και ευχαριστείται με την παρουσία και τη συντροφιά της μητέρας του. Από την ηλικία αυτή αρχίζει να εγκαθίσταται μια ιδιαιτέρη σχέση με τη μητέρα (Α. Freud, 1969, σελ. 456).

Η αντίδραση προς τον ξένο είναι αντίδραση στο συναισθηματικό επίτευδο μιας αλλαγής στο Εγώ του παιδιού σε ποικίλους τομείς. Η συναισθηματική αυτή αντίδραση σημαίνει ότι έχει εγκατασταθεί η σχέση με το λιβιδικό αντικείμενο και στο εξής το αντικείμενο αυτό θα διαφοροποιείται από οποιοδήποτε άλλο. Η μητέρα από το διάστημα αυτό γίνεται το μοναδικό πρόσωπο στη ζωή του παιδιού. Το αντικείμενο αγάπης (το λιβιδικό αντικείμενο) δεν μπορεί να υπάρξει πριν αναγνωριστεί (Spitz, 1959, σελ. 37-38).

Κατά τον Spitz, η εγκατάσταση της σχέσης με το αντικείμενο, η αναγνώριση δηλαδή της μητέρας ως ξεχωριστό πρόσωπο, κατάσταση που υποδηλώνεται με το "άγχος του ξένου", σηματοδοτεί μια σειρά από αλλαγές στο Εγώ, όπως: Εμφάνιση κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις του παιδιού από το στάδιο αυτό γίνονται όλο και περισσότερο περίπλοκες. Κοινωνικές χειρονομίες, όπως το κούνημα του χεριού ή του κεφαλιού, γίνονται κατανοητές από το παιδί, όπως γίνονται κατανοητές οι απαγορεύσεις και οι εντολές. Σε ένα ή δύο μήνες, αφότου εγκατασταθεί ο οργανωτής του "άγχους προς τον ξένο" το παιδί κατανοεί "τις σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων", όπως φαίνεται από δραστηριότητες όπου ένα πράγμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την απόκτηση ενός άλλου. Από το στάδιο

10 Μια άλλη έκφανση της στενής διαπροσωπικής σχέσης με τη μητέρα που έχει δημιουργηθεί το διάστημα αυτό είναι το άγχος του αποχωρισμού. Οι αντιδράσεις αυτές δείχνουν ότι το παιδί έχει αναγνωρίσει ιδιαίτερες ιδιότητες στη μητέρα του και η παρουσία του ξένου ή η απουσία της για ένα μεγάλο διάστημα τον προκαλεί άγχος. Κατά τη Mahler η μνημονική εικόνα της μητέρας το διάστημα αυτό δεν είναι τόσο σταθερή, ώστε να καθιστά το παιδί κατά την απουσία της. (Βλ. Παπαδωτή-Αθανασίου, Β., "Θέματα ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού", Πανεπιστημιακές παραδόσεις, κώδικας, 1993).

αυτό επίσης το παιδί διακρίνει τα πράγματα μεταξύ τους. Αυτό φαίνεται π.χ. στη διάκριση μεταξύ προτιμοτέρων φαγητών ή παιχνιδιών που μπορεί να κάνει (Spitz, 1959, σελ. 39).

Στο στάδιο αυτό, σύμφωνα με τον Piaget, το παιδί αποκτά τη μονιμότητα του αντικειμένου. Η μονιμότητα του αντικειμένου είναι νοητική εξέλιξη που συμβαίνει στον 8ο περίπου μήνα της ζωής του παιδιού. Είναι η ικανότητα να αντιλαμβάνεται ότι τα αντικείμενα έχουν σταθερή παρουσία, και εξακολουθούν να υπάρχουν, ακόμη κι όταν δεν είναι παρόντα στα αισθητήριά του (Piaget & Inhelder, 1969).

Ο Spitz θεωρεί ιδιαίτερα ευπαθές το τρίτο στάδιο οργάνωσης του Εγώ. Όπως αναφέρει, τα προηγούμενα στάδια παρουσιάζονται κυρίως ως αποτέλεσμα ωρίμασης και ως εκ τούτου ο εξωτερικός παράγοντας μπορεί να παρέμβει λιγότερο. Η οργάνωση όμως της σχέσης με το λιβιδικό αντικείμενο καθορίζεται κυρίως από την παρουσία και τη στάση του αντικειμένου. Για το λόγο αυτό, ο Spitz θεωρεί τον αποχωρισμό του παιδιού από τη μητέρα στο 2ο μισό του πρώτου χρόνου ως αρνητικό γεγονός για την ψυχολογική του ανάπτυξη (Spitz, 1959, σελ. 40-41).

Η μητέρα, όπως είδαμε, από τον 7ο μήνα περίπου, γίνεται το πιο σημαντικό πρόσωπο στη ζωή του παιδιού, το κύριο αντικείμενο και το λιβιδικό αντικείμενο... Η σχέση μητέρας παιδιού το διάστημα αυτό είναι μοναδική. Η ιδιαίτερη βέβαια σχέση του παιδιού με τη μητέρα του είχε αρχίσει πριν ακόμη το παιδί την αναγνωρίσει ως ξεχωριστό από τους άλλους πρόσωπο. Είναι μια βαθιά συναισθηματική σχέση μητέρας - παιδιού που διαμορφώνεται από το στάδιο της συμβίωσης. Η Mahler αναφέρει ότι το παιδί από το τέλος του 2ου μήνα διακρίνει τις αυτοεπληρούμενες ενέργειες από τις ενέργειες που προέρχονται από τη μητέρα του (Mahler, 1968). Το ότι μια βαθιά συναισθηματική σχέση μητέρας- παιδιού διαμορφώνεται πολύ νωρίς στη ζωή του παιδιού, φαίνεται από παρατηρήσεις ότι αποχωρισμοί μητέρας - παιδιού που γίνονται μετά τον 3ο μήνα έχουν αρνητικά αποτελέσματα για το παιδί (Rutter, 1975). Η σχέση με τη μητέρα βιώνεται συναισθηματικά από το παιδί, πριν ακόμη η ίδια να γίνει αντιληπτή ως ξεχωριστό αντικείμενο, ανεξάρτητο από το υποκείμενο και τη δραστηριότητά του.

Μετά τους 18 μήνες περίπου, το άγχος αποχωρισμού μειώνεται και το παιδί στρέφεται σε περισσότερα πρόσωπα. Απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τη μητέρα, για να ασχοληθεί με πράγματα και με άλλα πρόσωπα. Είναι η φάση της πολυπροσωπικής προσκόλλησης και της εξερεύνησης, όπως αναφέρει η Ainsworth (1979). Το νοητικό επίπεδο του παιδιού στο διάστημα αυτό, του επιτρέπει να έχει μια

σταθερή, εσωτερική αναπαράσταση της μητέρας, αναπαράσταση, η οποία του δίνει ασφάλεια και του επιτρέπει να απομακρύνεται από κοντά της. Παιδιά τα οποία δεν έχουν αναπτύξει καλή διαπροσωπική σχέση με τη μητέρα, ασφαλή δηλαδή προσκόλληση¹¹, δεν απομακρύνονται από κοντά της για να εξεργαστούν πράγματα. Η ανασφαλής σχέση που έχουν μαζί της, δεν τους επιτρέπει να την αποχωριστούν, γιατί δεν είναι σίγουρα ότι, όταν θα τη χρειαστούν, θα είναι διαθέσιμη.

Αναφέραμε με σχετική λεπτομέρεια τα στάδια εξέλιξης της σχέσης μητέρας-παιδιού κατά τον πρώτο χρόνο. Είδαμε πώς το παιδί από την αδυαδική αρχική κατάσταση περνάει σε μια κατάσταση συμφύσεως με τη μητέρα, και στη συνέχεια σε ένα στάδιο όπου την αναγνωρίζει ως το πιο σημαντικό πρόσωπο, ως το κατεξοχήν αντικείμενο.

Η διάκριση της μητέρας από τον εαυτό του και από τα άλλα πρόσωπα, διάκριση η οποία βασίζεται κυρίως στη συναισθηματική σχέση που θα διαμορφώσει μαζί της, είναι η κύρια διεργασία που θα συντελέσει στο να αναγνωρίσει το παιδί τον εαυτό του και να τον οριοθετήσει από τους άλλους. Η σχέση μητέρας παιδιού είναι επίσης η κύρια διεργασία, με βάση την οποία το παιδί θα διαμορφώσει ψυχολογικές ιδιότητες για τον εαυτό του και τους άλλους.

3.2.4. Η θεωρία του Erikson

Σύμφωνα με τα στάδια ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson, το παιδί κατά τον πρώτο χρόνο, διαμορφώνει εμπιστοσύνη ή δυσπιστία στον εαυτό του και στους άλλους. Η σχέση που η μητέρα αναπτύσσει με το παιδί είναι καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της ψυχολογικής αυτής διάστασης. Όταν ικανοποιούνται οι ανάγκες του, οι βιολογικές και κυρίως οι ψυχολογικές, διαμορφώνει θετική στάση προς τον εαυτό και τους άλλους γύρω του (Erikson, 1963).

¹¹ Η στενή συναισθηματική σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ μητέρας παιδιού κατά τον πρώτο χρόνο ονομάζεται προσκόλληση. Περισσότερες πληροφορίες για την προσκόλληση και τις επιπτώσεις της μη διαμόρφωσης ασφαλούς προσκόλλησης στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του Βλ. Παπαδημιτρίου-Αθανασίου "Θέματα Ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού", Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Ιωάννινα, 1993.

Η διαδικασία με την οποία το παιδί, μέσα από τη σχέση του με τη μητέρα, αποκτά εμπιστοσύνη ή δυσπιστία, ανάλογα, λειτουργεί με τον ακόλουθο τρόπο: Όταν σε ένα παιδί ικανοποιούνται οι ανάγκες του, παίρνει το μήνυμα ότι "με αγαπούν", "με θέλουν", άρα "είμαι άξιος να αγαπηθώ" και επομένως, "είμαι καλός και αγαπητός". Το μήνυμα αγάτης και αποδοχής που δίνει η μητέρα που έχει αναπτύξει μια καλή σχέση με το παιδί, γενικεύεται επίσης και στο ευρύτερο περιβάλλον. Έτσι, ένα παιδί με καλή διαπροσωπική σχέση με τη μητέρα γενικεύοντας τη στάση της μητέρας και στα άλλα πρόσωπα γύρω του, θεωρεί τον κόσμο θετικό και φιλικό. Στην αντίθετη περίπτωση, αντιμετωπίζει τον κόσμο με καχυποψία. Η στάση αυτή, εμπιστοσύνη ή δυσπιστία, είναι βασική επομένως και για το άνοιγμα που θα κάνει το παιδί προς τον έξω κόσμο.

Ο ρόλος της μητέρας στα πρώτα χρόνια του παιδιού, και ιδιαίτερα τον πρώτο χρόνο, είναι σημαντικός, όπως είδαμε, τόσο για την οριοθέτηση του υπαρξιακού του εαυτού, όσο και για τις ψυχολογικές ιδιότητες που θα του αποδώσει. Βασικά στοιχεία στη συμπεριφορά της μητέρας και στη σχέση της με το παιδί, τα οποία καθορίζουν την ψυχική οργάνωση του παιδιού κατά τον πρώτο χρόνο, όπως αναφέραμε, είναι η ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών και η παροχή προσοχής και στενής επικοινωνίας, όταν το παιδί δίνει "σήματα" ότι τα έχει ανάγκη.

Ένα άλλο βασικό στοιχείο στη διαμόρφωση της ποιότητας της αρχικής σχέσης αποτελεί η βίωση από το παιδί καταστάσεων ματαίωσης. Τόσο η ψυχαναλυτική θεωρία του Freud όσο και η ψυχοκοινωνική θεωρία του Erikson τονίζουν τη σημασία που έχει για τη διαμόρφωση του Εγώ η βίωση ματαιώσεων.

Ματαιώσεις βιώνει το βρέφος σε καταστάσεις όπως καθυστέρηση της ικανοποίησης των βιολογικών του αναγκών (διατροφή, αλλαγή), στον απογαλακτισμό, ή σε εμπειρίες γενικά που προκαλούν πόνο και απογοήτευση, όπως π.χ. το πιτσίλισμα αντικειμένων που είναι πικρά ή σκληρά.

Ο Spitz αναφέρει ότι ένας από τους βασικούς ρόλους των ματαιώσεων στην ψυχική ανάπτυξη του παιδιού, είναι η απόκτηση της αρχής της πραγματικότητας. Χωρίς να υπάρχει ματαίωση, δεν υπάρχει ικανοποιητική ανάπτυξη του Εγώ. Αναφερόμαστε, βέβαια, αναφέρει ο Spitz, σε ματαιώσεις οι οποίες συμβαίνουν φυσιολογικά κατά την ανατροφή του παιδιού, όταν δεν υπάρχει υπερβολική επιτρεπτικότητα (Spitz, 1959, σελ.148). Βιώνοντας τέτοιες ματαιώσεις το παιδί

φτάνει σε ένα στάδιο ανεξαρτησίας κατά τους έξι μήνες της ζωής του και γίνεται δραστήριο σε σχέση με τον έξω κόσμο, άψυχο και έμψυχο.

Ο Erikson, επίσης, αναφέρει ότι υγιής ανάπτυξη στο πρώτο στάδιο συμβαίνει όταν υπάρχει ισορροπία μεταξύ εμπειριών εμπιστοσύνης και εμπειριών δυσπιστίας. Η ισορροπία αυτή εξασφαλίζεται, όταν η συμπεριφορά των σημαντικών προσώπων - η μητέρα στο πρώτο στάδιο - δεν είναι πολύ δοτική ούτε πολύ απορριπτική (Green, 1989, σελ. 73).

Η βίωση ματαιώσεων είναι ένας από τους πρώτους περιορισμούς που επιβάλλονται στην άμεση ικανοποίηση των αναγκών του *id*. Οι πρώιμες εμπειρίες ματαιώσης επομένως, αποτελούν την πρώτη οριοθέτηση στη συμπεριφορά του παιδιού που επιβάλλει το περιβάλλον. Μέσω της αντίθεσης ικανοποίηση - ματαιώση ή ευχαρίστηση - πόνος, το βρέφος θα αρχίσει να διαφοροποιεί τις διάφορες καταστάσεις και να αποκτά έτσι συναίσθηση του εαυτού του και των άλλων.

3.2.5. Η λειτουργία της οικογένειας ως σύστημα κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του παιδιού

Από τα στοιχεία που μέχρι τώρα παραθέσαμε, παρατηρούμε ότι η οικογένεια ως σύστημα παρουσιάζει μια διαφορετική ισορροποία κατά τους πρώτους κυρίως μήνες μετά τη γέννηση του παιδιού. Η ενότητα του ζευγαριού, ως ένα βασικό σύστημα της οικογένειας, διασπάται. Μετά τη γέννηση του παιδιού, η μητέρα αποτελεί μια ενότητα με το παιδί. Διαμορφώνεται έτσι μια νέα ομοιοστατική ισορροπία, όπως αναφέρει η Mahler στη δομή και στη λειτουργία της οικογένειας. Η μητέρα με το παιδί αποτελεί ένα νέο σύστημα, ενώ ο πατέρας είναι έξω από αυτή τη στενή σχέση. Ο κύριος ρόλος του πατέρα στο διάστημα αυτό, στην οριοθέτηση της συμπεριφοράς του παιδιού, δεν είναι άμεσος. Έχει επισημανθεί ωστόσο η σημαντικότητα του ρόλου του πατέρα στο αρχικό αυτό στάδιο, κυρίως για να στηρίξει τη μητέρα στο νέο ρόλο της στενής συναλλαγής και της κάλυψης των αναγκών του παιδιού.

Οι αυξημένες ανάγκες του βρέφους απαιτούν τη συμμετοχή και των δύο συζύγων. Σε περιπτώσεις που ο πατέρας μένει απέξω από τη φροντίδα και την άμεση σχέση με το παιδί, έχουν επισημανθεί οι ακόλουθες συνέπειες: α) Η μητέρα αισθάνεται αβοήθητη και αδικημένη από το σύζυγο σε ένα γεγονός που είχαν

αποφασίσει μαζί. Το συναίσθημα αυτό μπορεί να οδηγήσει τη μητέρα στο να αναπτύξει μη ικανοποιητική σχέση με το παιδί. β) Η μη συμμετοχή του πατέρα στη βασική σχέση μητέρας - παιδιού μπορεί να καθιλωσει τη μητέρα στη συμβιωτική σχέση με το παιδί για μεγαλύτερο διάστημα από το διάστημα που απαιτείται για να αναπτυχθεί ασφαλής προσκόλληση. Έχει επισημανθεί ιδιαίτερα ο ρόλος του πατέρα το διάστημα αυτό ως ερέθισμα που θα επαναφέρει τη μητέρα στην αρχική σχέση μαζί του (Bentovim et al, 1982).

Στην κλινική πράξη αναφέρονται συχνά περιπτώσεις, όπου οι αλλαγές που υφίσταται το σύστημα της οικογένειας μετά τη γέννηση του παιδιού και η διαφοροποίηση του ρόλου των δύο συζύγων, μπορεί να οδηγήσουν σε δυσλειτουργία το σύστημα της οικογένειας. Ο Eliot, θεραπευτής οικογένειας, αναφέρει την περίπτωση της οικογένειας της Belinda, για να δείξει τέτοιου είδους παρεκτροπές που μπορεί να επιφέρει στην οικογένεια η διάλυση της ενότητας του συστήματος των γονέων (Bentovim et al, 1982, σελ. 304).

Η Μπελίντα ήταν το πρώτο παιδί ενός νεαρού ζευγαριού. Το διάστημα που γεννήθηκε η Μπελίντα, ο πατέρας είχε μια δουλειά που τον κρατούσε μακριά από το σπίτι. Επειδή η Μπελίντα ήταν φιλάσθενη ως μωρό, η μητέρα της μεταφέρθηκε στους γονείς της για να έχει βοήθεια. Όταν η Μπελίντα ήταν δύο χρονών, η μητέρα την έφερε στον ψυχολόγο, γιατί παρουσίαζε υπερβολική εξάρτηση. Ήταν κολλητή με τη μητέρα της. Κατά τη συζήτηση φάνηκε ότι η μητέρα δεν επέτρεπε στον πατέρα να ασχοληθεί με το παιδί, γιατί, έλεγε, ότι δεν του είχε εμπιστοσύνη. Ο πατέρας, στο διάστημα αυτό, είχε βρει μια άλλη δουλειά και είχε επανέλθει στην οικογένεια. Η στάση αυτή της μητέρας απομάκρυνε όλο και περισσότερο τον πατέρα από το παιδί, ενώ, στην ίδια, η έλλειψη συμμετοχής του στην οικογένεια προκαλούσε απογοήτευση. Αναπτύχθηκαν επίσης, σχέσεις ανταγωνιστικές ανάμεσα στον πατέρα και στη μητέρα της συζύγου, η οποία είχε αυξημένη συμμετοχή στη φροντίδα του παιδιού. Η κατάσταση αυτή μεγάλωνε ακόμη περισσότερο την απόσταση του ζευγαριού.

Η διάσπαση αρχικά του συστήματος του ζευγαριού προκάλεσε το πρόβλημα της Μπελίντας. Όπως αναφέραμε στο κεφ. 2, όταν δεν υπάρχει καλή σχέση ανάμεσα στο ζευγάρι, συνήθως διαμορφώνεται συμμαχία ανάμεσα σε ένα γονέα και στο παιδί. Τέτοιου είδους διασπάσεις του ζευγαριού γίνονται συχνά. Όταν, ιδίως, υπάρχει υπερβολική παρέμβαση από τους γονείς της προηγούμενης γενιάς, η ενότητα του ζευγαριού είναι πολύ εύκολο να διασπαστεί.

Οι σχέσεις των συζύγων μεταξύ τους, όπως αναφέραμε, επηρεάζουν σημαντικά τη σχέση που η μητέρα θα αναπτύξει με το παιδί. Σε μητέρες με κακές συζυγικές σχέσεις έχει παρατηρηθεί άγχος, επιθετικότητα και μια τάση νευρωτικής προσκόλλησης στο βρέφος (Δραγώνα, 1986). Μια έρευνα των Graham & McKee (1979), παρουσιάζει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η οικογένεια μετά την παρουσία του τρίτου προσώπου. Οι μητέρες στην έρευνα αυτή έδειξαν ότι η ενασχόληση του πατέρα με το βρέφος τις ανακουφίζει πολύ, όχι τόσο πρακτικά, όσο γιατί με τον τρόπο αυτό οι σύζυγοι έδειχναν ότι παραδέχονται την παρουσία του τρίτου προσώπου.

Τελειώνοντας την πρώτη ενότητα στα στάδια ανάπτυξης παρατηρούμε: Στο α' στάδιο του οικογενειακού κύκλου, μετά τη γέννηση του παιδιού, η ισορροπία του συστήματος της οικογένειας εξασφαλίζεται με τη στενή σχέση ενός βασικού προσώπου με το παιδί. Η μητέρα είναι συνήθως το πρόσωπο αυτό. Το άλλο βασικό μέλος στο σύστημα της οικογένειας, ο πατέρας, στο πρώτο στάδιο ανάπτυξης του παιδιού, στηρίζει κυρίως αυτή τη σχέση.

Η συμπεριφορά και η στάση της μητέρας προς το παιδί το διάστημα αυτό θεωρείται καθοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση του υπαρξιακού και ψυχολογικού εαυτού. Από το στάδιο της μη "ύπαρξης" το παιδί περνά στο στάδιο της αναγνώρισης του εαυτού ως ξεχωριστό άτομο από τους άλλους και ως άτομο με ψυχολογικές ιδιότητες μέσα από τη σχέση του με τη μητέρα. Ωστόσο, η στάση του πατέρα προς το παιδί και τη σύζυγο και η σχέση που θα έχει μαζί της επηρεάζει σημαντικά τη σχέση μητέρας παιδιού και την ισορροπία του όλου συστήματος της οικογένειας. Από το πρώτο δηλαδή διάστημα της βρεφικής ηλικίας η παρουσία του πατέρα, έμμεσα μεν, αλλά εξίσου σημαντικά με τη μητέρα, καθορίζει την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού και την ισορροπία του συστήματος της οικογένειας.

3.3 ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ: Αυτονομία ή ντροπή και αμφιβολία (2-3 χρόνια)

Η αναπτυξιακή κρίση την οποία καλείται το παιδί να επιλύσει στο δεύτερο στάδιο είναι η απόκτηση αυτονομίας και ελέγχου ή, στην αντίθετη περίπτωση, ντροπής και αμφιβολίας.

3.3.1. Η ψυχαναλυτική θεωρητική άποψη

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, η ερωτική ορμή και ικανοποίηση στην ηλικία μεταξύ των δύο και τριών ετών συνδέεται με την εκκένωση. Η ερωτογόνος ζώνη το διάστημα αυτό μεταφέρεται στον πρωκτό.

Οι γονείς, από το 2ο έτος, ασκούν το παιδί να ελέγχει τη λειτουργία της εκκένωσης. Η άσκηση στην τουαλέτα είναι η πρώτη επιβολή κανόνων και η πρώτη απαίτηση που επιβάλλεται από τους γονείς. Η κρίση στο στάδιο αυτό, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, δημιουργείται από τη σύγκρουση μεταξύ: α) της ευχαρίστησης της άμεσης εκκένωσης, η οποία όμως οδηγεί σε απογοήτευση τους γονείς και β) του πόνου της αναβολής, η οποία όμως συνεπάγεται επιδοκμασία από τους γονείς.

Η κρίση αυτή φυσιολογικά επιλύεται με το να υποβάλει το παιδί την αντανakλαστική λειτουργία της εκκένωσης υπό τον έλεγχό του. Το Εγώ, με τον έλεγχο της εκκένωσης, ελέγχει την άμεση ικανοποίηση των επιθυμιών του id, έτσι ώστε να υπάρχει ικανοποίηση, ελεγχόμενη όμως, και παράλληλα να υπάρχει η επιδοκμασία των γονέων (Green, 1989).

Αποτυχία στο στάδιο αυτό μπορεί να προκύψει με δύο τρόπους: α) αν οι γονείς είναι πολύ αυστηροί και β) αν επιβάλλουν άσκηση, πριν το παιδί να έχει αποκτήσει την απαιτούμενη νευρολογική ωρίμαση. Στην περίπτωση αυτή το παιδί δεν μπορεί να ελέγξει το σώμα του και κατ' επέκταση να χειριστεί τον έλεγχο και τη δύναμη των γονέων του.

Μια ήττα και χωρίς φόβο άσκηση στην τουαλέτα εκ μέρους των γονέων, συντελεί στο να αποκτήσει το παιδί την αίσθηση ότι ελέγχει το σώμα του και χειρίζεται την εξουσία. Η απόκτηση της συναίσθησης αυτής του εξασφαλίζει αυτονομία. Για να υπάρχει αυτονομία, χρειάζεται μια ισορροπία μεταξύ της αυτοέκφρασης και του αυτοελέγχου.

Η ψυχαναλυτική κατεύθυνση θεωρεί πολύ σημαντική την εξασφάλιση ισορροπίας μεταξύ των επιθυμιών του Ιδ και της επιβολής κανόνων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Α. Freud (1969 σελ. 476-477), στο παιδί πρέπει να δοθεί αρκετός χρόνος να ικανοποιήσει την ορμή που παρουσιάζεται σε κάθε στάδιο ανάπτυξης. Υπερβολική ικανοποίηση σε οποιοδήποτε στάδιο (στοματικό, πρωκτικό, φαλλικό), δεσμεύει μεγάλο μέρος από τη libido σε αυτό τον τρόπο ευχαρίστησης και έτσι δεσμεύει την παρατέρα ανάπτυξη, ή ενθαρρύνει για παλλινδρόμηση σε αυτό το στάδιο, όταν αργότερα παρουσιάζονται δυσκολίες" (σελ. 476).

Από την άλλη πλευρά, πρόωρο πέρασμα του παιδιού από το ένα στάδιο στο άλλο αποτελεί πρόβλημα. "Δεν είναι ωφέλεια για το παιδί να ασκείται πρόωρα να ξεπεράσει τις ενστικτώδεις αντιδράσεις του. Πρέπει να ικανοποιηθεί ως ένα βαθμό από τις ενορμήσεις του, πριν περάσει σε επόμενα στάδια. Η άσκηση στην τουαλέτα π.χ. θα έχει καλύτερα αποτελέσματα για την ψυχολογική ανάπτυξη του παιδιού, όταν γίνει στο 2ο χρόνο, όχι νωρίτερα.

Η σεξουαλική περιέργεια πρέπει να επιτρέπεται να εκδηλώνεται, μέχρι που να διοχετευθεί στη μάθηση, στη σχολική ηλικία. Η επιθετικότητα πρέπει να ελέγχεται σταδιακά, για να αποδεσμεύει ενέργεια για άλλες δραστηριότητες. Πολλοί γονείς αισθάνονται υπερήφανοι που τα παιδιά τους καταφέρνουν να ελέγχουν πρώιμα τις ενστικτώδεις ενορμήσεις τους και να συμπεριφέρονται ως ενήλικες. Για την υγιή ανάπτυξη του παιδιού όμως, τέτοια βιασύνη μπορεί να είναι επικίνδυνη. Στο παιδί πρέπει να δοθεί αρκετός χρόνος να ικανοποιήσει την ορμή που παρουσιάζεται σε κάθε στάδιο ανάπτυξης" (σελ. 476).

Στο τέλος του δεύτερου σταδίου, το παιδί μαθαίνει ότι η "πραγματική" ευχαρίστηση πρέπει να ελέγχεται και ότι υπάρχουν αρνητικές συνέπειες, όταν οι κανόνες που επιβάλλουν οι γονείς παραβαίνονται.

Αποτυχία στην "κατάκτηση της τουαλέτας", εξαιτίας αυστηρότητας και υπερβολικών απαιτήσεων, μπορεί να δημιουργήσει διάφορα αρνητικά χαρακτηριστικά στη μετέπειτα προσωπικότητα, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι π.χ., ο φόβος στην εξουσία, υπερβολική εξάρτηση και ψυχαναγκαστική συμπεριφορά. Η Α. Freud αναφέρει ότι το πρόβλημα στην άσκηση στην τουαλέτα στο στάδιο αυτό, συνδέεται με διαταραχές επίσης στη λήψη τροφής (Α. Freud, 1969, σελ. 479).

Όπως αναφέραμε, η άσκηση στην τουαλέτα αποτελεί την πρώτη μορφή ελέγχου που επιβάλλεται στο παιδί και το πρώτο σημείο όπου δοκιμάζεται η δύναμη και ο έλεγχος των γονέων. Η σημασία της οφείλεται στο ότι ο τρόπος που το παιδί θα αντιμετωπίσει την πρώτη αυτή επιβολή κανόνων και θα ελέγξει τον εαυτό του, θα αποτελέσουν το πρότυπο για τη σχέση που το παιδί θα έχει αργότερα με την εξουσία και τη δυνατότητα να επιβάλλει αυτοέλεγχο.

3.3.2. Η θεωρία του Erikson

Κατά τον Erikson (1963), με την άσκηση στην τουαλέτα, το παιδί αρχίζει να δοκιμάζει την αυτονομία του. Η κινητική και νοητική ωρίμαση στο παιδί του 2ου έτους, του επιτρέπουν να δοκιμάζει και άλλες κατακτήσεις. Η "κατάκτηση" της τουαλέτας συνοδεύεται από αύξηση στην ικανότητα για χειρισμό αντικειμένων, την κίνηση στο χώρο και την επαφή με νέες καταστάσεις. Από τον τρόπο που επιβάλλονται οι κανόνες σε σχέση με τις νέες κατακτήσεις, το παιδί δοκιμάζει πόσο έλεγχο μπορεί να ασκήσει στους άλλους και στον εαυτό του. Μπορεί π.χ. να ελέγξει την παροχή επιδοκιμασίας από τους γονείς με το να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις τους.

Το παιδί χάνει τη δυνατότητα να ελέγξει τη συμπεριφορά του άλλου και κινδυνεύει να φτάσει στο άλλο άκρο της αυτονομίας, να νιώσει ντροπή και αμφιβολία, όταν η συμπεριφορά του δεν είναι σύμφωνη με τις προσδοκίες των γονέων του.

Όταν οι απαιτήσεις και οι απαγορεύσεις των γονέων είναι πολύ αυστηρές ή υπερβολικά υψηλές για τις ικανότητες του παιδιού, το παιδί δεν μπορεί να ανταποκριθεί. Κάτω από τις συνθήκες αυτές αποτυγχάνει, και "εισπράττει" έτσι το συναίσθημα ότι δεν μπορεί να ελέγξει τη συμπεριφορά του, όπως δεν μπορεί να ελέγξει και την επιβολή κανόνων. Αισθάνεται λοιπόν αμφιβολία για τις ικανότητες του και ντροπή για τα λάθη του.

Τα παιδιά στα οποία δίνεται η ευκαιρία να επιδοθούν σε διάφορες δραστηριότητες και να αισθανθούν από την εκτέλεσή τους ότι έχουν την ικανότητα να χειρίζονται πράγματα και πρόσωπα, αναπτύσσουν το συναίσθημα της αυτονομίας. Αντίθετα, τα παιδιά τα οποία υπερπροστατεύονται ή τους δίνονται

ακατάλληλες ευκαιρίες για άσκηση, π.χ. δύσκολες για την ηλικία τους δραστηριότητες, τους δημιουργείται το συναίσθημα της αμφιβολίας για τις ικανότητες τους να χειρίζονται τον κόσμο και τον εαυτό τους (Green, 1989, σελ. 35).

3.3.3.0 ρόλος των γονέων στο στάδιο της αυτονομίας ή αμφιβολίας.

Ο ρόλος των γονέων το διάστημα αυτό διαφοροποιείται. Η άμεση ικανοποίηση των αναγκών του προηγούμενου σταδίου, δίνει τη θέση της στην επιβολή κανόνων. Την ηλικία της παντοδυναμίας του παιδιού, στο προηγούμενο στάδιο, διαδέχεται η ηλικία των απαγορεύσεων και των μη. Στο στάδιο αυτό, οι γονείς θέτουν έλεγχο στη συμπεριφορά του παιδιού. Ο έλεγχος αυτός θα αποτελέσει τη βάση για μια ικανοποιητική κοινωνική ζωή αργότερα.

Από το στάδιο αυτό αρχίζει μια πρώτη διαμόρφωση του Υπερεγώ. Το παιδί σταδιακά, θα εσωτερικεύσει σε δικές του αξίες τους κανόνες που επιβάλλουν οι γονείς, διεργασία που θα του επιτρέψει να σχηματίσει την προσωπική του ηθική συνείδηση. Οι κανόνες και τα όρια που αρχίζουν να θέτουν οι γονείς στη συμπεριφορά του, θα του επιτρέψουν να αποκτήσει σταδιακά αυτοέλεγχο και τη δυνατότητα σύνθεσης των απαιτήσεων του ίδιου με τις κοινωνικές απαιτήσεις.

Είναι σημαντικό λοιπόν στο στάδιο αυτό το παιδί να μάθει να πειθαρχεί. Για να αποδεχθεί βέβαια το παιδί τους κανόνες των γονέων και να πειθαρχήσει, είναι πολύ σημαντικό να έχει μια καλή σχέση μαζί τους. Παιδιά με πολύ ανυπερήφους ή υπερβολικά απαιτητικούς γονείς από το στάδιο αυτό, αναπτύσσουν συχνά, αργότερα, μια αντίδραση στην εξουσία που εκδηλώνεται με ανυπακοή και με επιθετική, ακόμη και εγκληματική συμπεριφορά (Rupier, 1985).

Ο έλεγχος της συμπεριφοράς, ο οποίος βασίζεται σε μια σχέση αγάπης με το παιδί είναι ο καλύτερος τρόπος για την άσκηση πειθαρχίας. Ιδίως στα πρώτα στάδια ανάπτυξης, ο έλεγχος των ενστικτωδών ενορμήσεων γίνεται με βάση την απόκτηση της επιδοκμασίας και της αγάπης από τους γονείς. Το παιδί π.χ. δέχεται να μειώσει την ευχαρίστηση που του παρέχει η ικανοποίηση της άμεσης εκκένωσης με το να πάρει ως αμοιβή για τον έλεγχο που θα ασκήσει και την αναβολή της, την επιδοκμασία και την αγάπη των γονέων.

Η Α. Freud (1969, σελ.472) αναφέρει ότι το παιδί, αρχικά, επιδιώκει την ικανοποίηση των ενστικτωδών επιθυμιών του. Οι γονείς από την άλλη πλευρά, προσπαθούν να το οδηγήσουν σε συμπεριφορά σύμφωνα με τα κοινωνικά standards. Σε αυτόν τον ανταγωνισμό, ο οποίος είναι το κεντρικό σημείο στην ανατροφή του παιδιού τα πρώτα χρόνια, το παιδί είναι φυσιολογικά το ασθενέστερο μέλος. Θέλοντας να έχει την επιδοκιμασία και την αγάπη των γονέων και την αποφυγή της τιμωρίας, συμμορφώνεται.

Ο έλεγχος που οι γονείς επιβάλλουν στο στάδιο αυτό, όπως αναφέραμε, συνήθως δημιουργεί συγκρούσεις. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους γονείς και στο παιδί ενισχύονται από την αυξανόμενη τάση του παιδιού για αυτονομία, που, όπως αναφέραμε, δείχνει το παιδί της ηλικίας αυτής. Βασικός ρόλος των γονέων στο στάδιο αυτό είναι να διαμορφώσουν μια στάση και συμπεριφορά προς το παιδί η οποία θα το βοηθήσει να συνδυάσει την τήρηση κανόνων που οι ίδιοι θέτουν με την ενίσχυση της αυτονομίας που το παιδί έχει ανάγκη. Στο παιδί από αυτή την ηλικία είναι σημαντικό να δοθεί το μήνυμα ότι δεν μπορεί να κάνει ό,τι θέλει, όταν θέλει, αλλά ότι υπάρχουν κάποιοι κανόνες που πρέπει να τηρούνται. Πρέπει να κατανοήσει και να αρχίσει να ανέχεται αναστολή των επιθυμιών του, ακόμη και ματαιώσεις όταν η εκπλήρωσή τους δεν είναι εφικτή, ή έρχονται σε σύγκρουση με απαγορεύσεις που θέτουν οι μεγάλοι. Παράλληλα, η συμπεριφορά των γονέων θα είναι τέτοια, ώστε οι απαγορεύσεις να μην αναστέλλουν την τάση του παιδιού για εξερεύνηση και δημιουργία, που είναι έντονη το διάστημα αυτό.

Είναι σημαντικό να διευθετηθούν οι συνθήκες στις οποίες δρα το παιδί με τρόπο που να μην εισπράττει το συναίσθημα της αποτυχίας από τις δραστηριότητές του. Η διάθεση χώρου για την άσκηση των δεξιοτήτων του, κάτω από τη διακριτική επίβλεψη και ασφάλεια του ενήλικου, αποτελεί ένα παράδειγμα προς την κατεύθυνση αυτή. Το να διαθέτει χρόνο ο ενήλικας στο παιδί να το καθοδηγεί σε δραστηριότητες που το ενδιαφέρουν και μπορεί να τις φέρει σε πέρας, να το παρατηρεί, να το επιβραβεύει και να το ενισχύει, βοηθούν στην ανάπτυξη της αυτονομίας και της πρωτοβουλίας.

Αντίθετα, συμπεριφορές όπως υπερπροστασία, αυστηρή κριτική για τα λάθη του παιδιού και γενικά μια στάση απόρριψης, όπως και περιφρόνησης ή αδιαφορίας για τις δραστηριότητές του, οδηγεί το παιδί στο να αναπτύσσει ένα συναίσθημα αμφιβολίας και ντροπής για τον εαυτό του. Αν το παιδί, σύμφωνα με τις απόψεις του Erikson, αφήσει το στάδιο αυτό έχοντας βιώσει λιγότερη αυτονομία από ό,τι

ντροπή και αμφιβολία, θα εμποδίζεται στην προσπάθειά του να αποκτήσει αυτονομία στην εφηβεία και την ενήλικη ζωή. Αντίθετα, το παιδί που αφήνει το στάδιο αυτό με το συναίσθημα της αυτονομίας να υπερνικά το συναίσθημα της ντροπής και της αμφιβολίας, είναι καλά προετοιμασμένο να γίνει αυτόνομο στα μετέπειτα στάδια στον κύκλο της ζωής του (Erikson, 1963).

Από την παράθεση των χαρακτηριστικών που παρουσιάζει το παιδί στο εξελικτικό στάδιο των 2 και 3 περίπου ετών, γίνεται φανερό ότι τα όρια, από την πλευρά των γονέων προς το παιδί, το διάστημα αυτό, ορίζονται, αφενός μεν με την επιβολή κανόνων, αφετέρου δε με την ενίσχυση της τάσης του παιδιού για αυτονομία και πρωτοβουλία. Τον ρόλο αυτό τον αναλαμβάνουν τώρα και οι δύο γονείς. Ο πατέρας, που κατά τον 1ο χρόνο είναι δευτερεύον πρόσωπο στη ζωή του παιδιού, συμμετέχει τώρα περισσότερο. Από σχετικά ερευνητικά δεδομένα φαίνεται ότι ο πατέρας συμμετέχει στη ζωή του παιδιού στο στάδιο αυτό σε πραξιακό επίπεδο, με το να παίζει κυρίως μαζί του και να το ασκεί σε διάφορες δραστηριότητες. Η δραστηριότητα αυτή του πατέρα φαίνεται από ερευνητικά δεδομένα, τα οποία δείχνουν ότι τα παιδιά, μετά από τα δύο περίπου χρόνια, προτιμούν για παιχνίδι περισσότερο τον πατέρα από τη μητέρα (βλ. Παπαδιώτη-Αθανασίου "Θέματα ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού", Ιωάννινα, 1993).

Ο ρόλος του πατέρα, το διάστημα αυτό, είναι επίσης σημαντικός, γιατί αποσπά σταδιακά τη μητέρα από τη δυαδική σχέση, καθώς το παιδί, μεγαλώνοντάς, την έχει όλο και λιγότερο ανάγκη. Ο πατέρας, επαναφέροντας τη μητέρα στη δική τους σχέση, την αποσπά συγχρόνως από το παιδί και συντελεί έτσι στη σταδιακή ανεξαρτητοποίηση του παιδιού και την προστασία του από την υπερπροστατευτικότητα της μητέρας. Με βάση επίσης το γεγονός ότι ο πατέρας διαφέρει από τη μητέρα σε πολλά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, δίνει μια άλλη κατεύθυνση με βάση την οποία το παιδί θα ορίσει τον εαυτό του. Ο ορισμός του εαυτού με βάση τα δύο διαφορετικά πρόσωπα, της μητέρας και του πατέρα, γίνεται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Skynper (1987, σελ. 273), με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ένα καράβι, όταν γνωρίζει δύο σημεία του ορίζοντα, μπορεί να ορίσει τη θέση στην οποία βρίσκεται στον ωκεανό.

Είναι σημαντικό εδώ να αναφέρουμε τη σημασία που έχει η κοινή στάση των γονέων σε θέματα πειθαρχίας του παιδιού. Σε περιπτώσεις όπου οι κανόνες που θέτει ο ένας γονέας αναιρούνται από τον άλλο γονέα, δημιουργείται σύγχυση στο παιδί ως προς τη συμπεριφορά που πρέπει να ακολουθήσει. Η σύγχυση αυτή καταλήγει συνήθως σε επιθετικότητα. Το παιδί μην έχοντας σαφή όρια

μέσα στα οποία θα κινείται με ασφάλεια, βιώνει σύγχυση και αδιέξοδο, κατάσταση που του προκαλεί θυμό και επιθετικότητα. Σύμφωνα με το συστημικό μοντέλο, όταν οι πληροφορίες που δέχεται ένα σύστημα είναι αντιφατικές, προκαλείται θόρυβος και το σύστημα δεν ετεξεργάζεται καμία πληροφορία (Κατάκη, 1990β).

3.4 ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Πρωτοβουλία ή Ενοχή (3-5 χρόνια)

3.4.1. Η ψυχαναλυτική θεωρητική άποψη.

Σύμφωνα με τα στάδια της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης του Freud, το παιδί από τα τρία ως τα πέντε έτη, βρίσκεται στο φαλλικό στάδιο. Το στάδιο αυτό είναι κρίσιμο για τη διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας και του ρόλου του φύλου. Λόγω των σημαντικών αυτών κατακτήσεων, το φαλλικό στάδιο θεωρείται από τα περισσότερα κρίσιμα στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου.

Η ερωτογόνος ζώνη στο στάδιο αυτό μεταφέρεται στα γεννητικά όργανα και η ενασχόληση μαζί τους δίνει ιδιαίτερη ευχαρίστηση στο παιδί. Η ενοστικτώδης ερωτική διέγερση του *id* στρέφεται προς το γονέα του αντίθετου φύλου. Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται στο αγόρι το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και στο κορίτσι το σύμπλεγμα της Ηλέκτρας¹². Τα συμπλέγματα αυτά παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Ο μηχανισμός της ταύτισης, τον οποίο αναπτύσσει το παιδί για να επιλύσει το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και το σύμπλεγμα της Ηλέκτρας, αποτελούν την κύρια διεργασία για τη διαμόρφωση του Εγώ και του Υπερεγώ. Το αγόρι, για να αποφύγει το άγχος του ευνουχισμού, που του δημιουργεί η ασυνείδητη αντιζηλία προς τον πατέρα (βλέπε υποσημείωση), ταυτίζεται μαζί του. Το κορίτσι, αντίστοιχα,

¹² Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα αναφέρεται στην ασυνείδητη επιθυμία του αγοριού για τη μητέρα του και την αντιζηλία για τον πατέρα του. Το σύμπλεγμα σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία διαμορφώνεται ως εξής: Στην ερωτική σχέση που το αγόρι επιθυμεί να έχει με τη μητέρα κατανοεί ότι έχει ανταγωνιστή τον πατέρα. Το μίσος για τον πατέρα του δημιουργεί το άγχος του ευνουχισμού (*castration anxiety*). Το άγχος αυτό, κατά την ψυχαναλυτική θεωρία, ωφελείται στο φόβο που έχει το αγόρι για απώλεια των πέλους, επειδή το πέος αποτελεί το κύριο όργανο διέγερσης και ευχαρίστησης στο στάδιο αυτό. Ο φόβος αυτός ενισχύεται από την παρατήρησή του ότι το κορίτσι δεν έχει πέος. Η κοινωνική απαγόρευση για μίσος προς τον πατέρα και το άγχος ευνουχισμού συνελούν ώστε το παιδί να ακολουθήσει άλλον τρόπο, κοινωνικά αποδεκτό, για να έχει στενή σχέση και ικανοποίηση από τον πατέρα του. Ταυτίζεται μαζί του. Αποδέχεται την αδυναμία του και δέχεται τη δύναμη και την ανωτερότητα του πατέρα του. Ταυτιζόμενο με τον πατέρα εσωτερικοποιεί τα δικά του χαρακτηριστικά και μοιράζεται τα δικά του αλεονεκτήματα (Greco, 1989).

ταυτίζεται με τη μητέρα για να "απολαύσει" μέσω της μητέρας τον πατέρα (Α. Freud, 1969, σελ. 469).

Το παιδί ταυτιζόμενο με το γονέα του ίδιου φύλου εσωτερικεύει τις δικές του αξίες, στάσεις και τρόπους συμπεριφοράς. Με τον τρόπο αυτό, αποκτά και το ρόλο του φύλου του¹³. Οικειοποιείται δηλαδή το παιδί, μέσω του γονέα, τα χαρακτηριστικά του άντρα, αν είναι αγόρι, ή της γυναίκας, αν είναι κορίτσι. Με την ανταπόκριση του παιδιού στις κοινωνικές προσδοκίες, διαμορφώνεται επίσης το Υπερεγώ του. Το Υπερεγώ είναι σύνολο από κανόνες που θέτει η κοινωνία για το τί είναι αποδεκτό και τί όχι, στη συμπεριφορά.

Η ταύτιση, ως βασικός μηχανισμός μάθησης και διαμόρφωσης της προσωπικότητας, παρόλο που τέθηκε αρχικά από τον Freud, είναι αποδεκτή από όλες τις θεωρητικές σχολές, μόνο που δεν θεωρείται ως αποτέλεσμα της επίλυσης του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Η ταύτιση είναι ασυνείδητη διαδικασία με βάση την οποία το παιδί οικειοποιείται όλα τα χαρακτηριστικά του γονέα ή ενός άλλου προσώπου με το οποίο ταυτίζεται. Από τα ερευνητικά δεδομένα, φαίνεται ότι το παιδί ταυτίζεται με πρόσωπα τα οποία του φαίνονται ότι έχουν δύναμη και γενικά, προνόμια που το ίδιο θα ήθελε να έχει και με πρόσωπα με τα οποία έχει μια στενή σχέση και του δείχνουν αγάπη (Rupier, 1975).

¹³ Η διαδικασία ταύτισης στο κορίτσι, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, ακολουθεί διαφορετική πορεία.

Το Οιδιπόδειο συμπλέγμα παρουσιάζεται στα κορίτσια ως συμπλέγμα της Ηλέκτρας. Τα κορίτσια, στην αρχή του φαιλικού σταδίου, συναδελφοποιούν τη διαφορά τους από τα αγόρια και ότι στερούνται το πέος. Η διαπίστωση αυτή δημιουργεί στα κορίτσια συναίσθημα κατωτερότητας, αφού κατανοούν ότι ο πατέρας, ο οποίος έχει περισσότερη δύναμη και εξουσία, έχει πέος. Το συναίσθημα αυτό τις κάνει ασυνείδητα να ταυτίζονται με τον πατέρα και να απορρίπτουν τη μητέρα. Κατανοώντας στη συνέχεια το κορίτσι ότι ποτέ δεν θα αποκτήσει πέος - το φύλο δεν αλλάζει - ασυνείδητα, προσπαθεί να ικανοποιήσει την ερωτική επιθυμία για τον πατέρα ταυτιζόμενη με τη μητέρα, η οποία είναι το αντικείμενο της ερωτικής επιθυμίας του πατέρα. Η ταύτιση με τη μητέρα συντελεί στο να διαμορφώνει το κορίτσι το ρόλο του φύλου της, έτσι όπως το ορίζει η κοινωνία στην οποία ζει.

Η βασική διαφορά στις ταυτίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα είναι ότι στο αγόρι, η ταύτιση γίνεται ως αποτέλεσμα του φόβου του ευνουχισμού, ενώ στο κορίτσι ο ευνουχισμός έχει ήδη συντελεστεί. Θεωρεί επίσης ο Freud ότι στο στάδιο αυτό, ενώ το αγόρι παίρνει ικανοποίηση από την ενασχόληση με τα γεννητικά όργανα, το κορίτσι απορροφάται περισσότερο από το κόμπλεξ κατωτερότητας.

Αποτέλεσμα της διαφοράς αυτής στην ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη μεταξύ των δυο φύλων, σύμφωνα με την ορθόδοξη ψυχαναλυτική θεωρία, είναι η διαμόρφωση διαφορετικής ηθικής συνείδησης μεταξύ των αγοριών και κοριτσιών στο στάδιο αυτό. Το άγχος του ευνουχισμού δημιουργεί στα αγόρια μεγαλύτερη αιώθηση της ερωτικής ορμής από ό,τι ο φόβος του πέους στα κορίτσια. Μεγαλύτερη αιώθηση οδηγεί στη συνέχεια σε εγκατάσταση ισχυρότερου Υπερεγώ (Green, 1989). Η άποψη αυτή του Freud από μεταγενέστερους ψυχαναλυτές κατηγορήθηκε ως σεξιστική. Μεταγενέστεροι ερευνητές στο χώρο της ψυχανάλυσης τόνισαν ότι δεν είναι ο φόβος τον πέος που δημιουργεί κατωτερότητα στα κορίτσια, αλλά η κοινωνία μας η οποία έχει δώσει στον άντρα περισσότερη δύναμη και προνόμια (Σταματοπούλου-Ιγγλέση, 1990).

Η διαδικασία φαίνεται να λειτουργεί με τον ακόλουθο τρόπο: Παρατηρεί ότι τα άλλα πρόσωπα έχουν προνόμια που το ίδιο δεν έχει: Δύναμη, δεξιότητες, ευκαιρίες. Υιοθετώντας τη συμπεριφορά αυτών των προσώπων και θεωρώντας ότι έχει τα ίδια χαρακτηριστικά, είναι σαν να κερδίζει και τις ικανότητές τους. Επιπλέον, με το να οικειοποιείται τα χαρακτηριστικά των προσώπων τα οποία είναι σημαντικά για αυτό, τα προτρέπει να το αγαπούν. Η ταύτιση, όπως αναφέραμε, γίνεται περισσότερο με πρόσωπα που παρατηρεί ότι έχουν ομοιότητα μαζί του. Για το λόγο αυτό, το αγόρι ταυτίζεται με τον πατέρα συνήθως, και το κορίτσι με τη μητέρα (Ruiter, 1975).

Ο Freud θεωρούσε ότι τα παιδιά, παρόλο που δείχνουν έλξη προς τον γονέα του αντίθετου φύλου, έχουν, ως ένα βαθμό, και τα δυο φύλα (είναι bisexual) ως προς τα βιολογικά και ως προς τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά. Αναφέρει ο Freud (1923, σελ. 33): "Ένα αγόρι δεν έχει μόνο μια αμφιθυμική στάση προς τον πατέρα του και μια στάση αγάπης προς τη μητέρα του, αλλά συγχρόνως συμπεριφέρεται επίσης, όπως ένα κορίτσι και δείχνει μια θηλυκή στάση αγάπης προς τον πατέρα και μια αντίστοιχη ζήλια και εχθρότητα προς τη μητέρα του".

Η έννοια της συνύπαρξης των δύο φύλων είναι βασική για τη διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας και του ρόλου του φύλου. Λόγω της διτλής φύσης τους, τα παιδιά κάνουν ταυτίσεις και με τους δυο γονείς. Ο βαθμός ταύτισης που θα κάνει το παιδί με τον κάθε γονέα εξαρτάται, από παράγοντες βιολογικούς, από την προσωπικότητα του γονέα, καθώς και από τις προηγούμενες εμπειρίες του παιδιού στο στοματικό και στο πρωκτικό στάδιο. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ταύτιση με το γονέα παίζει η ένταση του "άγχους του ευνουχισμού" στα αγόρια, και του "φθόνου του πέους" στα κορίτσια, ένταση η οποία εξαρτάται από τη συμπεριφορά και τη στάση των γονέων (Green, 1989, σελ.48). Η καλή σχέση με τον ομόφυλο γονέα είναι σημαντική για να ταυτιστεί το παιδί μαζί του και να αποκτήσει επομένως το ρόλο του φύλου του.

Η εγκατάσταση, στο φαλλικό στάδιο, του ρόλου του φύλου κάνει το φαλλικό στάδιο να θεωρείται ως το πιο σημαντικό για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας, με σημαντικές επιπτώσεις για τη μετέπειτα ζωή του ατόμου.

Η σχέση επίσης αγάπης - μίσους με τους γονείς που διαμορφώνεται σε αυτό το στάδιο, εξαιτίας του οιδιπόδειου συμπλέγματος, αποτελεί το πρότυπο για αντιθετικές σχέσεις αυτής της μορφής με τα σημαντικά άλλα πρόσωπα στα μετέπειτα χρόνια. Λόγω δε των πολλών συγκρούσεων που το παιδί βιώνει στο φαλλικό στάδιο, οι ψυχαναλυτές ψυχοθεραπευτές τείνουν να αναζητούν

ψυχοπαθολογικές καταστάσεις των ενηλίκων σε άλυτες ψυχοσυγκρούσεις του φαλλικού σταδίου.

3.4.2. Η θεωρία του Erikson

Σύμφωνα με τα στάδια ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson, το παιδί της ηλικίας των τεσσάρων και πέντε ετών αντιμετωπίζει την κρίση "πρωτοβουλία - ενοχή". Οι ικανότητές του παιδιού στο στάδιο αυτό ωριμάζουν περισσότερο και τείνει να ανεξαρτοποιηθεί από τους γονείς και να συμμετέχει σε δραστηριότητες έξω από την οικογένεια.

Το παιδί, λόγω της βιολογικής ωρίμασης στο στάδιο αυτό, είναι περισσότερο δραστήριο. Η ενέργεια που έχει το κάνει να δοκιμάζει συνέχεια νέες δραστηριότητες. Όπως αναφέρει ο Erikson (1963, σελ. 258), για το στάδιο αυτό, "η πρωτοβουλία προστίθεται στην αυτονομία. Είναι μια ενέργεια που φαίνεται στο σχεδιασμό που κάνει το παιδί και την επιθετική παρόρμηση για δράση". Σε κανένα άλλο στάδιο, αναφέρει ο Erikson, το παιδί δεν είναι τόσο αχόρταγο, τόσο ικανό να μαθαίνει γρήγορα και να γίνεται μεγαλύτερο", με την έννοια να μοιράζεται ευθύνες και να έχει επιδόσεις". Το παιδί δοκιμάζει συνέχεια, έστω και αν κάτι φαίνεται δύσκολο ή και επικίνδυνο.

Κατά τον Erikson (1963), η παιδική σεξουαλικότητα, τα κοινωνικά ταμπού, το άγχος εινοχισμού, όλα μαζί, διαμορφώνουν μια διαφορετική συμπεριφορά και προσωπικότητα στο στάδιο αυτό. Η βασική ταύτιση είναι ακόμα με τους γονείς, αλλά στρέφεται και σε ταύτιση με δραστηριότητες και πράγματα που το βοηθούν να επιλύσει τις οιδιποδειακές συγκρούσεις και το ωθούν σε κοινωνική ζωή και σχέσεις έξω από τα πρόσωπα της οικογένειας. Κατά την A. Freud (1969), ένα μέρος της libido το διάστημα αυτό αποσπάται από τους γονείς και στρέφεται σε άλλα πρόσωπα και δραστηριότητες.

Καθώς το παιδί, στο στάδιο αυτό, δοκιμάζει για πρώτη φορά τις κοινωνικές και τις φυσικές του δεξιότητες σε σχέση με πρόσωπα και πράγματα, οι εμπειρίες της επιτυχίας και της αποτυχίας που θα έχει από την ενασχόληση αυτή, θα καθορίσουν αν θα διαμορφώσει το συναίσθημα της πρωτοβουλίας ή της ενοχής, αντίστοιχα.

Κατά τον Erikson, η κρίση στο στάδιο αυτό, δημιουργείται, όταν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στις ικανότητες που απαιτούνται για να επιτύχει το παιδί και

στις ικανότητες που νομίζει ότι διαθέτει. Αν στην ενασχόλησή του με τα πρόσωπα και πράγματα αισθάνεται ότι τα καταφέρνει, εγκαθίσταται το συναίσθημα της πρωτοβουλίας. Διαμορφώνεται δηλαδή στο άτομο το κίνητρο να επιχειρεί νέες δραστηριότητες. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή οι δραστηριότητές του του δημιουργούν απογοήτευση και το συναίσθημα ότι δεν τα καταφέρνει, διαμορφώνει, αντί για πρωτοβουλία, ενοχή.

Ενοχή δημιουργείται στο παιδί, όταν απαγορεύεται από τις δραστηριότητές του κατά ποικίλους τρόπους. Απογοητεύεται π.χ. όταν οι πράξεις του προκαλούν αυστηρή κριτική, αποδοκιμασία ή τιμωρία εκ μέρους των γονέων. Απαγορεύεται επίσης, όταν δεν δίνεται στις πρώτες αυτές δραστηριότητες του παιδιού σε σχέση με πρόσωπα και πράγματα, προσοχή και ενθάρρυνση. Ιδιαίτερα σημαντική, στο στάδιο αυτό, είναι η ενασχόληση με τις δραστηριότητες του παιδιού από τον γονέα του ίδιου φύλου, λόγω της λειτουργίας της ταύτισης.

Ο Erikson δέχεται, όπως και ο Freud, ότι στο στάδιο αυτό η ταύτιση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση του Υπερεγώ, της ηθικής δηλαδή συνείδησης. Η διαφορά είναι ότι ο Freud δέχεται ότι το Υπερεγώ είναι αποτέλεσμα της λύσης της οιδιπόδειας σύγκρουσης, ενώ ο Erikson θεωρεί τη λειτουργία της ταύτισης ως αποτέλεσμα της ωρίμασης των δυνατοτήτων του παιδιού και των κοινωνικών ερεθισμάτων που το ωθούν σε δράση και σε κοινωνικές δραστηριότητες, ανεξάρτητα από τους γονείς.

Το Υπερεγώ, παρόλο που αρχίζει να αναπτύσσεται από το προηγούμενο στάδιο, θα πάρει την ουσιαστική του συγκρότηση, ως αυτόνομη ηθική συνείδηση, στο επόμενο στάδιο, στη σχολική ηλικία. Στο στάδιο της προσχολικής ηλικίας οι κανόνες που το παιδί ακολουθεί επιβάλλονται από τους γονείς και το κύριο κίνητρο για την τήρησή τους είναι ο φόβος της τιμωρίας ή η επιθυμία της επιδοκιμασίας.

3.4.3. Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της πρωτοβουλίας ή ενοχής

Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο αυτό διαγράφεται από την περιγραφή των αναπτυξιακών χαρακτηριστικών του παιδιού του σταδίου αυτού. Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα ακόλουθα:

Είναι σημαντικό για το παιδί στο στάδιο αυτό, οι γονείς, αρχικά, να αντιμετωπίσουν θετικά την αναδυόμενη σεξουαλικότητα του παιδιού. Παράλληλα

όμως, πρέπει να δοθεί στο παιδί το μήνυμα ότι υπάρχει απαγόρευση για σεξουαλική σχέση, σε συμβολικό βέβαια επίπεδο, με το γονέα. Το μήνυμα αυτό θα περάσει, αν οι γονείς έχουν αποδεχτεί τη δική τους σεξουαλικότητα και έχουν μεταξύ τους μια ικανοποιητική σχέση. Είναι σημαντικό για το παιδί να κατανοήσει ότι οι γονείς, όχι μόνο έχουν περισσότερα προνόμια και περισσότερη δύναμη, αλλά και μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ τους, από την οποία το ίδιο αποκλείεται. Με τον τρόπο αυτό το ενδιαφέρον και η έλξη προς το γονέα θα στραφούν έξω από την οικογένεια, στην ομάδα των συνομηλίκων, προς την οποία αρχίζει να στρέφεται όλο και περισσότερο, από την ηλικία αυτή, το παιδί. Οι γονείς δηλαδή, με τη στάση τους, θα βοηθήσουν το παιδί να απομακρυνθεί σταδιακά από την οικογένεια.

Η ενότητα του ζευγαριού και η ικανοποιητική μεταξύ τους σχέση είναι απαραίτητη, όχι μόνο για να δώσει στο παιδί το μήνυμα της αποδοχής της δικής του σεξουαλικότητας, αλλά και για να εμποδίσει τη δημιουργία τριγωνικών σχέσεων. Σύζυγοι που δεν έχουν καλή σχέση μεταξύ τους, δημιουργούν συνήθως μια σχέση εξάρτησης από το παιδί και το εμποδίζουν με τον τρόπο αυτό να αποκολληθεί από πάνω τους και να περάσει σε περισσότερο ώριμα στάδια ανάπτυξης. Είναι σημαντικό για το παιδί να κατανοήσει ότι οι γονείς έχουν μεταξύ τους ιδιαίτερες στιγμές και σχέσεις, από τις οποίες το ίδιο αποκλείεται. Με τον τρόπο αυτό μπαίνουν οι βάσεις για το "μοίρασμα", ιδιότητα που είναι απαραίτητη, για να έχει μια ικανοποιητική σχέση με τους συνομηλίκους του στο επόμενο στάδιο (Benionin et al, 1982).

Η αποδοχή και η στενή διαπροσωπική σχέση γονέων - παιδιού είναι απαραίτητη και σε αυτό το στάδιο, για να διευκολυνθεί η διαδικασία της ταύτισης. Μια στενή σχέση αποδοχής και αγάπης με τους γονείς, βοηθάει το παιδί να οικειοποιηθεί τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των γονέων του και ιδιαίτερα, τα χαρακτηριστικά του γονέα του ίδιου φύλου. Επειδή η ταύτιση γίνεται κυρίως με το γονέα του ίδιου φύλου, έχει επισημανθεί κυρίως η σημασία της παρουσίας του αντίστοιχου γονέα (Rupier, 1985).

Η διαμόρφωση ηθικής συνείδησης από την ηλικία αυτή, επισημαίνει τη σημασία ύπαρξης εκ μέρους των γονέων σταθερών αρχών και αξιών για τη ρύθμιση της συμπεριφοράς του παιδιού. Επειδή το παιδί εσωτερικοποιεί τους κανόνες, μέσω της ταύτισης και της μίμησης, έχει μεγάλη σημασία η τήρηση αρχών και αξιών από τους ίδιους τους γονείς στη συμπεριφορά τους, και όχι μόνο η επιβολή τους στο παιδί. Συνέπεια στην τήρηση αρχών και κανόνων είναι απαραίτητη, για να

μπορέσει το παιδί να εσωτερικοποιήσει στη συνέχεια τους κανόνες αυτούς και να σχηματίσει έτσι τη δική του ηθική συνείδηση.

Η Α. Freud αναφέρει ότι τα παιδιά αισθάνονται την κριτική του Υπερεγώ και έχουν συναισθήματα ενοχής, μόνο, όταν σε προηγούμενο στάδιο φοβόταν την κριτική των γονέων. Το παιδί αισθάνεται ευχαριστημένο, όταν συμπεριφέρεται σύμφωνα με τον εαυτό του, όταν σε προηγούμενο στάδιο αισθανόταν ευχαριστημένο, όταν ενεργούσε σύμφωνα με τις εντολές των γονέων του. Όπως αναφέραμε, το παιδί είναι πρόθυμο να ακολουθήσει τους κανόνες των γονέων και να πειθαρχήσει, όταν υπάρχει μια σχέση αποδοχής και φροντίδας για το παιδί. Η σχέση αυτή συντελεί ώστε το παιδί να ταυτιστεί με το γονέα. Παιδιά τα οποία έχουν φτάσει στη σχολική ηλικία χωρίς να έχουν πετύχει ταύτιση με τον αντίστοιχο γονέα, παρουσιάζουν καθυστέρηση στη ηθική τους ανάπτυξη (Α. Freud, 1969, σελ. 481).

3. 5. ΤΕΤΑΡΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Εργατικότητα ή ανεπάρκεια(5-10 χρόνια)

3.5.1.Η ψυχαναλυτική θεωρία

Το στάδιο της λανθάνουσας περιόδου, σύμφωνα με τα ψυχοσεξουαλικά στάδια ανάπτυξης του Freud, ή το στάδιο της εργατικότητας - ανεπάρκειας κατά τον Erikson, είναι κρίσιμο για τη διαμόρφωση της σχέσης με την εργασία, καθώς και για τις σχέσεις που το παιδί θα αναπτύξει με την ομάδα των συνομηλίκων και γενικότερα για τις σχέσεις έξω από το χώρο της οικογένειας.

Ο Freud έδωσε πολύ λίγη σημασία στο στάδιο αυτό, ίσως γιατί το θεωρούσε χωρίς σεξουαλικό ενδιαφέρον. Άλλοι όμως ερευνητές έχουν διαφορετική άποψη. Ο White π.χ., από τους πρώτους που έφεραν αντίρρηση, υποστηρίζει ότι ανθρωπολογικές μελέτες και έρευνες στην ανάπτυξη του παιδιού έδειξαν ότι το παιδί της ηλικίας αυτής έχει έντονα σεξουαλικά ενδιαφέροντα. Τονίζει μάλιστα ότι η ερωτική ορμή αναπτύσσεται συνεχώς και όχι κατά περιόδους, όπως υποστηρίζει ο Freud (White, 1960, σελ. 127).

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, η σεξουαλική διέγερση βρίσκεται σε ύφεση στο στάδιο αυτό και οι κοινωνικές απαγορεύσεις έχουν δημιουργήσει έντονη

απώθηση¹⁴. Η ισχυρή παρουσία της σεξουαλικής ορμής στο προηγούμενο στάδιο και η απώθηση συντελεί ώστε, στο στάδιο της σχολικής ηλικίας, η ενεργητικότητα του παιδιού να επενδύεται στη μάθηση πουκίλων κοινωνικών, αθλητικών, κινητικών και γνωστικών δεξιοτήτων. Όπως αναφέρει η Α. Freud (1969, σελ. 478), ένα μέρος της libido αποδεσμεύεται από τους γονείς και στρέφεται σε άλλα σημαντικά πρόσωπα, όπως οι δάσκαλοι, καθώς και σε απρόσωπες ιδέες και ενδιαφέροντα.

Το παιδί της λανθάνουσας περιόδου δεν είναι πια το παιδί των ενστικτωδών ενορμήσεων. Ένα μέρος του εαυτού του απέκτησε νέες ικανότητες: Να παρατηρεί, να ερμηνεύει, να κατανοεί τί συμβαίνει στον εσωτερικό και εξωτερικό κόσμο και να ελέγχει τα ερεθίσματα που του δίνονται και τις αντιδράσεις του. Το τμήμα αυτό, το οποίο προήλθε από το μετασχηματισμό ενός μέρους της libido, είναι το νέο τμήμα του ψυχισμού του, το οποίο προσπαθεί να ελέγξει και να κατευθύνει τις ενστικτώδεις ενορμήσεις. Είναι το τμήμα που το παιδί τώρα αποκαλεί "εαυτό" του, το Εγώ (Α. Freud, 1969, σελ. 479).

Το παιδί της σχολικής ηλικίας, απαλλαγμένο από την σεξουαλική επιθυμία και τον ανταγωνισμό στη σχέση του με τους γονείς, αποσύρει την ενεργητικότητά του από δραστηριότητες γύρω από αυτούς. Το Εγώ είναι ελεύθερο να αναπτύξει άλλες δραστηριότητες και ενδιαφέροντα.

3.5.2. Η θεωρία του Erikson

Σύμφωνα με τα στάδια της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson, το παιδί της ηλικίας μεταξύ 5 και 10 ετών αντιμετωπίζει την κρίση εργατικότητα - κατωτερότητα (industry vs inferiority). Η κοινωνία ζητά από το παιδί της ηλικίας αυτής "να σταθεί στα πόδια του". Σε όλες τις κοινωνίες, τα παιδιά από την ηλικία των 5 ή 6 χρόνων, παίρνουν μια συστηματική άσκηση για εργασία (Erikson, 1963, σελ. 259). Είναι η ηλικία που το παιδί μπαίνει στο σχολείο και αρχίζει συστηματική μάθηση.

Οι δραστηριότητες του παιδιού στο στάδιο αυτό ξεπερνούν κατά πολύ τις δραστηριότητες του παιχνιδιού. Στο προηγούμενο στάδιο η δραστηριότητα είχε τη μορφή παιχνιδιού. Για το παιδί των 3 και 4 χρόνων δεν έχει και τόση σημασία να ολοκληρώσει τη δραστηριότητα που έχει αρχίσει. Ασχολείται με κάτι, για να παίζει.

¹⁴ Η Α. Freud αναφέρει ότι είναι δύσκολο να ποίμε πόσο από την αλλαγή αυτή, τη μείωση δηλαδή της σεξουαλικής δραστηριότητας, οφείλεται στις προσπάθειες για απώθηση που συνήθιζαν στην προηγούμενη περίοδο και επέφεραν μείωση των ενστικτωδών ενορμήσεων και πόσο σε μια βιολογικά καθορισμένη μείωση της libido, η οποία συμβαίνει την περίοδο αυτή και διατηρείται ως την προεφηβεία (Α. Freud, 1969, σελ. 178).

Το παιδί όμως της σχολικής ηλικίας, αναλαμβάνει να επιτελέσει συγκεκριμένο έργο. Του ανατίθεται και αναλαμβάνει "εργασία". Το παιχνίδι της προηγούμενης περιόδου δίνει τώρα τη θέση στην εργασία (A. Freud, 1969, σελ. 479).

Πρωταρχικός στόχος του παιδιού στο στάδιο αυτό, είναι η άσκηση δεξιοτήτων και η ενασχόληση με τα πράγματα. Η ενασχόληση του παιδιού στο προηγούμενο στάδιο ήταν κυρίως γύρω από το σώμα του. Το Εγώ του παιδιού στο στάδιο αυτό περιλαμβάνει και τα εργαλεία και τις δεξιότητες (Erikson, 1963, σελ. 259).

Ο κίνδυνος στο στάδιο της σχολικής ηλικίας, είναι να αναπτύξει το παιδί συναισθήματα ανεπάρκειας και κατωτερότητας. Ανικανότητα να μπει στο χώρο της εργασίας και των εργαλείων, μπορεί να οδηγήσει το παιδί σε απομόνωση και στην οιδιπόδεια σχέση και σύγκρουση με τους γονείς (Green, 1989).

Στο στάδιο αυτό, λόγω της εισόδου του παιδιού στο σχολείο, η προσαρμογή του στις σχολικές απαιτήσεις θα καθορίσει τη σχέση του με το χώρο εργασίας. Η ανταπόκριση του παιδιού στην εκμάθηση των σχολικών δεξιοτήτων, που αρχίζει με την είσοδό του στο σχολείο και η ένταξή του στην ομάδα των συνομηλίκων, είναι από τα κυριότερα αναπτυξιακά επιτεύγματα στο στάδιο αυτό.

Τα παιδιά τα οποία ανταποκρίνονται στις εργασιακές απαιτήσεις, "εισπράττουν" το συναίσθημα ότι τα καταφέρνουν στο χώρο των μεγάλων και των υποχρεώσεων. Στην αντίθετη περίπτωση, αισθάνονται κατωτερότητα και ανεπάρκεια.

Εξαιτίας της πρώτης επαφής του παιδιού με το χώρο της εργασίας, που την αντιπροσωπεύει αρχικά η σχολική εργασία, κατανοούμε πόσο σημαντικό είναι να εξασφαλιστούν οι παράγοντες οι οποίοι θα επιτρέψουν στο νεαρό "μαθητή" να ανταποκριθεί στις σχολικές απαιτήσεις. Η σχολική ετοιμότητα αποτελεί βασικό παράγοντα στο χώρο αυτό. Παιδιά τα οποία δεν έχουν τον απαιτούμενο βαθμό σχολικής ετοιμότητας κατά την έναρξη της σχολικής τους φοίτησης, εισπράττουν το συναίσθημα της αποτυχίας. Η αποτυχία στις πρώτες τάξεις της σχολικής φοίτησης επηρεάζει αρνητικά και τη μετέπειτα σχολική επίδοση, όπως και τη στάση του παιδιού για την επιτυχία του στον εργασιακό χώρο, γενικότερα.

Το παιδί που αποτυγχάνει διαμορφώνει χαμηλή αντίληψη για την ικανότητά του για μάθηση των σχολικών δεξιοτήτων. Η χαμηλή αυτοαντίληψη για τις σχετικές

ικανότητες, δημιουργεί στη συνέχεια χαμηλό κίνητρο για μάθηση και χαμηλή τελικά επίδοση, ανεξάρτητα από τις πρωτογενείς ικανότητες που διαθέτει ο μαθητής για σχολική μάθηση (Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου, 1987).

Στην κλινική πράξη παρατηρούμε, επίσης, ότι η χαμηλή επίδοση του μαθητή σχετίζεται άμεσα με προβλήματα στην οικογένειά του. Το παιδί συχνά "προστατεύει" τις συγκρούσεις στην οικογένεια, με το να στρέφει την προσοχή των γονέων στο πρόβλημα που αναπτύσσει σχετικά με τη μάθηση - επίδοση. Συχνά, και η αγχωτική τάση του μαθητή για πολύ υψηλή επίδοση, είναι επίσης ένδειξη ότι το παιδί, με την προσπάθεια για διάκριση, "προστατεύει" φανερές ή μη φανερές συγκρούσεις στην οικογένεια (Κατάκη, 1985).

Η ένταξη του παιδιού στην ομάδα των συνομηλίκων είναι βασική κατάκτηση στο στάδιο της σχολικής ηλικίας. Η ομάδα των συνομηλίκων αποτελεί τη γέφυρα που θα οδηγήσει το παιδί από το χώρο της οικογένειας στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο.

Η απομάκρυνση από το σπίτι, που γίνεται με την είσοδο στο σχολείο, δημιουργεί στο παιδί άγχος. Η ένταξή του στην ομάδα θα αναπληρώσει ένα μέρος της ανασφάλειας που του προκαλεί η απομάκρυνση από την οικογένεια. Στην αντιμετώπιση του εργασιακού χώρου, όπως και των ευθυνών που δημιουργεί η απομάκρυνση από το σπίτι, αισθάνεται ότι δεν είναι μόνο του.

Παιδιά τα οποία δεν τα καταφέρνουν να ενταχτούν στην ομάδα, αισθάνονται απομονωμένα και είναι προσκολλημένα στην οιδωιτόδεια σχέση. Η Α. Freud αναφέρει ότι το παιδί δεν μπορεί να πετύχει την ένταξή του στην ομάδα, αν ένα μέρος της libido δεν έχει μεταφερθεί από την οικογένεια σε αυτή (Α. Freud, 1969, σελ. 480).

Οι ομάδες ένταξης στη σχολική ηλικία είναι ομόφυλες. Η προτίμηση για παιδιά του ίδιου φύλου συνοδεύεται επίσης από μια απόρριψη του άλλου φύλου, ιδιαίτερα στα αγόρια. Η προτίμηση παιδιών του ίδιου φύλου οφείλεται στη διαμόρφωση, στην ηλικία αυτή, της ταυτότητας του φύλου. Το αγόρι διαμορφώνει την αντρική ταυτότητα, την οποία ενισχύει στην ομάδα των αγοριών και το κορίτσι τη γυναικεία ταυτότητα, την οποία ενισχύει, αντίστοιχα, στην ομάδα των κοριτσιών.

Από την ψυχοπαθολογία γνωρίζουμε ότι παρεκτροπές στην ένταξη του παιδιού σε ομόφυλες ομάδες στο στάδιο αυτό, συνδέονται συνήθως με διαταραχές

του ρόλου του φύλου και της σεξουαλικής προτίμησης που θα παρουσιαστούν αργότερα (Mussen, 1983)

3.5.3. Διαμόρφωση του Υπερεγώ

Στο στάδιο της λανθάνουσας περιόδου διαμορφώνεται το Υπερεγώ, η ηθική συνείδηση, η οποία είχε αρχίσει να παρουσιάζεται από το στάδιο της αυτονομίας.

Λόγω της σημασίας που έχει η ανάπτυξη της ηθικής συνείδησης στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και την κοινωνική προσαρμογή, θα αναφέρουμε σύντομα τη διαδικασία ανάπτυξής της, όπως κυρίως ορίζεται από την ψυχαναλυτική θεωρία.

Ο Freud εισήγαγε τη θεωρία για τη δόμηση της προσωπικότητας από τρία βασικά στοιχεία: το Αυτό (id), το Εγώ (ego) και το Υπερεγώ (superego) (Freud, 1923)¹⁵.

Όλη η ενέργεια του ατόμου και η αρχή της ψυχικής ζωής, κατά τον Freud, βρίσκονται στο id. Σταδιακά ένα μέρος του id μετατρέπεται σε Εγώ και Υπερεγώ, με βάση τη βιολογική ωρίμαση και τις εμπειρίες από την επαφή με το περιβάλλον, και ιδιαίτερα από τη σχέση με τους γονείς.

Το Υπερεγώ διαμορφώνεται από τις κοινωνικές πιέσεις και αντιπροσωπεύει τις απαιτήσεις και τα "πρέπει" που η κοινωνία επιβάλλει στο εγώ. Το Υπερεγώ αποτελεί την ηθική συνείδηση του ατόμου. Ορίζεται ως σύνολο από ηθικά κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία, αξιολογούμε τη συμπεριφορά μας και τη συμπεριφορά των άλλων.

Όπως το Εγώ προέρχεται από το id, το Υπερεγώ προέρχεται από το Εγώ, για να το προσαρμόσει στις απαιτήσεις, και στους κανόνες της κοινωνίας στην οποία το άτομο ζει.

¹⁵ Το id, Αυτό, αποτελεί το ασυνείδητο μέρος του ψυχικού κόσμου. Περιλαμβάνει κυρίως τη libido, που είναι το ένστικτο της ευχαρίστησης και της ζωής, και την επιθετικότητα. Οι δύο αυτές ορμές είναι έμφυτες και προσπαθούν να βρουν ικανοποίηση.

Το Εγώ είναι το τμήμα του ψυχισμού που εκφράζει τη λογική και την πραγματικότητα. Το Εγώ ελέγχει το id, και επιτρέπει να ικανοποιηθούν οι ανάγκες που επιτρέπει η πραγματικότητα, και με τρόπο που να είναι αποδεκτός από το κοινωνικό περιβάλλον (Green, 1989).

Κατά τον Freud, το Υπερεγώ διαμορφώνεται στο φαλλικό στάδιο με τη λύση του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Το παιδί ταυτιζόμενο με το γονέα του ίδιου φύλου, για να αποφύγει την οιδιποδειακή σύγκρουση, εσωτερικοποιεί τις στάσεις, αξίες και τη συμπεριφορά του ομόφυλου γονέα. Με τον τρόπο αυτό αποκτά τους κανόνες και στάσεις που η κοινωνία ορίζει ως ηθικό και σωστό, όπως αυτές τις εκφράζουν οι γονείς.

Σύμφωνα με την A. Freud (1969) η ταύτιση είναι βασική λειτουργία για τη διαμόρφωση του Υπερεγώ, αλλά δεν είναι αρκετή. Εγκατάσταση του Υπερεγώ έχουμε, όταν υπάρχουν στο παιδί συναισθήματα ενοχής. Συναισθήματα ενοχής δημιουργούνται μόνο, όταν ένα μέρος του επιθετικού ενστίκτου στρέφεται εναντίον του εαυτού. Στην πρώτη φάση της λανθάνουσας περιόδου (5.1/2 - 8 χρόνια), το παιδί δεν μπορεί να στραφεί εναντίον του εαυτού και να τον κρίνει. "Φταίνε οι άλλοι" για τις αποτυχίες του, είναι η συνήθης στάση του παιδιού της ηλικίας αυτής. Η ηθική συνείδηση προϋποθέτει αυτοπαρατήρηση και αυτοέλεγχο.

Το Υπερεγώ στο στάδιο αυτό, είναι ακόμη ξένο σώμα για το παιδί. Είναι κανόνες που επιβάλλονται από έξω και προσπαθεί να τους ακολουθήσει από το φόβο της τιμωρίας ή την επιθυμία της επιδοκιμασίας. Οι κανόνες αυτοί δεν έχουν γίνει εσωτερικές αρχές.

Στη δεύτερη φάση της λανθάνουσας περιόδου (8-10 χρόνια), το παιδί μπορεί να κρίνει τον εαυτό του και να τον κατακρίνει για τα λάθη του. Στη φάση αυτή υπάρχει και το συναισθήμα ενοχής. Το παιδί της προηγούμενης φάσης ακολουθεί τους κανόνες, δεν έχει όμως ενοχή, όταν τους παραβαίνει.

Σε προηγούμενα στάδια υπάρχουν κάποιοι πρόδρομοι της ηθικής συμπεριφοράς, αλλά όχι ηθική συνείδηση. Η A. Freud θεωρεί το μηχανισμό "αντίδραση με το αντίθετο" (reaction formation) που παρουσιάζει το παιδί του προφαλλικού σταδίου (προσχολική ηλικία), ως στροφή εναντίον του εαυτού, που αποτελεί προηγούμενο της ηθικής συνείδησης¹⁶. Παιδιά π.χ., τα οποία θύσαν έντονη απώθηση των επιθυμιών τους για βλάβη ή θάνατο μελών της οικογένειάς τους, μπορεί να εκδηλώσουν υπερβολική φροντίδα και άγχος για την υγεία των μελών αυτών. Όσοι απώθησαν την ανάγκη επίδειξης γίνονται υπερβολικά

¹⁶ Η αντιθετική συμπεριφορά είναι μηχανισμός άμυνας, σύμφωνα με τον οποίο, το άτομο κάνει την αντίθετη συμπεριφορά από αυτή που τον εκβάλλει η ενστικτώδης παρόρμηση. Εκδηλώνεται ως υπερβολική έμφαση σε στάσεις και συμπεριφορές και κατά την A. Freud συμβαίνει συνήθως, όταν υπάρχει υπερβολική απώθηση (A. Freud, 1969, σελ. 475).

ντροπαλοί κ.λ.π. (Α. Freud, 1969, σελ. 475). Ένα τετράχρονο παιδί π.χ. ζηλεύει το αδερφάκι του και αντί να στρέψει την επιθετικότητα εναντίον του, του φέρεται με στοργή και αγάπη (κάνει το αντίθετο από αυτό που νιώθει) (Στ. Μπεράτη, 1987).

Η ταύτιση με τον επιτεθέμενο επίσης, σύμφωνα με την Α. Freud, αποτελεί πρόδρομο της διαμόρφωσης του Υπερεγώ. Ο μηχανισμός αυτός άμυνας χρησιμοποιείται στο φαλλικό στάδιο - το παιδί ταυτίζεται με τον γονέα που νομίζει ότι είναι εναντίον του, αρχίζει όμως να παρουσιάζεται από το πρωκτικό στάδιο, όταν αρχίζει η επιβολή κανόνων.

Το Υπερεγώ βέβαια στο στάδιο της σχολικής ηλικίας, είναι κυρίως οι γονεϊκές αρχές και κανόνες που το παιδί έχει εσωτερικεύσει με τη διαδικασία της ταύτισης. Περιλαμβάνει επίσης αρχές και στάσεις από το χώρο της εκπαίδευσης. Μετά την ηλικία αυτή, το Υπερεγώ αποδεσμεύεται από τα πρόσωπα που το έχουν επηρεάσει και γίνεται αυτόνομη ηθική συνείδηση (Α. Freud, 1969, σελ. 481).

Από τα όσα μέχρι τώρα αναφέραμε, είδαμε ότι τα κύρια αναπτυξιακά γνωρίσματα της λανθάνουσας περιόδου είναι η ένταξη του παιδιού στο χώρο της εργασίας, εργασία η οποία γίνεται στο σχολείο αρχικά, η ένταξη στην ομάδα των συνομηλίκων και η διαμόρφωση ηθικής συνείδησης.

Βασικό χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς του παιδιού στο στάδιο αυτό είναι επίσης, η αποδέσμευση της συμπεριφοράς του από τη σχέση και τις συγκρούσεις με τους γονείς και η ανεξαρτοποίησή της. Η συμπεριφορά του παιδιού της σχολικής ηλικίας αποδεσμεύεται από την αμφιθυμία της προηγούμενης περιόδου.

Η συμπεριφορά του παιδιού στο φαλλικό και προφαλλικό στάδιο έχει έντονη αμφιθυμία, σε σχέση με τους γονείς. Οι πράξεις του παιδιού, ως ένα βαθμό, αποσκοπούν να προκαλέσουν πόνο στους γονείς (επιθετική παρόρμηση) ή να αποσπάσουν επιδοκιμασία. Η δραστηριότητα δηλαδή του παιδιού είναι σε σημαντικό βαθμό συνδεδεμένη με τη σχέση και τις συγκρούσεις με τους γονείς. Από το στάδιο της λανθάνουσας περιόδου, ιδίως μετά την δεύτερη φάση της περιόδου αυτής (8-10 χρόνων), η δραστηριότητα γίνεται αυτόνομη. Διεξάγεται από το παιδί για την ίδια την δραστηριότητα, και όχι σε συνδυασμό με τις συγκρούσεις και τη σχέση με τους γονείς. Η λήψη τροφής π.χ., ενώ σε προηγούμενα στάδια, ως ένα βαθμό, καθορίζεται από τη σχέση με τη μητέρα, στη σχολική ηλικία γίνεται μια σταθερή και ανεξάρτητη λειτουργία. Το παιδί, δηλαδή, θα φάει όταν πεινάσει, και δεν θα προσπαθήσει με το φαγητό να "τιμωρήσει" ή να "ευχαριστήσει" τους γονείς

(A. Freud, 1982, σελ. 56). Το ίδιο συμβαίνει και με τη φροντίδα του σώματος ή την κοινωνική συμπεριφορά.

Το παιδί, δηλαδή, στη σχολική ηλικία περνά σε μια περισσότερο σταθερή ζωή, προσαρμοσμένη στην αρχή της πραγματικότητας. Το Εγώ, ισχυροποιημένο από την ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων και των κινητικών δεξιοτήτων και ενισχυμένο από την παρουσία του Υπερεγώ, αντιμετωπίζει αποτελεσματικά τις παρορμήσεις του Ιδ - λυβιδικές και επιθετικές - και στρέφεται σε δραστηριότητες των ενηλίκων. Το παιδί αντιμετωπίζει τώρα τις απαιτήσεις του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο εντάσσεται, αρχικά, με την είσοδό του στο σχολείο.

3.5.4. Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της εργατικότητας ή ανεπάρκειας.

Ο κύριος ρόλος των γονέων στο στάδιο αυτό είναι να "αφήσουν το παιδί να μεγαλώσει". Γονείς, οι οποίοι με τη συμπεριφορά τους βοήθησαν το παιδί να πετύχει τα αναπτυξιακά επιτεύγματα των προηγούμενων σταδίων, είναι περισσότερο έτοιμοι να αφήσουν τα παιδιά να φύγουν από το σπίτι. Οι γονείς αυτοί έχουν καλή σχέση μεταξύ τους, παίρνουν ικανοποίηση ο ένας από τη συντροφιά του άλλου και δεν χρειάζεται έτσι να προσκολλώνται στο παιδί για να αναπληρώσουν τα συναισθηματικά τους κενά. Έχουν, επίσης, προσωπικές δραστηριότητες και ενδιαφέροντα, με τα οποία θα απασχοληθούν το χρόνο που θα τους μείνει ελεύθερος, μετά την απομάκρυνση του παιδιού. Ο παράγοντας αυτός ισχύει ιδιαίτερα για τις μητέρες οι οποίες, επειδή συνήθως αναλαμβάνουν την κύρια φροντίδα του παιδιού, μένουν χωρίς απασχόληση με την απομάκρυνσή του.

Από το χώρο της κλινικής ψυχολογίας φαίνεται ότι οι γυναίκες οι οποίες δεν έχουν άλλους ρόλους, εκτός από την ανατροφή των παιδιών και την οικιακή εργασία, παρουσιάζουν περισσότερα ψυχολογικά προβλήματα (Nichols & Everett, 1986). Το φαινόμενο της σχολειοφοβίας, που παρουσιάζει ένα ποσοστό παιδιών κατά τη φοίτησή τους στο σχολείο, δείχνει τη σημασία που διαδραματίζουν οι γονείς στο στάδιο αυτό, στο να "επιτρέψουν" στο παιδί να φύγει από το σπίτι.

Η σχολειοφοβία αναφέρεται στην άρνηση του παιδιού να πάει στο σχολείο. Μπορεί να παρουσιαστεί στην αρχή της σχολικής φοίτησης ή στα μετέπειτα χρόνια.

Η αντιμετώπιση της σχολικής φοβίας, τόσο σε διαγνωστικό όσο και σε θεραπευτικό επίπεδο, δείχνει τη στροφή από την ατομική ή δυναδική θεραπεία, στη

συστημική προσέγγιση. Για το λόγο αυτό, θα συζητήσουμε περισσότερο το θέμα της σχολειοφοβίας. Η αναφορά θα μας δείξει τη διαφορά ανάμεσα στην παραδοσιακή γραμμική αντιμετώπιση και τη συστημική.

Μέχρι το 1960 περίπου, η σχολειοφοβία αποδιδόταν στη σχέση της δυνάδας μητέρα - παιδί. Η θεραπεία περιελάμβανε τη μητέρα ή τη μητέρα και το παιδί, σε ατομική θεραπεία, ή σε θεραπεία ομάδας.

Η σχετική βιβλιογραφία για το θέμα, αποδίδει το πρόβλημα σε αμοιβαία εξάρτηση μητέρας - παιδιού, η οποία δεν έχει επιλυθεί. Η εξάρτηση αποδίδεται στην ανωριμότητα της μητέρας και στην ανασφάλεια που έχει στο γονεϊκό ρόλο. Η ανασφάλεια αυτή έχει ως αποτέλεσμα μια σχέση αμφιθυμίας και στενής εξάρτησης με το παιδί (Ruiter, 1985).

Η αγχώδης προσκόλληση στη μητέρα φαίνεται να είναι παθητική επιθετικότητα του παιδιού προς τη μητέρα (Davidson, 1961). Έχουν παρατηρηθεί βέβαια διαφορές στα συμπτώματα, ανάλογα με το αναπτυξιακό επίπεδο του παιδιού και την προσωπικότητά του. Σχετικές έρευνες που έχουν ερευνήσει και το ρόλο του πατέρα σε οικογένειες παιδιών με σχολειοφοβία, στην πλειοψηφία τους, δείχνουν ότι οι πατέρες αποτυγχάνουν στο να έχουν υπεύθυνο και ισχυρό πατρικό ρόλο (Skynner, 1987).

Με την ανάπτυξη της συστημικής θεραπείας, οι θεραπευτές περιλαμβάνουν στη διάγνωση και τη θεραπεία της σχολειοφοβίας το ζευγάρι, ως σύστημα. Από σύγχρονες ανακοινώσεις στο χώρο αυτό, φαίνεται ότι το βασικό πρόβλημα στις οικογένειες με σοβαρά προβλήματα σχολειοφοβίας οφείλεται στην "αδυναμία του παιδιού στις οικογένειες αυτές, να ξεφύγει από την αποκλειστική κατοχή της μητέρας" (Skynner, 1987, σελ. 127). Όπως αναφέρει ο Skynner (1987), στις οικογένειες παιδιών με σχολειοφοβία, οι βασικές προσκολλήσεις γίνονται μεταξύ γονέων - παιδιών κι όχι μεταξύ των συζύγων.

Σε μια φυσιολογική οικογένεια η βασική προσκόλληση είναι μεταξύ των συζύγων. Μετά τη γέννηση του παιδιού, όπως αναφέραμε, τους πρώτους μήνες η μητέρα διαμορφώνει μια στενή σχέση με το παιδί - αποτελεί αρχικά ένα σύστημα με το παιδί - για να καλύψει τις ανάγκες του. Ένας "ώριμος" πατέρας, στο διάστημα αυτό, "επιτρέπει" στη μητέρα να απομακρυνθεί λίγο από το συζυγικό σύστημα και την υποστηρίζει στον κύριο ρόλο της *maternal preoccupation*, όπως αναφέρει ο Winnicott.

Όταν περάσει το διάστημα που το παιδί έχει ανάγκη τη στενή σχέση με τη μητέρα, ο πατέρας "αποσπά" τη μητέρα στην πρωταρχική συζυγική σχέση. Το σύστημα του ζευγαριού διαχωρίζεται έτσι από το σύστημα του παιδιού. Αντίθετα, στις οικογένειες των παιδιών με σχολειοφοβία, το σύστημα του ζευγαριού δεν αποκαθίσταται. Η μητέρα μένει προσκολλημένη στην υπερασχολήση με το παιδί και έχει στενή σχέση μαζί του. Ο πατέρας, στις περιπτώσεις αυτές, είναι περιφεριακό πρόσωπο ή ένα εξαρτημένο παιδί, και δεν μπορεί να παίξει τον υποστηρικτικό και προστατευτικό ρόλο που χρειάζεται το παιδί. Η σχέση μητέρας - παιδιού είναι πολύ ισχυρή και ο πατέρας φαίνεται ανίκανος να σπάσει αυτή τη σχέση (Skyner, 1987, σελ. 128).

Όπως παρατηρούμε, με τη συστημική θεώρηση της οικογένειας, η αιτία για τη σχολειοφοβία, όπως βέβαια και για κάθε πρόβλημα σε μέλος της οικογένειας, μεταβιβάζεται από την ειθίμη της μητέρας ή της διάδας μητέρα - παιδί στην ειθίμη όλης της οικογένειας, και ιδιαίτερα της σχέσης των συζύγων. Ο πατέρας, που όπως φάνηκε παραπάνω, είναι βασικό πρόσωπο στην ανάπτυξη του προβλήματος, στην παραδοσιακή γραμμική αντίληψη, έμνε έξω από τη διάγνωση και τη θεραπευτική προσέγγιση. Στη θεραπεία με το συστημικό μοντέλο και γενικότερα με το μοντέλο "θεραπεία οικογένειας"¹⁷, ο πατέρας θεωρείται κεντρικό πρόσωπο στη δυσλειτουργία και συμπεριλαμβάνεται στη θεραπευτική διαδικασία.

Η ένταξη του παιδιού στη σχολική κοινότητα, και ιδιαίτερα η σχέση του με τη σχολική εργασία και η ένταξή του στην ομάδα των συνομηλίκων, είναι θέματα στα οποία χρειάζεται να δείξουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι γονείς. Ελλείψεις ή παρεκτροπές στα επιτεύγματα αυτά, σε αυτό το στάδιο, μπορεί να οδηγήσουν σε προβλήματα σε επόμενα στάδια. Από τη σχολική ηλικία, σχολείο και οικογένεια αποτελούν δύο βασικά συστήματα που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά και την προσωπικότητα του παιδιού. Η επικοινωνία σχολείου - οικογένειας είναι απαραίτητη, τόσο για την ενίσχυση της ένταξης του παιδιού στο σχολείο, όσο και για την αντιμετώπιση προβλημάτων συμπεριφοράς.

¹⁷ Η θεραπεία οικογένειας είναι όρος ο οποίος περιλαμβάνει θεραπευτικές προσεγγίσεις οι οποίες έχουν ως κύριο γνώρισμα να αντιμετωπίζουν όλη την οικογένεια ως υπεύθυνη για το παθολογικό σύστημα. Στη γενική αυτή προσέγγιση περιλαμβάνονται επιμέρους τεχνικές αντιμετώπισης της οικογένειας, όπως η συστημική, η δομική, η λύση προβλήματος κ.λπ.

3. 6. ΠΕΜΠΤΟ ΣΤΑΔΙΟ: Εφηβεία. Ταυτότητα ή σύγχυση ρόλων (11-18 περίπου χρόνια)

3.6.1. Η ψυχαναλυτική θεωρία

Το στάδιο της εφηβείας διακρίνεται σε δύο μικρότερα στάδια: την προεφηβεία, (από τα 11 ως τα 14), και την κυρίως εφηβεία (από τα 15 ως τα 18 περίπου χρόνια). Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, ο έφηβος βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο της ψυχοσεξουαλικής του ανάπτυξης.

Το στάδιο της εφηβείας είναι κρίσιμο για την ανάπτυξη της ώριμης ετερόφυλης σεξουαλικής λειτουργίας. Η libido κατά την περίοδο αυτή επενδύεται στην ετερόφυλη σεξουαλική σχέση και η ετερογόνος ζώνη είναι, όπως και στο φαλλικό στάδιο, τα γεννητικά όργανα. Η φυσιολογική ωρίμαση της γενετήσιας λειτουργίας, μέσω των ορμονικών εκκρίσεων, συντελεί ώστε ο έφηβος να επιδιώκει ολοκληρωμένη ικανοποίηση του σεξουαλικού ενστίκτου (Newman & Newman, 1987).

Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, κατά τη διάρκεια της λανθάνουσας περιόδου παρατηρείται μείωση στις λιβιδικές και επιθετικές ενορμήσεις. Η ενεργητικότητα του παιδιού κατά την περίοδο αυτή στρέφεται στην απόκτηση συγκεκριμένων δεξιοτήτων και στην άσκηση των ικανοτήτων του, γνωστικών και κινητικών. Το Εγώ, ενισχυμένο από την παρουσία του Υπερεγώ, κυριαρχεί στη συμπεριφορά και το παιδί συμπεριφέρεται με βάση την αρχή της πραγματικότητας. Το παιδί της σχολικής ηλικίας έχει προσαρμοστεί στις κοινωνικές απαιτήσεις και συμπεριφέρεται σύμφωνα με τους κανόνες που ορίζει το περιβάλλον.

Ενώ όμως το παιδί της σχολικής ηλικίας έχει αποκτήσει μια σταθερότητα στη συμπεριφορά του και μια ισορροπία, με το πέρασμα στην εφηβεία έχουμε μια απότομη αλλαγή. Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, στην προεφηβεία έχουμε αναβίωση των ενστικτωδών ενορμήσεων του φαλλικού σταδίου (Green, 1989).

Στην προεφηβεία παρουσιάζονται στη συμπεριφορά μια σειρά από αντιδράσεις "νευρωτικού τύπου". Η Α. Freud αναφέρει μερικές συμπεριφορές

αυτού του τύπου στο στάδιο της προεφηβείας: Το λογικό παιδί, με τους καλούς τρόπους της προηγούμενης περιόδου, αλλάζει. Ο έφηβος διακρίνεται από έντονη ακαταστασία, έντονη τάση για φαγητό, αδιαφορία και έλλειψη καθαριότητας. Η επιθετική και βάρβαρη συμπεριφορά είναι συχνή στους προέφηβους. Αυνανίζονται ομαδικά, κάνουν βίαιες πράξεις στα μικρότερα παιδιά, παρασύρονται από τα μεγαλύτερα και εντάσσονται σε ομάδες που επιδίδονται σε επιθετικές συμπεριφορές. Είναι χαρακτηριστική στον προέφηβο η έλλειψη αιτοσυγκέντρωσης, η οποία οδηγεί και σε μείωση της σχολικής επίδοσης (Α. Freud, 1969, σελ 96-97).

Ο Blos (1962), ο οποίος επεξεργάζεται τη ψυχαναλυτική θεωρία σχετικά με την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού, αναφέρει ότι στην προεφηβεία παρουσιάζεται μια αναπτυξιακή διαταραχή.

Γενικά, δηλαδή, παρατηρούμε ότι εκεί που το παιδί εξελισσόταν και φαινόταν ότι γίνεται περισσότερο ώριμο, έχουμε ξαφνικά μια στροφή στο παιδί των ενστικτωδών αντιδράσεων.

Στο στάδιο της προεφηβείας το παιδί παρουσιάζει επίσης παρόμοιες τάσεις με το παιδί του πρωκτικού σταδίου, των τριών χρόνων, ως προς την αρνητική συμπεριφορά. Έχουμε δηλαδή στο στάδιο αυτό, μια αναβίωση της τάσης για ανεξαρτησία και αυτονομία του πρωκτικού σταδίου (Wolman, 1972).

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, η συγκρουσιακή και αμφιθυμική συμπεριφορά του προέφηβου είναι μια φυσιολογική εξέλιξη. Η φυσιολογική ωρίμαση της γενετήσιας λειτουργίας κατά την περίοδο αυτή, επαναφέρει στο προσκήνιο τις λιβιδικές και επιθετικές ενορμήσεις του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Η έντονη τάση για σεξουαλική ολοκλήρωση, λόγω της φυσιολογικής ωρίμασης της γενετήσιας λειτουργίας και ο φόβος για αμοιμητικές σχέσεις προς τους γονείς, που δημιουργεί η αναβίωση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, συντελούν ώστε ο έφηβος να παρουσιάζει αυξημένο άγχος και νευρωτική, κατά κάποιο τρόπο, συμπεριφορά. Ο έφηβος, κάτω από τις εσωτερικές πιέσεις, βρίσκεται σε ανισορροπία, άγχος, κατάθλιψη και σε διαφοροποίηση με το περιβάλλον του (Α. Freud, 1969, σελ 97).

3.6.2. Η σχέση γονέων - εφήβων, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, η σχέση με τους γονείς στην προεφηβεία βρίσκεται στη χειρότερη περίοδο. Η σταθερή σχέση με το παιδί, που είχε

αποκτηθεί στο προηγούμενο στάδιο, παύει να υπάρχει. Ο έφηβος δεν υπακούει σε κανόνες, όπως στην προηγούμενη περίοδο, ούτε παραδέχεται την εξουσία του γονέα. Η αιτία για την έντονη σύγκρουση γονέα - παιδιού στο στάδιο αυτό, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, όπως αναφέραμε ήδη, οφείλεται κυρίως στην αναβίωση της οιδιπόδειας σχέσης με τους γονείς. Το παιδί αντιδρά με επιθετικότητα και απόρριψη προς τους γονείς, για να αποφύγει τη στενή σχέση που αναβιώνει σε αυτή την ηλικία μεταξύ του παιδιού και του οιδιπόδειου γονέα. Η αντιδραστική, δηλαδή, συμπεριφορά του είναι αντίδραση εκ του αντιθέτου, μπρος στον κίνδυνο για αιμομικτικές σχέσεις με τους γονείς (Α. Freud, 1969).

Η συγκρουσιακή σχέση του εφήβου με τους γονείς, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, είναι εξέλιξη φυσιολογική και δείχνει υγιή ανάπτυξη. Οι γονείς, σε αυτή την ηλικία, γίνονται ο στόχος των παιδιών, οτιοδήποτε κι αν είναι η συμπεριφορά τους. Όπως αναφέρει η Α. Freud (1969, σελ. 99), σχετικές έρευνες έδειξαν ότι οι γονείς που προσπάθησαν να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά και τη στάση τους στις επιθυμίες και τις ανάγκες του παιδιού, είχαν επίσης συγκρουσιακή σχέση. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η σύγκρουση στη σχέση γονέων - εφήβων προέρχεται από την ωρίμαση του εφήβου και είναι αναπόφευκτο στάδιο στην εξέλιξη του παιδιού.

Ο έφηβος, κατά την περίοδο αυτή της εξέλιξης του, έχει έντονες εσωτερικές συγκρούσεις και τις εξωτερικεύει στη σχέση του με τους γονείς. Έχει έντονη εσωτερική ανισορροπία, αισθάνεται μόνος, νιώθει συχνά κατάθλιψη και δεν μπορεί να ελέγξει τις επιθετικές του ενορμήσεις. Όταν περάσει το στάδιο της προεφηβείας, και η εσωτερική ορμή έχει στραφεί σε ένα σύντροφο του άλλου φύλου, η σχέση του εφήβου με τον γονέα γίνεται καλύτερη (Wolman, 1972).

Ένας άλλος λόγος που, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, δημιουργείται σύγκρουση μεταξύ γονέων - εφήβων είναι ότι, με την επίθεση κατά των γονέων, οι έφηβοι ενισχύουν τη δική τους δύναμη. Όπως αναφέρει η Α. Freud (1969, σελ. 190), το παιδί είχε πάντα την επιθυμία της δύναμης. Από την ηλικία των τριών ετών τα παιδιά, στο παιχνίδι τους, βάζουν τους εαυτούς τους στη θέση των γονέων και τους γονείς στη δική τους θέση. Από παρατηρήσεις τέτοιων περιπτώσεων φαίνεται ότι για να μεγαλώσει ο ένας πρέπει να μικρύνει ο άλλος.

Η έντονη κριτική που ασκεί ο έφηβος για τη συμπεριφορά των γονέων του, η μείωση του κύρους και η περιφρόνηση των ιδεών τους, αποτελεί προσπάθεια του εφήβου, με τη μείωση των γονέων του, να αυξήσει τη δική του δύναμη.

αυτού του τύπου στο στάδιο της προεφηβείας: Το λογικό παιδί, με τους καλούς τρόπους της προηγούμενης περιόδου, αλλάζει. Ο έφηβος διακρίνεται από έντονη ακαταστασία, έντονη τάση για φαγητό, αδιαφορία και έλλειψη καθαριότητας. Η επιθετική και βάρβαρη συμπεριφορά είναι συχνή στους προέφηβους. Αυνανίζονται ομαδικά, κάνουν βίαιες πράξεις στα μικρότερα παιδιά, παρασύρονται από τα μεγαλύτερα και εντάσσονται σε ομάδες που επιδίδονται σε επιθετικές συμπεριφορές. Είναι χαρακτηριστική στον προέφηβο η έλλειψη αυτοσυγκέντρωσης, η οποία οδηγεί και σε μείωση της σχολικής επίδοσης (Α. Freud, 1969, σελ. 96-97).

Ο Blos (1962), ο οποίος ερευνάει τη ψυχαναλυτική θεωρία σχετικά με την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού, αναφέρει ότι στην προεφηβεία παρουσιάζεται μια αναπτυξιακή διαταραχή.

Γενικά, δηλαδή, παρατηρούμε ότι εκεί που το παιδί εξελισσόταν και φαινόταν ότι γίνεται περισσότερο ώριμο, έχουμε ξαφνικά μια στροφή στο παιδί των ενστικτωδών αντιδράσεων.

Στο στάδιο της προεφηβείας το παιδί παρουσιάζει επίσης παρόμοιες τάσεις με το παιδί του πρωκτικού σταδίου, των τριών χρόνων, ως προς την αρνητική συμπεριφορά. Έχουμε δηλαδή στο στάδιο αυτό, μια αναβίωση της τάσης για ανεξαρτησία και αυτονομία του πρωκτικού σταδίου (Wolman, 1972).

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, η συγκρουσιακή και αμφιθυμική συμπεριφορά του προέφηβου είναι μια φυσιολογική εξέλιξη. Η φυσιολογική ωρίμαση της γενετήσιας λειτουργίας κατά την περίοδο αυτή, επαναφέρει στο προσκήνιο τις λιβιδινικές και επιθετικές ενορμήσεις του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Η έντονη τάση για σεξουαλική ολοκλήρωση, λόγω της φυσιολογικής ωρίμασης της γενετήσιας λειτουργίας και ο φόβος για αμοιμητικές σχέσεις προς τους γονείς, που δημιουργεί η αναβίωση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, συντελούν ώστε ο έφηβος να παρουσιάζει αυξημένο άγχος και νευρωτική, κατά κάποιον τρόπο, συμπεριφορά. Ο έφηβος, κάτω από τις εσωτερικές πιέσεις, βρίσκεται σε ανισορροπία, άγχος, κατάθλιψη και σε διαφοροποίηση με το περιβάλλον του (Α. Freud, 1969, σελ. 97).

3.6.2. Η σχέση γονέων - εφήβων, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, η σχέση με τους γονείς στην προεφηβεία βρίσκεται στη χειρότερη περίοδο. Η σταθερή σχέση με το παιδί, που είχε

αποκτηθεί στο προηγούμενο στάδιο, παύει να υπάρχει. Ο έφηβος δεν υπακούει σε κανόνες, όπως στην προηγούμενη περίοδο, ούτε παραδέχεται την εξουσία του γονέα. Η αιτία για την έντονη σύγκρουση γονέα - παιδιού στο στάδιο αυτό, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, όπως αναφέραμε ήδη, οφείλεται κυρίως στην αναβίωση της οιδιπόδειας σχέσης με τους γονείς. Το παιδί αντιδρά με επιθετικότητα και απόρριψη προς τους γονείς, για να αποφύγει τη στενή σχέση που αναβιώνει σε αυτή την ηλικία μεταξύ του παιδιού και του οιδιπόδειου γονέα. Η αντιδραστική, δηλαδή, συμπεριφορά του είναι αντίδραση εκ του αντιθέτου, μπρος στον κίνδυνο για αιμομικτικές σχέσεις με τους γονείς (Α. Freud, 1969).

Η συγκρουσιακή σχέση του έφηβου με τους γονείς, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, είναι εξέλιξη φυσιολογική και δείχνει υγιή ανάπτυξη. Οι γονείς, σε αυτή την ηλικία, γίνονται ο στόχος των παιδιών, αποιαδήποτε κι αν είναι η συμπεριφορά τους. Όπως αναφέρει η Α. Freud (1969, σελ. 99), σχετικές έρευνες έδειξαν ότι οι γονείς που προσπάθησαν να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά και τη στάση τους στις επιθυμίες και τις ανάγκες του παιδιού, είχαν επίσης συγκρουσιακή σχέση. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η σύγκρουση στη σχέση γονέων - εφήβων προέρχεται από την ωρίμαση του εφήβου και είναι αναπόφευκτο στάδιο στην εξέλιξη του παιδιού.

Ο έφηβος, κατά την περίοδο αυτή της εξέλιξης του, έχει έντονες εσωτερικές συγκρούσεις και τις εξωτερικεύει στη σχέση του με τους γονείς. Έχει έντονη εσωτερική ανισορροπία, αισθάνεται μόνος, νιώθει συχνά κατάθλιψη και δεν μπορεί να ελέγξει τις επιθετικές του ενορμήσεις. Όταν περάσει το στάδιο της προεφηβείας, και η εσωτερική ορμή έχει στραφεί σε ένα σύντροφο του άλλου φύλου, η σχέση του εφήβου με τον γονέα γίνεται καλύτερη (Wolman, 1972).

Ένας άλλος λόγος που, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, δημιουργείται σύγκρουση μεταξύ γονέων - εφήβων είναι ότι, με την επίθεση κατά των γονέων, οι έφηβοι ενισχύουν τη δική τους δύναμη. Όπως αναφέρει η Α. Freud (1969, σελ. 190), το παιδί είχε πάντα την επιθυμία της δύναμης. Από την ηλικία των τριών ετών τα παιδιά, στο παιχνίδι τους, βάζουν τους εαυτούς τους στη θέση των γονέων και τους γονείς στη δική τους θέση. Από παρατηρήσεις τέτοιων περιπτώσεων φαίνεται ότι για να μεγαλώσει ο ένας πρέπει να μικρύνει ο άλλος.

Η έντονη κριτική που ασκεί ο έφηβος για τη συμπεριφορά των γονέων του, η μείωση του κύρους και η περιφρόνηση των ιδεών τους, αποτελεί προσπάθεια του εφήβου, με τη μείωση των γονέων του, να αυξήσει τη δική του δύναμη.

Όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, άλλες έρευνες έδειξαν ότι η σύγκρουση με τους γονείς δεν είναι ένα στάδιο που θα πρέπει οπωσδήποτε να περάσει ο έφηβος. Η ερμηνεία επίσης για τη συγκρουσιακή σχέση γονέων - εφήβου, που δίνεται από άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, είναι διαφορετική.

Η ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων του εφήβου στο στάδιο αυτό θεωρείται ένας παράγοντας που συντελεί στη σύγκρουση με τους γονείς. Η αναπτυγμένη κριτική σκέψη του εφήβου έχει ως αποτέλεσμα να θέσει τους γονείς του στις πραγματικές τους διαστάσεις. Τα παντοδύναμα και μυθικά πρόσωπα του προηγούμενου σταδίου γίνονται τώρα πρόσωπα με ανθρώπινες αδυναμίες και ελαττώματα. Οι γονείς, οι οποίοι τα προηγούμενα χρόνια λειτουργούσαν κυρίως ως "φιγούρες" με συγκεκριμένους ρόλους, από την εφηβική ηλικία αρχίζουν να λειτουργούν ως πρόσωπα (Youniss & Smollar, 1985).

3.6.3. Η θεωρία του Erikson

Σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, το παιδί στο στάδιο της εφηβικής ηλικίας περνά την κρίση της διαμόρφωσης ταυτότητας ή, στην αντίθετη περίπτωση, της σύγχυσης ταυτότητας.

Οι ταχύτατες αλλαγές, που συμβαίνουν στην εφηβεία στο βιοσωματικό, το νοητικό και τον ψυχολογικό εαυτό, οδηγούν στην ανάγκη για ανασυνκρότηση του Εγώ στο στάδιο αυτό και τη διαμόρφωση μιας σταθερής εικόνας για τον εαυτό, ως προς τη μορφή και ως προς τα ψυχοκοινωνικά και συναισθηματικά χαρακτηριστικά. Ως προς τη βιολογική εξέλιξη, το αυξητικό τίναγμα και οι αλλαγές στις αναλογίες του σώματος, που συμβαίνουν από τα 10 ως τα 15 περίπου χρόνια, στην περίοδο της ήβης, αλλάζουν την εικόνα που έχει ο έφηβος για το σώμα του. Η νέα του μορφή είναι διαφορετική και θα περάσει ένα διάστημα σύγχυσης, μέχρι να την αφομοιώσει και να την εντάξει ως ένα σταθερό χαρακτηριστικό στο Εγώ του. Θα διαμορφώσει έτσι την ταυτότητά του ως προς το σωματικό εαυτό (Ninneson, 1965).

Το πέρασμα του εφήβου στο τελευταίο στάδιο της νοητικής του ανάπτυξης, στην κατάκτηση της αφαιρετικής σκέψης και του παραγωγικού συλλογισμού, τον οδηγεί στο να βλέπει τα πράγματα και την πραγματικότητα διαφορετικά από ό,τι την έβλεπε σε προηγούμενα στάδια ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τα στάδια νοητικής ανάπτυξης του Piaget, ο έφηβος βρίσκεται στο στάδιο του αφαιρετικού συλλογισμού (Piaget & Inhelder, 1969). Η δυνατότητα που έχει το παιδί στο στάδιο αυτό να σκέφτεται με υποθέσεις και πιθανότητες, συντελεί ώστε ο έφηβος να βλέπει την πραγματικότητα ως μία από τις δυνατές καταστάσεις. Είναι σε θέση τώρα να οραματίζεται διάφορα και διαφορετικά από τα υπάρχοντα συστήματα ως προς την οργάνωση της κοινωνίας, την πολιτική ιδεολογία, την ηθική αντίληψη και γενικότερα τις αξίες ζωής. Η κατάκτηση αυτή οδηγεί το υπάκουο παιδί της σχολικής ηλικίας να κρίνει τις απόψεις των γονέων και να εναντιώνεται στις απαιτήσεις τους, προβάλλοντας τα δικά του επιχειρήματα. Μέσα στις ομάδες των συνομήλικων, ο έφηβος, θα συζητά με τις ώρες τους οραματισμούς του και θα αμφισβητεί το "κατεστημένο" (Robstein & Lamb, 1988).

Ο έφηβος οραματίζεται έναν διαφορετικό κόσμο, διαφορετικές κοινωνίες και κοινωνικά συστήματα και διαφορετικές αξίες ζωής. Η κατάσταση αυτή οδηγεί τον έφηβο στην εξέταση του μέχρι τώρα τρόπου ζωής και του συστήματος αξιών που υιοθετούσε και στη διαμόρφωση νέων επιλογών. Διαμορφώνει έτσι την ταυτότητά του ως προς βασικές αξίες και αρχές συμπεριφοράς που θα ακολουθήσει στη ζωή του.

Οι κοινωνικές απαιτήσεις από την άλλη πλευρά, για σπουδές και επιλογή επαγγελματικής κατάρτισης, αναγκάζουν τον έφηβο να αξιολογήσει τις ικανότητες του, τις προτιμήσεις του, καθώς και τις δυνατότητες που προσφέρει η αγορά εργασίας και να προσανατολιστεί στην επιλογή επαγγέλματος, διαμορφώνοντας έτσι την επαγγελματική του ταυτότητα.

Με όλες αυτές τις αναζητήσεις και κατακτήσεις, και με βάση τις ταυτίσεις που έχει κάνει ο έφηβος στα προηγούμενα χρόνια και τους ποικίλους ρόλους που έχει διαδραματίσει ως γιός ή κόρη, μαθητής, φίλος, αθλητής κ.τ.ο. διαμορφώνει τη νέα του ταυτότητα που καθοδηγεί στο εξής τις επιλογές στη ζωή του. Όπως αναφέρει βέβαια ο Erikson (1963), η διαμόρφωση ταυτότητας συνεχίζεται εφόρου ζωής. Ο άνθρωπος, με βάση την εξέλιξή του στον κύκλο ζωής και τις εμπειρίες που αποκτά, ανασχηματίζει και τροποποιεί αντιλήψεις και στάσεις και μετασχηματίζει και διαμορφώνει έτσι την ταυτότητά του συνεχώς. Στην εφηβεία όμως, λόγω των έντονων ανακατατάξεων που συμβαίνουν, ο έφηβος αναγκάζεται να διαμορφώσει μια σταθερή εικόνα για τον εαυτό, με συγκεκριμένες αρχές, στάσεις και αξίες που θα καθοδηγούν τη συμπεριφορά του.

Βασικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του εφήβου διαδραματίζει η επιτυχία που είχε στην αντιμετώπιση των αναπτυξιακών κρίσεων των προηγούμενων σταδίων. Έφηβοι, οι οποίοι πέρασαν ομαλά τα προηγούμενα στάδια ανάπτυξης, έχουν περισσότερες πιθανότητες να αποκτήσουν ταυτότητα στο στάδιο αυτό (Erikson, 1963, σελ. 253).

Σύμφωνα με τις θέσεις του Erikson (1959), ο έφηβος, πριν καταλήξει σε μια κατακτημένη ταυτότητα, θα περάσει από ένα στάδιο αναζήτησης και σύγχυσης, το λεγόμενο στάδιο του *moratorium*¹⁸.

Σύμφωνα με τον Rutter, βασικά στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν την ταυτότητα, είναι το επίπεδο της αυτοεμπιστοσύνης, η δέσμευση για κάποιο επάγγελμα, η στάση για τη θρησκεία ή την πολιτική, η άποψη για τον εαυτό ως ένας συγκεκριμένος τύπος προσωπικότητας, η στάση για τη φυσική εμφάνιση, η στάση για το ρόλο του φύλου, και μια γενική στάση για τον εαυτό σχετικά με την επιτυχία ή την αποτυχία στο μέλλον (Rutter, 1980). Η ανάπτυξη των χαρακτηριστικών αυτών της ταυτότητας γίνεται σε διαφορετική ηλικία για το καθένα.

Από τα πιο σημαντικά ίσως στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ταυτότητα είναι η αυτοεκτίμηση (*self-esteem*). Αυτοεκτίμηση είναι η συναισθηματική στάση την οποία το άτομο έχει για τον εαυτό του. Η στάση αυτή μπορεί να είναι θετική ή αρνητική. Η αυτοεκτίμηση έχει φανεί ότι είναι σταθερό χαρακτηριστικό της προσωπικότητας το οποίο διαμορφώνεται στην παιδική ηλικία, με βάση κυρίως, τη σχέση του παιδιού με τους γονείς του (Κοντοπούλου, 1990). Φαίνεται ωστόσο, ότι κάθε φορά που το άτομο περνά σε νέα στάδια στη ζωή του, η εμπιστοσύνη προς τον εαυτό δοκιμάζεται. Στην εφηβική ηλικία, λόγω των πολλών και σημαντικών

¹⁸ Άλλοι ερευνητές αμφισβητούν ότι στην εφηβική ηλικία υπάρχει οπωσδήποτε κρίση ταυτότητας. Έρευνες κυρίως του Marcia (1966, 1980) στο χώρο αυτό, έδειξαν ότι οι θέσεις του Erikson για κρίση ταυτότητας στην εφηβική ηλικία ισχύουν μερικώς.

Αν θεωρήσουμε την αυτοαντίληψη (*self concept*) και την αυτοεκτίμηση (*self esteem*), ως μερικά από τα διακριτικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας (Rutter, 1980), έρευνες οι οποίες ερευνήσαν αλλαγή στα χαρακτηριστικά αυτά κατά τη διάρκεια της εφηβείας, κατέληξαν σε διαφορετικά μεταξύ τους αποτελέσματα. Έρευνες του Coleman π.χ. (1961), έδειξαν ότι δεν υπάρχει διαφορά στην αυτοαντίληψη ανάμεσα στην ηλικία των 11 με 17 χρόνων που έγινε η έρευνα. Σε έρευνα του Bringham (1970), από την άλλη πλευρά, παρατηρήθηκε διαφορά στην αυτοαντίληψη μέσα σε διάστημα 30 μηνών.

Μερικοί ερευνητές τόνισαν, ότι όταν παρουσιάζεται διαφορά στην αυτοαντίληψη και στην αυτοεμπιστοσύνη των εφήβων, οφείλεται σε εξωτερικές αλλαγές στη ζωή του παιδιού. Έρευνα του Simpson και των συνεργατών του (1973) π.χ. έδειξε ότι υπάρχει μικρή διαφορά στην αυτοαντίληψη ανάμεσα στα 12 με 15 χρόνια. Ωστόσο, στην ηλικία μετάβασης στο γυμνάσιο, στα 12 περίπου χρόνια, παρουσιάζεται μεγαλύτερη αστάθεια για τον εαυτό.

Ο Rutter (1980) δέχεται ότι η κρίση ταυτότητας δεν είναι απόλυτο χαρακτηριστικό της εφηβείας. Ωστόσο, οι αλλαγές που συμβαίνουν το διάστημα αυτό στο βιολογικό και ψυχολογικό εαυτό και οι κοινωνικές απαιτήσεις που προβάλλονται για μερικές επιλογές, συντελούν ώστε ο έφηβος να παρουσιάζει μεγαλύτερη αστάθεια για τον εαυτό του.

ανακατατάξεων, η εμπιστοσύνη του παιδιού προς τον εαυτό του, όπως και γενικότερα η αντίληψη για τον εαυτό του, όπως αναφέραμε ήδη, φαίνεται ότι περνά μια αστάθεια, ιδίως κατά την περίοδο της προεφηβείας. Σχετικές έρευνες για την αυτοαντίληψη έχουν δείξει ότι υπάρχει μια σύγχυση ως προς την εικόνα του εαυτού, το διάστημα αυτό, καθώς και μείωση στην εμπιστοσύνη προς τον εαυτό (Newman & Newman, 1987).

Από τους εξωτερικούς παράγοντες που βρέθηκε ότι έχουν σχέση με το βαθμό αυτοεκτίμησης των εφήβων είναι: η στάση τους για την εξωτερική εμφάνιση και η σχολική τους επίδοση. Βρέθηκε επίσης ότι κακές σχέσεις στην οικογένεια, μονογονεϊκές οικογένειες ή άλλες αποκλίσεις (γονείς π.χ. αλκοολικοί ή με εγκληματική συμπεριφορά), σχετίζονται επίσης με χαμηλό βαθμό αυτοεκτίμησης στον έφηβο (Rutter, 1980).

3.6.4. Η σχέση γονέων - εφήβων σύμφωνα με άλλες εμπειρικές έρευνες

Αναφερθήκαμε σε προηγούμενη ενότητα στις θέσεις της ψυχαναλυτικής θεωρίας για τις σχέσεις γονέων-εφήβων. Είδαμε ότι, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η σύγκρουση του εφήβου με τους γονείς του είναι μια φυσιολογική κατάσταση στην εξέλιξη του παιδιού και θα παρουσιαστεί οπωσδήποτε, οποιαδήποτε και αν είναι η συμπεριφορά των γονέων. Η σύγκρουση αυτή, όπως είδαμε, αποδίδεται κυρίως, στην ωρίμαση της γενετήσιας λειτουργίας και την ασυνείδητη προσπάθεια του εφήβου να αποφύγει την οιδιποδειακή σχέση με τους γονείς.

Ωστόσο, ερευνητικά δεδομένα από άλλους χώρους δείχνουν ότι η έντονη συγκρουσιακή σχέση με τους γονείς δεν αποτελεί ένα στάδιο που οπωσδήποτε θα πρέπει να περάσει ο έφηβος. Σχετικές έρευνες π.χ. δείχνουν ότι οι έφηβοι δεν παρουσιάζουν σοβαρές συγκρούσεις και εξακολουθούν να ελέγχονται και να επηρεάζονται από τους γονείς τους καθόλη τη διάρκεια της εφηβείας (Younis & Smollar, 1985). Από σχετικά ερευνητικά δεδομένα παρατηρείται ότι οι έφηβοι διαφωνούν με τους γονείς σε δευτερεύοντα θέματα. Σε σοβαρότερα όμως θέματα που αφορούν τη ζωή και το μέλλον τους, συμβουλευονται τους γονείς τους και πειθαρχούν στις απόψεις τους. Σε σχετικές έρευνες π.χ. (Rutter, 1980), βρέθηκε ότι οι έφηβοι δηλώνουν ότι θα ήθελαν τους γονείς τους λιγότερο περιοριστικούς και με περισσότερο μοντέρνες αντιλήψεις και ότι διαφωνούν μαζί τους σε θέματα, όπως οι ώρες εξόδου και επιστροφής στο σπίτι, τύπος μαλλιών και ντυσίματος, μουσική

κ.τ.ό., αλλά γενικά, δηλώνουν ότι έχουν κοινές αξίες και αρμονικές σχέσεις μεταξύ τους.

Σε σχετική έρευνα στην Αγγλία, (Rutter, 1976) βρέθηκε ότι μόνο το 1/4 των γονέων ανέφεραν ότι είχαν προβλήματα με τα έφηβα αγόρια τους και το 1/10 μόνο, ότι είχαν προβλήματα με τις έφηβες κόρες τους. Παρατηρήθηκε επίσης στην έρευνα αυτή ότι, όπου υπήρχαν δυσκολίες, αυτές προϋπήρχαν από τα προηγούμενα χρόνια. Οι έφηβοι επίσης, στην πλειοψηφία τους, δεν παρουσιάζουν αποδοκιμασία και απόρριψη των γονέων τους. Σε μια σχετική έρευνα (Weight & Isle, in Rutter, 1980), π.χ., μόνο το 1/3 των εφήβων έδειξε κριτική στάση για τους γονείς και μόνο 7 στα 25 από τα αγόρια και 1 στα 50 από τα κορίτσια εξέφρασαν απόρριψη για τους γονείς.

Γενικά δηλαδή, φαίνεται ότι, παρόλο που υπάρχουν διαφωνίες σε αρκετά θέματα μεταξύ εφήβων - γονέων, οι διαφωνίες μάλλον περιορίζονται σε δευτερεύοντα θέματα. Σε σημαντικά θέματα οι έφηβοι, στην πλειοψηφία τους, ζητούν και υπολογίζουν τη γνώμη των γονέων τους και συμμορφώνονται στις αρχές της οικογένειας.

Από όσα μέχρι τώρα αναφέραμε για τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά στο στάδιο της εφηβείας παρατηρούμε ότι:

Στην εφηβική ηλικία υπάρχουν βασικές ανακατατάξεις τόσο στο βιολογικό όσο και στον συναισθηματικό και κοινωνικό τομέα της ζωής του παιδιού. Στην ηλικία αυτή συμβαίνουν σημαντικές αλλαγές στο σωματοφυσιολογικό οργανισμό που οδηγούν σε ωρίμαση της γενετήσιας λειτουργίας και σε σημαντική αλλαγή στην εικόνα του σώματος. Στον ψυχοκοινωνικό τομέα υπάρχουν απαιτήσεις για προσανατολισμό σε βασικά θέματα που αφορούν το μέλλον, όπως το επάγγελμα και η σχέση με το άλλο φύλο.

Η ανάπτυξη της αφαιρετικής σκέψης κατά την περίοδο αυτή οδηγεί τον έφηβο στο να κρίνει και να κατακρίνει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και τον ωθεί σε οραματισμούς και νέες αναζητήσεις. Παρόλες όμως τις σημαντικές αυτές αλλαγές, ο έφηβος παρουσιάζει μια σχετική σταθερότητα στη συμπεριφορά του και η βασική σχέση με τους γονείς του δεν διαταράσσεται. Δημιουργούνται διαφωνίες και συγκρούσεις, υπάρχει όμως επικοινωνία για ουσιαστικά θέματα και γίνεται αποδεκτός ο έλεγχος των γονέων.

Βασικά αναπτυξιακά επιτεύγματα που πρέπει να πετύχει ο έφηβος στο στάδιο αυτό, φαίνεται ότι είναι η αναζήτηση ταυτότητας, ένα βασικό δηλαδή προσανατολισμό για βασικά θέματα της ζωής και η απόκτηση αυτονομίας. Η κρίση για την απόκτηση αυτονομίας που είχε παρουσιαστεί στο δεύτερο στάδιο της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης, στα 3 με 4 περίπου χρόνια, επανέρχεται περισσότερο επιτακτική στο στάδιο της εφηβείας.

Η εφηβεία είναι το τελευταίο στάδιο που το παιδί θα μείνει στο σπίτι. Η απόκτηση αυτονομίας στο στάδιο αυτό, θα του επιτρέψει να μπορέσει να ανεξαρτητοποιηθεί και να εγκαταλείψει αργότερα τους γονείς και την πατρική στέγη. Η τάση για αυτονομία εκδηλώνεται με τον έντονο αρνητισμό και την εναντίωση που παρουσιάζει ο έφηβος, όπως και με αλλαγές στον τρόπο που συμπεριφερόταν και επικοινωνούσε μέχρι τώρα με τους γονείς του. Όπως αναφέρουν οι Newman, μόλις οι γονείς είχαν αρχίσει να έχουν μια σταθερή σχέση με το παιδί και να καταλαβαίνονται, τα πράγματα ξαφνικά αλλάζουν. Οι έφηβοι είναι πολύ απασχολημένοι με τις σχέσεις τους, παρουσιάζουν μυστικά, θυμό και απελτισία. Τεμπελιάζουν, κριτικάρουν τους γονείς και παραπονιούνται συνέχεια (Newman, 1987).

3.6.5. Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της εφηβείας

Ο ρόλος των γονέων στο στάδιο της εφηβείας, με τις τόσες ανακατατάξεις, διαφοροποιείται. Οι γονείς συμμετέχουν τώρα με ένα διαφορετικό τρόπο στη ζωή του παιδιού. Κύριος ρόλος των γονέων στο στάδιο αυτό είναι να βοηθήσουν το παιδί να αποκτήσει αυτονομία και ταυτότητα.

Στο στάδιο της εφηβείας με τις έντονες ανακατατάξεις, το παιδί έχει ανάγκη, περισσότερο ίσως από κάθε άλλο στάδιο, από ένα σταθερό πλαίσιο και όρια. Έχει ανάγκη από σταθερές αρχές, αξίες και κανόνες που θα του υποδείξουν οι γονείς. Ο έφηβος αρχίζει από την αρχή. Κρίνει, αμφισβητεί και δοκιμάζει νέες αρχές και τρόπο ζωής. Για να κρίνει όμως και να επιλέξει, ακόμη και για να απορρίψει, έχει ανάγκη να του δοθούν κάποιες αρχές. Είναι σημαντικό λοιπόν στο στάδιο αυτό, οι γονείς να διαμορφώσουν σαφή όρια, αρχές σταθερές, καθοδήγηση και έλεγχο. Οι έφηβοι βέβαια θέλουν αρχές που να έχουν νόημα για αυτούς και τις οποίες θα συζητήσουν. Αρχές που αναφέρονται σε θέματα που τους απασχολούν: εργασία, αξίες, πολιτική, σχέση με το άλλο φύλο (Youniss & Smollar, 1985).

Είναι σημαντικό οι αρχές που οι γονείς θέτουν, να έχουν νόημα για τους ίδιους. Μόνο στην περίπτωση που οι γονείς εμπιστεύονται αυτές τις αρχές και τις θεωρούν σημαντικές, θα είναι σταθεροί στις απαιτήσεις τους και συνεπείς. Έτσι, οι σταθερές αυτές αρχές θα αποτελέσουν μια δομή που δεν θα κινδυνεύσει από την αντίδραση και την επιθετικότητα που θα υποστεί από τον έφηβο (Ιωαννίδης, χ.χ.).

Για να μπορέσει ο έφηβος να αποκτήσει αυτονομία και ανεξαρτησία, είναι σημαντικό να συγκρουστεί με "δυνατούς" γονείς. Ένας δυνατός πατέρας και μια δυνατή μητέρα δεν κινδυνεύουν να καταρρεύσουν, αν τους ανταγωνιστεί. Από ερευνητικά δεδομένα έχει φανεί ότι ατώλεια ή αποτυχία των γονέων, και ιδίως του οιδίποδιαχού γονέα στο στάδιο αυτό, δημιουργεί προβλήματα στην απόκτηση αυτονομίας. Ως κύριος λόγος της αρνητικής αυτής επίπτωσης, αναφέρεται η στέρηση από τον έφηβο της δυνατότητας να συγκρουστεί με τον γονέα και μέσα από τη σύγκρουση αυτή να διαμορφώσει την προσωπική του ταυτότητα (Μανωλόπουλος, 1986).

Στην ανάγκη του παιδιού για αντιπαράθεση με ισχυρούς και συνεπείς γονείς, οφείλεται και η αποτυχία της επιτρεπτικής αγωγής. Ως επιτρεπτική συμπεριφορά ορίζεται η συμπεριφορά κατά την οποία οι γονείς αφήνουν πλήρη ελευθερία στο παιδί να παίρνει τις αποφάσεις του (Baumgard, 1986). Πολλοί γονείς, στην προσπάθειά τους να γίνουν ανεξάρτητα τα παιδιά τους, γίνονται πολύ επιτρεπτικοί από πολύ νωρίς. Φαίνεται ωστόσο, ότι με τον τρόπο αυτό, το παιδί δεν οδηγείται στην αυτονομία, όπως θα περίμενε κανείς, με βάση τις πρωτοβουλίες που αναγκάζεται να αναλάβει. Με το να επιτρέπεται στα παιδιά να κάνουν πράγματα για τα οποία ακόμη δεν είναι έτοιμα, αποτυγχάνουν. Η αποτυχία επιφέρει απογοήτευση, αδυναμία, μειωμένη αυτοεκτίμηση και αποτυχία ετομένως, στην απόκτηση αυτονομίας (Μανωλάτουλος, 1986, σελ. 60).

Ένα μεγάλο μέρος από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι σημερινοί έφηβοι οφείλεται στο ότι οι οικογένειες και οι γονείς, σήμερα, δεν έχουν σταθερές αξίες και αρχές που να ρυθμίζουν το σκοπό, τους στόχους και τη λειτουργία της οικογένειας και των μελών της.

Γνωρίζουμε από τη συστημική θεωρία ότι οι αξίες αποτελούν βασικό στοιχείο για τη λειτουργία των ανθρώπινων συστημάτων (Miller, 1965, σελ. 231).. Αλλαγή στις αξίες επιφέρει αλλαγή στους ρόλους και στους κανόνες συμπεριφοράς των

μελών του συστήματος. Οι σημαντικές και ταχύτατες αλλαγές που έγιναν τελευταία στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία - η Ελλάδα μέσα σε τρεις δεκαετίες πέρασε από τον αγροτικό τρόπο ζωής στο βιομηχανικό και στον τρόπο ζωής της εποχής της πληροφορικής - (Κατάκη, 1990α) επέφεραν αλλαγές στη μορφή και στις αξίες της ελληνικής οικογένειας. Η ίδια η οικογένεια σήμερα αναζητά μια καινούργια ταυτότητα (Κατάκη, 1990α). Δυσκολεύεται επομένως να προσφέρει ένα σταθερό πλαίσιο από αρχές και κανόνες, πάνω στο οποίο θα στηρίξει ο έφηβος την αναζήτηση των δικών του αρχών.

Οι ασαφείς στόχοι της οικογένειας σήμερα, δυσκολεύουν, όπως αναφέραμε, την ανάγκη του εφήβου να κρίνει, να αμφισβητήσει και να περάσει έτσι σε επόμενο εξελικτικό στάδιο. Για το λόγο αυτό, συχνά οι σημερινοί νέοι απελτίζονται. Δεν έχουν σαφή όρια και πυξίδα καθοδήγησης. Τα πάντα είναι ρευστά γύρω τους, σε έναν κόσμο γεμάτο ερεθίσματα και πολλές επιλογές. Από τη συστημική θεωρία γνωρίζουμε ότι όταν ένα σύστημα δέχεται πολλές συγχρόνως ή αντιφατικές πληροφορίες, δεν ετεξεργάζεται καμιά. Το σύστημα δηλαδή ακινητοποιείται. Το ίδιο συμβαίνει και με τα άτομα. Κάθε άτομο αποτελεί ένα ζωντανό βιοψυχοκοινωνικό σύστημα. Όταν τα άτομα δεν μπορούν να επιλέξουν ένα σταθερό σύστημα αρχών που θα ρυθμίζει τη ζωή τους, ακινητοποιούνται. Η ακινητοποίηση αυτή οδηγεί άλλους νέους, στην αποδοχή μιας δοτής ταυτότητας με ένα αίσθημα υποταγής και παθητικότητας και άλλους σε επιθετικότητα. Η επιθετικότητα στρέφεται, είτε εναντίον των ίδιων, είτε εναντίον των άλλων. Η λήψη ναρκωτικών, ο αλκοολισμός και οι αυτοκτονίες, που τόσο συχνά συμβαίνουν στην εφηβεία, είναι μερικές επιθετικές ενέργειες που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία. Οι ποικίλες εγκληματικές πράξεις των νεαρών ατόμων ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία (Μανωλάτογλος, 1986).

Το είδος της σχέσης που οι γονείς έχουν με το παιδί και το πώς θα αντιμετωπίσουν την αναδυόμενη δύναμη και τάση για ανεξαρτησία, θα καθορίσουν σε σημαντικό βαθμό την απόκτηση αυτονομίας από τον έφηβο και την ευρύτερη ψυχοκοινωνική του προσαρμογή. Όπως αναφέραμε, οι έφηβοι μπορούν να ανταγωνιστούν μόνο έναν πατέρα και μια μητέρα που δεν κινδυνεύουν να καταρρεύσουν από τη δική τους επίδειξη δύναμης και αντιταλότητα.

Στην κλινική πράξη αντιμετωπίζουμε συχνά περιπτώσεις εφήβων που αναπτύσσουν προβλήματα, γιατί οι γονείς τους "δεν τους επιτρέπουν να ωριμάσουν και να ανεξαρτοποιηθούν". Οι περιπτώσεις νευρωτικής ανορεξίας που παρουσιάζουν έφηβοι, από την κλινική διάγνωση, συχνά αποδίδονται στην άρνηση

του παιδιού να μεγαλώσει. Με το να στερεί το σώμα του από το φαγητό, το καθλώνει στην παιδική ηλικία και έτσι δεν απειλείται ο γονιός από την ωρίμασή του και την ανεξαρτοποίηση και ατομάκρυσή του, επομένως (Minuchin et al, 1978).

Προβλήματα που παρουσιάζουν οι γονείς, είτε ως άτομα, είτε στη μεταξύ τους σχέση, μπορεί να οδηγήσουν τον έφηβο σε αδυναμία να αυτονομηθεί και να αποχωριστεί τους γονείς του. Άλλες ψυχοσυγκρούσεις των γονέων, κακή σχέση των συζύγων, έλλειψη ενδιαφερόντων και ικανοποιητικής προσωπικής ζωής, συντελούν στο να νιώθουν οι γονείς έντονο πένθος από την ανεξαρτοποίηση και τον αποχωρισμό των παιδιών (Κατάκη, 1990β).

Οι ψιχαναλυτές υποστηρίζουν ότι η αναγνώριση και η σωστή ερμηνεία από τους γονείς των επιθετικών και σεξουαλικών τους ενορμήσεων βοηθάει στην κατανόηση και αποδοχή των αντίστοιχων ενορμήσεων των εφήβων. Η μητέρα π.χ., κατανοεί την αντιζηλία προς τη 15χρονη κόρη της, αλλά δεν την αγνοεί ούτε την αφανίζει. Ο πατέρας θαυμάζει και ενθαρρύνει τη θηλυκότητα της κόρης του, αλλά δεν βλέπει σε αυτή τη γυναίκα ή τη μητέρα που θα του δώσει όσα πραγματικά, ή φανταστικά, έχει στερηθεί ο ίδιος (Μανωλόπουλος, 1986).

Συχνά οι έφηβοι, με τη δική τους προβληματική συμπεριφορά, εκφράζουν τις ασυνείδητες ψυχοσυγκρούσεις των γονέων τους. Η κόρη π.χ. μιας μητέρας με απωθημένες επιθυμίες ανεξαρτησίας, εκφράζει δύναμη με το να ξενητιάει να πίνει και γενικά με το να συμπεριφέρεται ως πολύ ανεξάρτητη και δυναμική (Μανωλόπουλος, 1986).

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που εμποδίζει την απόκτηση αυτονομίας είναι, όταν υπάρχουν προβλήματα στη σχέση του ζευγαριού ή γενικότερα, στη λειτουργία της οικογένειας. Στις περιπτώσεις που υπάρχει κρίση, συχνά, η ενότητα της οικογένειας στρεφεται στην ύπαρξη του παιδιού και στη φροντίδα του. Όταν το παιδί ωριμάζει και τείνει να αυτονομηθεί, παύει να υπάρχει ο κύριος σκοπός για τον οποίο το ζευγάρι είναι μαζί και απειλείται έτσι η διατήρηση της οικογένειας. Το παιδί, που αποτελεί στις περιπτώσεις αυτές το στυλοβάτη της οικογένειας, διαισθανόμενο τον κίνδυνο που απειλεί την οικογένειά του, "αναβάλλει" την αυτονομία του και παραμένει στο στάδιο της εξάρτησης της παιδικής ηλικίας. Συχνά, στο κρίσιμο αυτό στάδιο της αποχώρησής τους, οι έφηβοι που ζουν σε οικογένειες με προβλήματα, αναπτύσσουν διάφορα συμπτώματα για να διατηρήσουν τη συνοχή της οικογένειας τους (Watzlawick, 1974).

Από τη μέχρι τώρα διαπραγμάτευση, έγινε φανερό ότι ο έφηβος έχει ανάγκη από όρια, έλεγχο και πειθαρχία, για να αναπτύξει αυτονομία και προσωπική ταυτότητα. Ενθάρρυνση του εφήβου για ανεξαρτησία, δεν σημαίνει έλλειψη πειθαρχίας και κατάργηση των ορίων. Η εφηβεία είναι το τελευταίο στάδιο που το παιδί παραμένει στο σπίτι. Με το τέλος της εφηβείας το παιδί συνήθως φεύγει από το σπίτι και έχει να αντιμετωπίσει μόνο τον την ένταξή του στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Ρόλος των γονέων στο στάδιο αυτό είναι να αποτελέσουν τη μικρογραφία της κοινωνίας στην οποία το παιδί θα ενταχθεί. Η κοινωνία έχει σαφείς κανόνες, γραπτούς και άγραφους, με βάση τους οποίους ελέγχει τη συμπεριφορά των μελών της. Οι κανόνες αυτοί είναι ισχυροί και επιτακτικοί στην τήρησή τους, γιατί σε αυτούς βασίζεται η επιβίωση της κοινωνίας ως σύστημα. Η ένταξη στην κοινωνία απαιτεί συμμόρφωση στους κανόνες της. Η κοινωνία αποδέχεται τα άτομα που ζουν σύμφωνα με τους κανόνες της και απορρίπτει όσους αντιδρούν στους κανόνες αυτούς.

Η οικογένεια στο στάδιο αυτό θα αποτελέσει τη γέφυρα για τη μετάβαση του παιδιού στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Οι γονείς θα αποτελέσουν την εξουσία, την οποία, παρόλο που χτυπούν οι έφηβοι, την έχουν απόλυτη ανάγκη για να συνειδητοποιήσουν τα όριά τους. Με το να επιβάλλουν οι γονείς σαφείς κανόνες και όρια, και στο στάδιο αυτό, βοηθούν τον έφηβο να δοκιμάσει τη δύναμή του και το βαθμό αντοχής των άλλων. Μια υποχωρητική συμπεριφορά εκ μέρους των γονέων δεν είναι βοηθητική. Αν ερμηνευτεί από τον έφηβο ως αδυναμία επιβολής ορίων, δεν θα του δώσει τη δυνατότητα της σύγκρουσης και της συνειδητοποίησης, επομένως, των ορίων του. Μπορεί όμως να ερμηνευτεί από τον έφηβο ως αδιαφορία εκ μέρους των γονέων, οπότε στην περίπτωση αυτή, όπως ήδη αναφέραμε, μένει αβοήθητος στις αντιξοότητες που έχει να αντιμετωπίσει από την αναζήτηση της ταυτότητάς του και αδυνατεί να πετύχει αυτονομία (Hoffman & Hoffman, 1964).

Ο έλεγχος βέβαια που επιβάλλεται στην εφηβεία βασίζεται στην επικοινωνία. Οι έφηβοι απαιτούν από τους γονείς να αιτιολογούν με λογικά επιχειρήματα τις απόψεις και τις συμβουλές που τους προτείνουν, όπως και τις απαγορεύσεις που τους επιβάλλουν.

Η ύπαρξη δημοκρατικών σχέσεων μεταξύ γονέων - εφήβων, δεν σημαίνει ότι οι γονείς θα συμπεριφέρονται ως συνομήλικοι με τα παιδιά τους. Η απόσταση μεταξύ γονέων - παιδιών πρέπει να υπάρχει και τα όρια πρέπει να τηρούνται. Ο έφηβος θέλει γονείς περισσότερο ώριμους και έμπειρους από τον ίδιο. Γονείς, οι οποίοι μπορούν να κρίνουν, να συζητήσουν και να αντιταχτούν στις δικές του απόψεις. Με τον τρόπο αυτό, όπως αναφέραμε, θα βοηθήσουν τον έφηβο να ωριμάσει και να αυτονομηθεί.

Με την παρουσίαση των ορίων που υπάρχουν στη συμπεριφορά γονέων - παιδιού στο στάδιο της εφηβείας, ολοκληρώνουμε το θέμα του καθορισμού των ορίων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του παιδιού. Όπως αναφέραμε, τα όρια ορίζονται από κανόνες και διεργασίες που εκφράζονται μέσα από ορισμένους ρόλους, καθώς επίσης και από τη στάση και τη συμπεριφορά των γονέων.

Παρατηρούμε ότι οι ρόλοι των γονέων, όπως εφαρμόζονται σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του παιδιού, έχουν κοινές βασικές αρχές: αποδοχή, δημοκρατική συμπεριφορά, έλεγχος. Η εμπλοκή των γονέων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης είναι, όπως φαίνεται από την παρουσίαση των σχετικών δεδομένων, πολύ σημαντική. Η κύρια διαφοροποίηση που υπάρχει στον τρόπο που ρυθμίζονται τα όρια σε κάθε στάδιο ανάπτυξης, αναφέρεται κυρίως στον βαθμό και στον τρόπο εμπλοκής των γονέων.

Ο καλύτερος δείκτης για το βαθμό συμμετοχής των γονέων είναι το επίπεδο ανάπτυξης του παιδιού. Όσο μικρότερο είναι το παιδί τόσο μεγαλύτερη είναι η εμπλοκή. Στον πρώτο χρόνο της ζωής, όπως είδαμε, η μητέρα ή ένα υποκατάστατο μητέρας αποτελεί το βοηθητικό εγώ του παιδιού. Η συνεχής παρουσία της δίπλα στο παιδί είναι απαραίτητη, τόσο για τη βιολογική, όσο και για την ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη.

Στο τελευταίο στάδιο ανάπτυξης, στην εφηβεία, ο γονέας παρεμβαίνει στη ζωή του παιδιού, κυρίως με την επικοινωνία που έχει μαζί του. Η ενασχόληση με τον έφηβο σε πραξιακό επίπεδο μειώνεται σημαντικά στο στάδιο της εφηβείας. Από τον ρόλο των γονέων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης φαίνεται ότι λιγότερο ελεγχόμενες σχέσεις σε επόμενα στάδια χτίζονται σε στενές σχέσεις γονέων - παιδιών στα πρώτα στάδια (Thomas, 1989).

Κεφάλαιο 4

4. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΤΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

4. 1. Η δομική θεραπεία οικογένειας

Όπως αναφέραμε στο κεφάλαιο 2, στην οικογένεια δημιουργούνται προβλήματα όταν δεν τηρούνται τα όρια ανάμεσα στο υποσύστημα της οικογένειας, στο εσωτερικό της, ή ανάμεσα στην οικογένεια και στον έξω κόσμο.

Στη θεραπευτική διαδικασία ο επαναπροσδιορισμός των ορίων χρησιμοποιείται συχνά ως τεχνική για την αποκατάσταση της λειτουργίας της οικογένειας. Η αποκατάσταση ορίων εντάσσεται σε μια ευρύτερη θεραπευτική προσέγγιση συστημικής θεραπείας, τη δομική θεραπεία οικογένειας (*structural family therapy*).

Βασικό στοιχείο στη δομική θεραπευτική αντιμετώπιση είναι ότι ο θεραπευτής δίνει ιδιαίτερη σημασία στη δομή της οικογένειας και στον τρόπο που γίνονται οι αλληλοεπιδράσεις μεταξύ των μελών της. Εξετάζει τους κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, τη φύση των ορίων που υπάρχουν ανάμεσα στα υποσυστήματα και τις συμμαχίες που έχουν διαμορφωθεί (Goldenberg & Goldenberg, 1991).

Δομή σε ένα σύστημα, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Miller (1965, σελ. 209), είναι η διευθέτηση των υποσυστημάτων και των στοιχείων του στο χώρο κατά έναν ορισμένο τρόπο, σε μια δεδομένη στιγμή. Οι βασικές ενότητες που αποτελούν τα δομικά στοιχεία της οικογένειας, είναι ο πατέρας, η μητέρα και τα παιδιά.

Οι διεργασίες (*functions*) της οικογένειας αποτελούν τις διαδικασίες που εκπληρώνουν το σκοπό της οικογένειας και οι λειτουργίες (*operations*) είναι συμπεριφορές συγκεκριμένες, με βάση τις οποίες πραγματοποιούνται οι σκοποί της οικογένειας (Aronste & Van Deusen, 1981).

Η ύπαρξη δημοκρατικών σχέσεων μεταξύ γονέων - εφήβων, δεν σημαίνει ότι οι γονείς θα συμπεριφέρονται ως συνομήλικοι με τα παιδιά τους. Η απόσταση μεταξύ γονέων - παιδιών πρέπει να υπάρχει και τα όρια πρέπει να τηρούνται. Ο έφηβος θέλει γονείς περισσότερο ώριμους και έμπειρους από τον ίδιο. Γονείς, οι οποίοι μπορούν να κρίνουν, να συζητήσουν και να αντιταχτούν στις δικές του απόψεις. Με τον τρόπο αυτό, όπως αναφέραμε, θα βοηθήσουν τον έφηβο να ωριμάσει και να αυτονομηθεί.

Με την παρουσίαση των ορίων που υπάρχουν στη συμπεριφορά γονέων - παιδιού στο στάδιο της εφηβείας, ολοκληρώνουμε το θέμα του καθορισμού των ορίων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του παιδιού. Όπως αναφέραμε, τα όρια ορίζονται από κανόνες και διεργασίες που εκφράζονται μέσα από ορισμένους ρόλους, καθώς επίσης και από τη στάση και τη συμπεριφορά των γονέων.

Παρατηρούμε ότι οι ρόλοι των γονέων, όπως εφαρμόζονται σε κάθε στάδιο ανάπτυξης του παιδιού, έχουν κοινές βασικές αρχές: αποδοχή, δημοκρατική συμπεριφορά, έλεγχος. Η εμπλοκή των γονέων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης είναι, όπως φαίνεται από την παρουσίαση των σχετικών δεδομένων, πολύ σημαντική. Η κύρια διαφοροποίηση που υπάρχει στον τρόπο που ρυθμίζονται τα όρια σε κάθε στάδιο ανάπτυξης, αναφέρεται κυρίως στον βαθμό και στον τρόπο εμπλοκής των γονέων.

Ο καλύτερος δείκτης για το βαθμό συμμετοχής των γονέων είναι το επίπεδο ανάπτυξης του παιδιού. Όσο μικρότερο είναι το παιδί τόσο μεγαλύτερη είναι η εμπλοκή. Στον πρώτο χρόνο της ζωής, όπως είδαμε, η μητέρα ή ένα υποκατάστατο μητέρας αποτελεί το βοηθητικό εγώ του παιδιού. Η συνεχής παρουσία της δίπλα στο παιδί είναι απαραίτητη, τόσο για τη βιολογική, όσο και για την ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη.

Στο τελευταίο στάδιο ανάπτυξης, στην εφηβεία, ο γονέας παρεμβαίνει στη ζωή του παιδιού, κυρίως με την επικοινωνία που έχει μαζί του. Η ενασχόληση με τον έφηβο σε πραξιακό επίπεδο μειώνεται σημαντικά στο στάδιο της εφηβείας. Από τον ρόλο των γονέων σε κάθε στάδιο ανάπτυξης φαίνεται ότι λιγότερο ελεγχόμενες σχέσεις σε επόμενα στάδια χτίζονται σε στενές σχέσεις γονέων - παιδιών στα πρώτα στάδια (Thomas, 1989).

Κεφάλαιο 4

4. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΤΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

4. 1. Η δομική θεραπεία οικογένειας

Όπως αναφέραμε στο κεφάλαιο 2, στην οικογένεια δημιουργούνται προβλήματα όταν δεν τηρούνται τα όρια ανάμεσα στο υποσύστημα της οικογένειας, στο εσωτερικό της, ή ανάμεσα στην οικογένεια και στον έξω κόσμο.

Στη θεραπευτική διαδικασία ο επαναπροσδιορισμός των ορίων χρησιμοποιείται συχνά ως τεχνική για την αποκατάσταση της λειτουργίας της οικογένειας. Η αποκατάσταση ορίων εντάσσεται σε μια ευρύτερη θεραπευτική προσέγγιση συστημικής θεραπείας, τη δομική θεραπεία οικογένειας (*structural family therapy*).

Βασικό στοιχείο στη δομική θεραπευτική αντιμετώπιση είναι ότι ο θεραπευτής δίνει ιδιαίτερη σημασία στη δομή της οικογένειας και στον τρόπο που γίνονται οι αλληλοεπιδράσεις μεταξύ των μελών της. Εξετάζει τους κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, τη φύση των ορίων που υπάρχουν ανάμεσα στα υποσυστήματα και τις συμμαχίες που έχουν διαμορφωθεί (Goldenberg & Goldenberg, 1991).

Δομή σε ένα σύστημα, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Miller (1965, σελ. 209), είναι η διεύθυνση των υποσυστημάτων και των στοιχείων του στο χώρο κατά έναν ορισμένο τρόπο, σε μια δεδομένη στιγμή. Οι βασικές ενότητες που αποτελούν τα δομικά στοιχεία της οικογένειας, είναι ο πατέρας, η μητέρα και τα παιδιά.

Οι διεργασίες (*functions*) της οικογένειας αποτελούν τις διαδικασίες που εκπληρώνουν το σκοπό της οικογένειας και οι λειτουργίες (*operations*) είναι συμπεριφορές συγκεκριμένες, με βάση τις οποίες πραγματοποιούνται οι σκοποί της οικογένειας (Aronie & Van Deusen, 1981).

Στη δομική θεραπεία οιογένειας, η δομή της οικογένειας, αναφέρεται όχι μόνο στις βασικές ενότητες που αποτελούν την οικογένεια, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της οικογένειας αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, για να εκπληρώσουν τις λειτουργίες της οικογένειας.

Η δομή δηλαδή της οικογένειας αναφέρεται στους κανόνες οι οποίοι οργανώνουν τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της οικογένειας επικοινωνούν μεταξύ τους. Οι κανόνες αυτοί ρυθμίζουν π. χ. πώς, πότε, σε ποιόν και με ποιόν τρόπο τα μέλη της οικογένειας θα συναλάσσονται. Οι κανόνες αυτοί ρυθμίζουν επίσης τη διειθέτηση ή την οργάνωση των ενοτήτων της οικογένειας σε περισσότερο ή λιγότερο σταθερές σχέσεις. Ο συνασπισμός π. χ. πατέρα - γιου μπορεί να παραμείνει για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα, όσο εξυπηρετείται το σύστημα της οικογένειας. Γενικά, η δομή ενός συστήματος δύσκολα αλλάζει, γιατί το σύστημα τείνει να διατηρεί την κατάσταση στην οποία βρίσκεται και αντιστέκεται στην αλλαγή (Minuchin, 1974). Σύμφωνα με τη Γενική Θεωρία Συστημάτων, τα συστήματα τείνουν να διατηρούν την παρούσα τους κατάσταση.

Από την άλλη πλευρά, ένα από τα χαρακτηριστικά των ζωντανών συστημάτων είναι η αλλαγή τους, και η εξέλιξή τους. Η εξέλιξη των συστημάτων είναι αποτέλεσμα της ίδιας της φύσης τους, όπως και της προσαρμογής τους σε περιβαλλοντικές αλλαγές. (Miller, 1965, σελ. 228). Τα παιδιά μιας οικογένειας π.χ. ενηλικιώνονται, η μητέρα πηγαίνει για εργασία έξω από το σπίτι, κ.ό.κ. Σύμφωνα με το Minuchin (1974), μια λειτουργική οικογένεια πρέπει να είναι σε θέση να αλλάζει, έτσι ώστε να αντιμετωπίζει νέες καταστάσεις, παράλληλα όμως φροντίζει να μη χάσει τη συνέχεια, η οποία δίνει το πλαίσιο αναφοράς των μελών της.

Η δομή την οποία μια οικογένεια αναπτύσσει για να διεκπεραιώσει τις λειτουργίες της, καθορίζεται από την ίδια την οικογένεια. Κάθε οικογένεια έχει τη δική της ιδιοσυγκρασιακή δομή, όπως κάθε άτομο έχει τη δική του προσωπικότητα. Υπάρχουν ωστόσο, κυρίαρχες (dominant) και μη συνήθεις (subordinate) δομές στην οργάνωση της οικογένειας. Κυρίαρχη δομή (dominant structure) είναι αυτή που έχουν οι περισσότερες οικογένειες σε μια κοινωνία. Μη συνήθης δομή είναι η δομή που δεν παρουσιάζεται συχνά. Όπως αναφέρει ο Aronice (1981, σελ. 312), η δομή μιας οικογένειας στην οποία ασκεί την πειθαρχία η μητέρα και ο πατέρας πρέπει να πάρει την άδεια από τη μητέρα για να επιβάλλει, έστω και ενκαιριακές αποφάσεις του, δεν είναι κυρίαρχη.

Οι κανόνες που επικρατούν στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο καθορίζουν τους κανόνες που ισχύουν στην οικογένεια για τη συμπεριφορά και τους ρόλους των μελών της.

Οι δομιστές δέχονται ότι υπάρχει μια ιεραρχία στην οργάνωση της οικογένειας. Σε όλες τις λειτουργικές οικογένειες οι γονείς έχουν περισσότερη δύναμη και εξουσία από τα παιδιά τους, και τα μεγαλύτερα αδέρφια περισσότερες ευθύνες και περισσότερα προνόμια από τα μικρότερα (Goldenberg & Goldenberg, 1991, σελ. 108).

Βασικό στοιχείο στον καθορισμό της δομής της οικογένειας είναι επίσης η συμπληρωματικότητα των ρόλων που τα μέλη της οικογένειας διεξάγουν. Στα διάφορα υποσυστήματα τα άτομα έχουν διαφορετικούς ρόλους και τρόπους συμπεριφοράς, έτσι ώστε οι ρόλοι να συμπληρώνουν ο ένας τον άλλον και το σύστημα να εκπληρώνει τη λειτουργία του. Οι σχέσεις δηλαδή των μελών, σε κάθε υποσύστημα, όπως και μεταξύ των υποσυστημάτων, είναι συμπληρωματικές. Όταν αλλάζει η μια, αλλάζει και η άλλη. Όπως αναφέρει ο Minuchin, οι άνθρωποι αλλάζουν "καλειδοσκοπικά" για να εκπληρώσουν τους σκοπούς της οικογένειας.

Η ικανοποίηση που δίνει η συμπληρωματικότητα των ρόλων στα μέλη της οικογένειας, καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό την οργάνωση της οικογένειας και την καλή της λειτουργία επομένως (Goldenberg & Goldenberg, 1991).

4.2. Εξέλιξη και βασικές αρχές της δομικής θεραπευτικής προσέγγισης

Η δομική θεραπευτική προσέγγιση αναπτύχθηκε κυρίως από τον Salvador Minuchin και τους συνεργάτες του. Στον ίδιο χώρο ανήκουν σημαντικοί θεραπευτές της συστημικής προσέγγισης, όπως ο Edgar Auerwald, ο Braulio Montelino, ο Harry Aronie, ο Jay Haley, η Lynn Hoffman και ο Charles Fisherman, με τους περισσότερους από τους οποίους ο Minuchin συνεργάστηκε κατά διαστήματα.

Ο S. Minuchin τελείωσε ιατρική στην Αργεντινή και στη συνέχεια ειδικεύτηκε ως παιδοψυχίατρος. Αργότερα, έκανε ψυχανάλυση στην Αμερική. Γύρω στο 1960, ο Minuchin είχε αναλάβει την ψυχολογική υποστήριξη αγοριών με εγκληματική συμπεριφορά σε ένα κέντρο της Wilmswick, πόλης έξω από τη Νέα Υόρκη. Το κέντρο περιλάμβανε κυρίως παιδιά φτωχών Πορτορικανών και μαύρων από τα γέτια της πόλης. Στην αντιμετώπιση των οικογενειών αυτών η θεραπευτική ομάδα παρατήρησε ότι δεν ήταν πολύ αποτελεσματικός ο τρόπος παρέμβασης με τις τεχνικές της θεραπείας οικογένειας και της ψυχανάλυσης.

Όπως αναφέρει ο Aronke, οι οικογένειες στο Wiltsyck αγωνιζόταν για την καθημερινή επιβίωση και ήθελαν ρεαλιστικές και άμεσες λύσεις στα συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετώπιζαν. Η πίεση που δημιουργεί η φτώχεια για την εύρεση άμεσων λύσεων στις καθημερινές ανάγκες, διαμορφώνουν στους ανθρώπους την τάση να αντιμετωπίζουν την ψυχοθεραπεία ως ένα πρακτικό τρόπο για την επίλυση των προβλημάτων τους. Όταν πάνε για θεραπεία, θέλουν αμέσως να δούνε τί είναι αυτό που προκάλεσε το πρόβλημα και τί συγκεκριμένο πρέπει να κάνουν, για να το αντιμετωπίσουν.

Η θεραπεία επομένως, η οποία βασίζεται στην ομιλία γενικά, και στην προσπάθεια να αλλάξει ιδέες και στάση ο ασθενής για ένα θέμα (αναπλαισίωση), και στη συνέχεια να αλλάξει συμπεριφορά, δεν είναι αποτελεσματικές με τις οικογένειες αυτές (Aronke et al, 1981, σελ. 310).

Ο Minuchin και οι συνεργάτες του, αντιμετωπίζοντας την πραγματικότητα αυτή, ανέπτυξαν μια θεραπευτική τεχνική η οποία, πάνω απ' όλα, βασιζόταν στο κοινωνικό πλαίσιο. Επινόησαν μια σειρά από σύντομες, άμεσες και πολύ συγκεκριμένες τεχνικές θεραπευτικής παρέμβασης. Η θεραπεία αποσκοπούσε κυρίως, στην αλλαγή της υπάρχουσας δομής της οικογένειας και των κανόνων που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των μελών. Η νέα τεχνική παρέμβασης του Minuchin με τις φτωχές οικογένειες, περιγράφεται στο βιβλίο του *Families of the slums* (Minuchin et al, 1967).

Το 1965 ο Minuchin ανέλαβε τη διεύθυνση του Philadelphia Child Guidance Center και δοκίμασε τις μεθόδους του και σε οικογένειες που δεν είχαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Εξελίχτηκε έτσι η δομική θεραπεία ως ένας πρακτικός και αποτελεσματικός τρόπος θεραπευτικής παρέμβασης. Το 1974 ο Minuchin δημοσίευσε το έργο του *Families and Family Therapy*, στο οποίο παρουσιάζει τις ιδέες του για τη δομική θεραπεία οικογένειας. Στη συνέχεια, ο Minuchin και οι συνεργάτες του έστρεψαν την προσοχή τους στις ψυχοσωματικές περιπτώσεις. Από την παρακολούθηση ιατρικών περιπτώσεων στο κέντρο της Φιλαδέλφειας παρατήρησαν ότι πολλά οργανικά συμπτώματα, όπως διαβήτης, άσθμα, δεν βελτιώνονταν με την ιατρική θεραπεία. Η ατομική ψυχοθεραπεία επίσης στις περιπτώσεις αυτές, δεν βελτιώνει την κατάσταση. Τότε ο Minuchin παρατήρησε τις οικογένειες των "ασθενών" αυτών, στις οποίες εντόπισε τις αιτίες των οργανικών προβλημάτων.

Στο έργο *Psychosomatic Families* (Minuchin et al, 1978) επισημαίνει ότι τα παιδιά τα οποία έχουν σοβαρά ψυχοσωματικά συμπτώματα προέρχονται από

οικογένειες οι οποίες έχουν προβλήματα στον τρόπο που επικοινωνούν και συνδέονται μεταξύ τους. Τα προβλήματα αυτά επικοινωνίας δημιουργούν σωματοποιήσεις.

Όπως αναφέραμε στο κεφ. 2, προβλήματα στον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, όπως και μεταξύ των διαφόρων υποσυστημάτων της δημιουργούνται, όταν υπάρχουν προβλήματα ορίων μεταξύ των υποσυστημάτων αυτών. Όπως παρατήρησε ο Minuchin, στις οικογένειες με πολύ χαλαρά όρια (enmeshed families) δεν υπήρχαν οι συνθήκες για αυτονομία και προσωπική ζωή των μελών τους. Στις περιπτώσεις αυτές, αναπτύσσεται συνήθως υπερπροστασία, η οποία στη συνέχεια διαμορφώνει στο παιδί την ευθύνη να προστατεύει την οικογένειά του. Όταν οι οικογένειες αυτές αντιμετωπίζουν έντονο άγχος εξαιτίας συγκρούσεων, τα παιδιά που έχουν αναλάβει την προστασία της οικογένειάς τους αναπτύσσουν οργανικά συμπτώματα¹⁹. Με τον τρόπο αυτό η προσοχή της οικογένειας μεταφέρεται από τα βασικά της προβλήματα στο "άρρωστο" παιδί και με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η ισορροπία και η διατήρησή της. Η θεραπευτική παρέμβαση στις περιπτώσεις αυτές αποσκοπεί στο να αλλάξει τη δομή και τους κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Γίνεται προσπάθεια η οικογένεια να αναπτύξει καθαρά μεν, αλλά ευέλικτα όρια και να αντιμετωπίσει κατά πρόσωπο τις μεταξύ των μελών της συγκρούσεις οι οποίες αποκρύπτονται.

4.3 Θεωρητική βάση της δομικής θεραπευτικής προσέγγισης.

Όπως αναφέραμε, η δομική προσέγγιση αντιμετωπίζει τα προβλήματα με βάση το συστημικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνονται. Τα παθολογικά συμπτώματα, σύμφωνα με τη δομική άποψη, αναπτύσσονται, όταν η υπάρχουσα δομή μιας οικογένειας και οι κανόνες που ρυθμίζουν τις αλληλεξαρτήσεις των μελών της, δεν είναι λειτουργικά.

¹⁹ Η ανάπτυξη παθολογικού συμπτώματος για την προστασία της οικογένειας είναι από τις σημαντικότερες συμβολές της συστημικής θεωρίας στη θεραπευτική πρακτική. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, όταν στην οικογένεια αναπτύσσεται έντονη ανισορροπία, εξαιτίας συγκρούσεων, ένα μέλος 'απορροφά' το άγχος της οικογένειας και αναπτύσσει παθολογικά συμπτώματα. Με συστημικούς όρους η εντροπία, η αταξία δηλαδή της οικογένειας μεταφέρεται σε ένα της μέλος (Kataakis & Kataakis, 1982).

Με τη διεργασία της συγκέντρωσης του άγχους σε ένα μέλος της, η οικογένεια ξαναβρίσκει την ισορροπία της και είναι σε θέση να λειτουργεί. Το μέλος το οποίο απορροφά την αταξία της οικογένειας δείχνει διάφορα παθολογικά συμπτώματα, όπως ψυχοσωματικά, επιθετικότητα, χαμηλή επίδοση ή άγχος για πολύ υψηλή επίδοση κ.τ.δ. (Gurman & Kirsken, 1981, σελ. 246)

Βασική έννοια στο μοντέλο αυτό είναι ότι τα προβλήματα του ατόμου μπορούμε να τα κατανοήσουμε, αν τα δούμε μέσα στο πλαίσιο της οργάνωσης και του τρόπου συναλλαγής της οικογένειας. Επακόλουθο της άποψης αυτής είναι ότι για να επέλθει αλλαγή στην προβληματική συμπεριφορά, για να γίνει δηλαδή θεραπεία, πρέπει πρώτα να γίνει αλλαγή στην οργάνωση και στον τρόπο συναλλαγής της οικογένειας. Η αναδόμηση της οικογένειας και η ρύθμιση των ρόλων και των κανόνων συναλλαγής των μελών της, με έναν τρόπο που να είναι περισσότερο λειτουργικός, αποτελεί πρωταρχικό στόχο της δομικής παρέμβασης.

Η δομική αντίληψη του Minuchin, ως προς τη διάγνωση και τη θεραπεία της προβληματικής συμπεριφοράς, επηρεάστηκε από τις απόψεις του Haley με τον οποίο είχε συνδεθεί στο Philadelphia Child Guidance Center, την οικολογική άποψη για τη θεραπεία του Auerwald ο οποίος βρισκόταν στο Witwyck, την πόλη που εργάστηκε ο Minuchin, όπως και από τη συστημική θεραπεία του Speck και Atteneave, οι οποίοι στη θεραπεία οικογένειας περιελάμβαναν κι άλλα συστήματα, εκτός από το σύστημα της πυρηνικής οικογένειας (Aronie & Van Deusen, 1981). Τις θέσεις του Minuchin, επηρέασαν επίσης σημαντικά οι απόψεις του Ackerman τον οποίο συνάντησε κατά την άσκηση του ως παιδοψυχίατρος στην Αμερική.

Η θεωρητική βάση της δομικής προσέγγισης βρίσκεται στον στρουκτουραλισμό. Ένα από τα βασικά γνωρίσματα του στρουκτουραλισμού είναι ότι δίνει έμφαση σε ολότητες (Lane, 1970)²⁰. Η δομική αντίληψη δίνει ακριβώς, έμφαση στον τρόπο εικοινωνίας και αλληλοσυσχέτισης μεταξύ των μελών ή των υποσυστημάτων σε ένα όλο.

Η βασική έννοια της οργάνωσης που χρησιμοποιεί η δομική αντίληψη εμπεριέχεται στον στρουκτουραλισμό, ο οποίος δέχεται ότι οι άνθρωποι έχουν μια εγγενή τάση που τους ωθεί σε θέσπιση κανόνων που οργανώνουν τη ζωή τους. Η τάση αυτή για οργάνωση, όπως αναφέρει ο Lane, φαίνεται στην ανάπτυξη "πιστεύω" και αξιών που εκφράζονται σε θεωρίες, όπως η θρησκεία, η φιλοσοφία και η πολιτική ιδεολογία. Η εγγενής αυτή τάση για οργάνωση παρουσιάζεται σε κοινές πανανθρώπινες δραστηριότητες που εκδηλώνονται στους μύθους, στη γλωσσική οργάνωση ή στην τέχνη. Σε όλες τις ανθρώπινες

²⁰ Στις αγγλοσαξονικές κοινωνικές επιστήμες η έννοια της δομής χρησιμοποιήθηκε με την αναλυτική έννοια, το διαχωρισμό δηλαδή των μερών στα δομικά τους στοιχεία. Όπως όμως οι στρουκτουραλιστές εννοούν και χρησιμοποιούν τον όρο, η έμφαση δίνεται στο όλο και όχι στα μέρη (Lane, 1970).

δραστηριότητες υπάρχει στο βάθος μια κοινή δομή, ένας κοινός κώδικας οργάνωσης (Lane, 1970).

Η δομική θεραπεία οικογένειας εκφράζει τη θεωρητική αυτή άποψη του στρουκτουραλισμού. Η οικογένεια, για να λειτουργήσει πρέπει να έχει δομή και οργάνωση. Οι οικογένειες με προβλήματα παρουσιάζουν προβλήματα οργάνωσης, βασικά. Στη θεραπευτική προσέγγιση, σκοπός του θεραπευτή είναι να διαμορφώσει κανόνες και αρχές επικοινωνίας μεταξύ των μελών, ώστε να διαμορφωθεί μια νέα οργανωτική δομή στην οικογένεια.

Στη δομική προσέγγιση, η ψυχολογική δομή του ατόμου αντιμετωπίζεται σε συνεξάρτηση με την κοινωνική δομή. Η κοινωνική δομή αποτελεί το μέσο με βάση το οποίο το άτομο λειτουργεί και εκφράζει τον εαυτό του (Aronie & Van Deusen, 1981, σελ. 311).

Η οργάνωση της κοινωνίας, σύμφωνα με τη στρουκτουραλιστική άποψη, αντανακλά τη δομή του ανθρώπινου νου (Lane, 1970).

Το κοινωνικό σύστημα το οποίο αποτελεί τη βάση για την κοινωνικοποίηση του ατόμου αποτελεί η οικογένεια και ως εκ τούτου η δομική θεραπεία περιλαμβάνει, βασικά, την οικογένεια.

Η οικολογική δομική θεραπεία, η οποία αποτελεί μέρος της δομικής θεραπευτικής προσέγγισης, αποτελεί μια προσπάθεια να συμπεριλάβει, εκτός από την οικογένεια, και άλλα ευρύτερα συστήματα τα οποία επηρεάζουν τη συμπεριφορά του ατόμου, όπως η οικονομία, η πολιτική και το ευρύτερο περιβάλλον. Θεωρεί ότι τα ευρύτερα αυτά συστήματα είναι υπεύθυνα για ατομικά και οικογενειακά προβλήματα και προσπαθεί να πετύχει θεραπεία προκαλώντας αλλαγή στον ευρύτερο χώρο.

Το τί είναι λειτουργικό ή δυσλειτουργικό σε ένα κοινωνικό σύστημα, όπως η οικογένεια, έχει άμεση σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο η οικογένεια ανήκει. Το κοινωνικό περιβάλλον της κάθε οικογένειας καθορίζει ως ένα σημαντικό βαθμό τους κανόνες που επιβάλλει στα μέλη της. Οι κανόνες που ίσχυαν για τη σχέση των συζύγων ή τη σχέση γονέων - παιδιών π.χ., στην αγροτική οικογένεια του 19ου αι. είναι διαφορετικοί από τους κανόνες που ισχύουν στην οικογένεια της βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής εποχής σήμερα. Το τί επομένως είναι λειτουργικό ή όχι και το τί είναι παθολογικό ή φυσιολογικό έχει άμεση σχέση με το

κοινωνικό πλαίσιο. Η ανάπτυξη κριτηρίων για το παθολογικό και το φυσιολογικό είναι από τα βασικότερα θέματα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Η δομική θεραπευτική προσέγγιση και η συστημική γενικότερα, τοποθετώντας το άτομο και την οικογένεια μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, έχει επισημάνει ορισμένους τύπους οικογενειών οι οποίοι συνδέονται με παθολογικά συμπτώματα των μελών τους. Μεταξύ των κριτηρίων τα οποία εξετάζονται για τη διερεύνηση της "παθογένειας" της οικογένειας, η φύση των ορίων της είναι από τα πιο βασικά.

Μετά την σύντομη παρουσίαση που κάναμε για τη θεωρητική βάση της δομικής συστημικής προσέγγισης και τη σχετικότητα των κριτηρίων για την αξιολόγηση της δυσλειτουργικής οικογένειας, στην ενότητα που ακολουθεί, θα αναφέρουμε μερικές βασικές αρχές που ακολουθεί η δομική θεραπευτική παρέμβαση για την αναδιοργάνωση των δυσλειτουργικών ορίων.

4.4 Γενικές αρχές και τεχνικές παρέμβασης στη δομική θεραπεία οικογένειας.

Τα όρια, όπως αναφέραμε, αναφέρονται στον τρόπο που τα μέλη της οικογένειας διεξάγουν το ρόλο τους και στον τρόπο που συνδέονται μεταξύ τους. Τα όρια αποτελούν τους κανόνες που σιωπηλά έχει θεσπίσει η οικογένεια για τον τρόπο επικοινωνίας και τη συμπεριφορά ανάμεσα στα μέλη της, όπως και με άλλα συστήματα έξω απ' αυτή.

Τα όρια καθορίζουν το βαθμό αυτονομίας και ανεξαρτησίας των μελών της, όπως και τη συναισθηματική τους σχέση. Τα ανοιχτά και ελαστικά όρια, όπως είδαμε, εξασφαλίζουν αρκετό βαθμό ελευθερίας για αυτονομία και παράλληλα συντεξάρτηση μεταξύ των μελών, η οποία είναι απαραίτητη για να διαμορφωθεί στα μέλη της το συναίσθημα του "ανήκειν" και μια συναισθηματική σχέση μεταξύ τους. Υπερβολικά ανοιχτά ή υπερβολικά κλειστά όρια δημιουργούν προβλήματα στη δομή της οικογένειας που μπορεί να οδηγήσουν σε παθολογικά συμπτώματα (βλ. κεφ. 2). Στις περιπτώσεις αυτές ο θεραπευτής προσπαθεί να αποκαταστήσει τα δυσλειτουργικά όρια.

Η τεχνική της αναδόμησης της λειτουργίας της οικογένειας και της διαμόρφωσης λειτουργικών ορίων, εκφράζεται κυρίως με το θεραπευτικό μοντέλο

που εφάρμοσε ο Minuchin. Για το λόγο αυτό οι τεχνικές που θα παρουσιάσουμε βασίζονται κυρίως στο έργο του.

Ο Minuchin, στη θεραπεία, περιλαμβάνει πολύ συχνά τα παιδιά και χρησιμοποιεί την παρουσία τους για να παρέμβει στην οικογένεια. Στην παρουσίαση της θεραπευτικής του δουλειάς κάνει συχνά θεωρητικές αναφορές για τις αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών και τη σημασία της τήρησης των ορίων στους ρόλους των γονέων και των παιδιών.

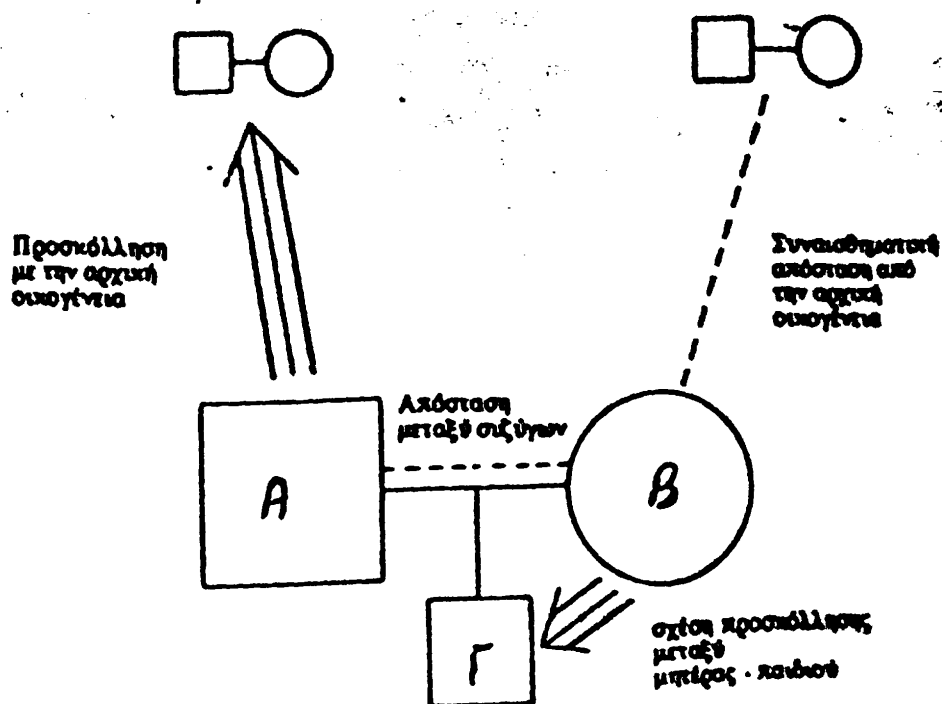
Η συμπερίληψη των παιδιών στο θεραπευτικό και θεωρητικό έργο του Minuchin ήταν ένας από τους λόγους που μας έκανε να επιλέξουμε και να παρουσιάσουμε από το σύνολο των θεραπευτικών τεχνικών που ανήκουν στη θεραπεία οικογένειας, τη δομική προσέγγιση.

4. 4 1. Διαμόρφωση του χάρτη της δομής της οικογένειας και της συναλλαγής των μελών της οικογένειας.

Ο θεραπευτής αρχικά, αξιολογεί την υπάρχουσα οργάνωση της οικογένειας και τους κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των μελών της. Για την αξιολόγηση, ο θεραπευτής λαμβάνει υπόψη του διάφορες παραμέτρους, όπως: οι θέσεις που παίρνουν τα μέλη της οικογένειας στη θεραπευτική συνεδρία, ποιος μιλάει σε ποιον, ποιος πρώτος παίρνει το λόγο, ποιος διακόπτει ποιον για να μιλήσει αυτός, ποιος βοηθάει τον άλλον κ.ό.κ. (Minuchin, *et al*, 1981).

Με τον τρόπο αυτό ο θεραπευτής διαμορφώνει υποθέσεις για τη δομή της οικογένειας και τις διευθετήσεις που έχουν γίνει για τη διεξαγωγή των ρόλων και την επίτευξη των σκοπών της οικογένειας. Ο θεραπευτής, στο στάδιο αυτό, εξετάζει τις συμμαχίες που έχουν γίνει και τα υποσυστήματα που έχουν διαμορφωθεί. Εξετάζει επίσης την κατανομή δύναμης και ρόλων. Με τον τρόπο αυτό ο θεραπευτής φτιάχνει αρχικά τον χάρτη των ορίων της οικογένειας. Στο σχήμα 10, δίνεται ο χάρτης μιας οικογένειας.

Σχ. 10 —

Χάρτης οικογένειας: Α(πατέρας), Β(μητέρα), Γ(παιδί).
(Nichols & Everett, 1986, sel. 121).

4. 4. 2. Τεχνικές παρέμβασης

Οι παρεμβάσεις που κάνουν οι δομιστές έχουν ως κύριο γνώρισμα την αμεσότητα. Προσπαθούν, με πολύ συγκεκριμένο και πραξιακό τρόπο, να δείξουν στα μέλη της οικογένειας τα προβλήματα στη διεύθυνση των ρόλων τους και στις συναλλαγές τους και να τους οδηγήσουν στη συνέχεια, σε νέα δομή. Ο Minuchin "προκαλεί" τα πρότυπα συναλλαγής της οικογένειας, ωθώντας τα μέλη να δουν πίσω από τα συμπτώματα του "άρρωστου" μέλους. Με τον τρόπο αυτό, κάνει τα μέλη να δουν τη συμπεριφορά τους μέσα στο πλαίσιο της οικογενειακής δομής, να

δούνε δηλαδή τους σιωπηλούς κανόνες που κατευθύνουν την οικογενειακή συναλλαγή (Goldenberg & Goldenberg, 1991, σελ. 177).

Η παρέμβαση που κάνει ο θεραπευτής μπορεί να γίνει με λεκτικό - γνωστικό περιεχόμενο ή με πολύ συγκεκριμένες χωροχρονικές δραστηριότητες.

Στις παρεμβάσεις με γνωστικό λεκτικό περιεχόμενο, ο θεραπευτής χρησιμοποιεί το λόγο για να δείξει στα μέλη ότι έχουν κάνει υπέρβαση των ορίων τους. Οι Minuchin & Fishman στο σύγγραμά τους, "Family Therapy Techniques" (1981), αναφέρουν αρκετές παρεμβάσεις αυτού του τύπου. Στην περίπτωση π.χ. που κάποιος από τα μέλη παίρνει το λόγο στη θέση κάποιου άλλου, ο θεραπευτής μπορεί να πει: "Είσαι πολύ βοηθητικός, δεν είσαι; παίρνεις τη θέση του ή αντικαθιστάς τη μνήμη του", ή "παίρνεις τη φωνή του", ή, "αν εσύ απαντάς για λογαριασμό του, αυτός δεν χρειάζεται να μιλήσει".

Με τον τρόπο αυτό ο θεραπευτής δίνει ενδείξεις σε άλλα μέλη ότι παρεμβαίνουν εκεί που δεν πρέπει, και σε άλλα ότι επιτρέτουν αυτήν την παρέμβαση.

Σε περιπτώσεις που η λειτουργική συγκρότηση ενός υποσυστήματος έχει διαταραχθεί από την παρεμβολή κάποιου τρίτου μέλους ή υποσυστήματος από περισσότερα μέλη, ο θεραπευτής προσπαθεί επίσης να αποκαταστήσει τη λειτουργία του υποσυστήματος, με το να υποδείξει και να απομακρύνει το παρεμβαλλόμενο μέλος. Στις περιπτώσεις π.χ. που ένα ασθενικό σύστημα ζευγαριού έχει επιτρέψει την παρεμβολή ενός παιδιού στο υποσύστημά τους, ο θεραπευτής, μπορεί να παρέμβει με το λόγο απευθυνόμενος είτε στο σύστημα των συζύγων είτε στο παρεμβαλλόμενο μέλος. Όταν η παρέμβαση γίνει στο σύστημα των συζύγων²⁰, ο θεραπευτής προσπαθεί κυρίως να δείξει στους γονείς ότι υπάρχει πρόβλημα στη συμπεριφορά του παιδιού, γιατί υπάρχει πρόβλημα στη σχέση τους. Αναφέρουμε μερικά παραδείγματα από λεκτικές παρεμβάσεις που έχει χρησιμοποιήσει ο Minuchin (Minuchin & Nichols, 1993):

²⁰ Η διερεύνηση για τον τρόπο παρέμβασης αποτελεί κεντρική διαδικασία στη συστημική θεραπεία. Ο θεραπευτής εξετάζει προσεκτικά τις αντιστάσεις που μπορεί να δημιουργηθούν από την παρέμβασή του σε κάθε υποσύστημα, και ανάλογα, αποφασίζει πού θα παρέμβει. Σιχνά το ζευγάρι, στην αρχή τουλάχιστον της θεραπείας, αρνείται να δει ότι τα προβλήματα στη σχέση τους δημιουργήσαν προβλήματα στη συμπεριφορά του παιδιού. Στην περίπτωση αυτή ο θεραπευτής, αν συνεχίσει να επιμένει στη σχέση του ζευγαριού, μπορεί να οδηγήσει την οικογένεια να διακόψει τη θεραπεία.

Σε συνεδρία με οικογένεια με επιθετικό παιδί, λέει στους γονείς: "Αν ένα παιδί τεσσάρων χρόνων είναι ψηλότερο από τη μητέρα του, ίσως κάθεται στους ώμους του πατέρα του" (σελ. 146), ή "Ένα παιδί 4 χρονών δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τους γονείς του, όταν αυτοί είναι μαζί", ή "Αν δεν μπορείτε να χειραγωγήσετε ένα παιδί, ίσως να σπρώχνετε σε διαφορετικές κατευθύνσεις ο καθένας" κ.τ.ό.

Η παρέμβαση στο υποσύστημα του ζευγαριού αποσκοπεί στο να επανασυνδέσει το σύστημά τους, ώστε να απομακρυνθεί το παρεμβαλλόμενο μέλος.

Ο θεραπευτής μπορεί επίσης να εστιάσει την προσοχή του στο παιδί, ιδίως όταν αντιστέκεται το ζευγάρι. Αναφέρουμε ένα τέτοιο παράδειγμα από παρεμβολή του Minuchin σε παιδί που παρεμβαίνει στο ρόλο των γονέων του:

— Όταν εσύ ερμηνεύεις τη συμπεριφορά των γονέων σου ή όταν προστατεύεις τη μητέρα ή τον πατέρα σου, απορώ, με την ταχύτητα με την οποία αλλάξεις από ένα παιδί 10 χρονών, σε ένα άτομο 65 ή 208 χρονών, και κατόπιν γυρνάς πίσω, και γίνεσαι 4 χρονών. Αλλά δεν είναι παράξενο να γίνεσαι μητέρα ή γιαγιά του πατέρα σου; (τα ονόματα είναι ανάλογα με τις περιπτώσεις). Θα σε βοηθήσω να έρθεις στην ηλικία σου. Φέρε την καρέκλα σου κοντά μου και κάθισε ήσυχα, όση ώρα οι γονείς θα συζητούν τα δικά τους, θέματα στα οποία εσύ δεν έχεις λόγο να αναμειχθείς (Minuchin & Fishman, 1981, σελ. 149).

Με παρόμοιους τρόπους, ο θεραπευτής μπορεί να παρέμβει θεραπευτικά σε οποιοδήποτε υποσύστημα έχει παρέμβει στο χώρο κάποιου άλλου. Τέτοιες παρεμβάσεις, όπως αναφέραμε, γίνονται συχνά από την πλευρά των γονέων στο υποσύστημα των παιδιών ή από την πλευρά των πατρικών οικογενειών στο υποσύστημα του ζευγαριού.

Ο Minuchin, στην οριοθέτηση της οικογένειας, δίνει ιδιαίτερη σημασία στην παρέμβαση εκ μέρους των γονέων στο υποσύστημα των παιδιών. Τονίζει ιδιαίτερα, τα προβλήματα που δημιουργούνται, όταν οι γονείς παρεμβαίνουν στο παιχνίδι των παιδιών.

Τα παιδιά, αναφέρει, έχουν ανάγκη από ελευθερία. Ο κυριότερος λόγος για τον οποίο παίζουν τα παιδιά, είναι, για να μείνουν ελεύθερα από τους περιορισμούς που τους επιβάλλουν οι μεγάλοι. Έχουν ανάγκη από χρόνο για να χειριστούν αντικείμενα και τη φαντασία τους. Αν στο διάστημα του παιχνιδιού, τα παιδιά ασχολούνται με τους γονείς τους ή το αντίθετο, το παιχνίδι σταματάει να υψόχρει

και γίνεται πάλη για το ποιός θα έχει τη δύναμη (Minuchin & Nichols, 1993, σελ. 151).

Στη θεραπευτική πράξη, ο θεραπευτής "αναπλαισιώνει"²³ "επικίνδυνα" παιχνίδια τα οποία θεωρούν οι γονείς ότι προκαλούν την παρέμβασή τους. Αναφέρουμε ως παράδειγμα την περίπτωση στην οποία ένα εξάχρονο κορίτσι έπαιζε με τα σπέρτα και άναβε φωτιά, μόλις ξέφευγε από την επίβλεψη της οικογένειας. Ο χάρτης της οικογένειας αυτής έδειξε ότι το κορίτσι είχε γίνει ο στόχος της επίβλεψης από το μεγαλύτερο αδερφό της, στον οποίο είχε ανατεθεί ρόλος γονέα. Στη θεραπεία, ενισχύθηκε το σύστημα μητέρας - κόρης (δεν υπήρχε μεταξύ τους σχέση πριν). Μεταξύ των διαφόρων τεχνικών παρεμβολής για την ενίσχυση της σχέσης, η μητέρα ανέλαβε να διδάξει την κόρη πώς να ανάβει φωτιά χωρίς να κινδυνεύει. Με τον τρόπο αυτό, μια συμπεριφορά η οποία προκαλεί αντίδραση και επαναλαμβάνεται επομένως για να προκαλέσει συνήθως σταματάει.

Η χορήγηση ελευθερίας βέβαια στο παιδί δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να ασκείται έλεγχος. Το παιδί έχει ανάγκη από την επιβολή και τον έλεγχο των μεγάλων.

Η δομική προσέγγιση δίδει ιδιαίτερη σημασία στην ιεραρχία που υπάρχει στα συστήματα. Θεωρεί, όπως αναφέραμε, ότι το υποσύστημα των γονέων έχει περισσότερη εξουσία από το υποσύστημα των παιδιών. Η διαφορά δύναμης και ευθύνης μεταξύ των υποσυστημάτων δημιουργεί ιεράρχηση.

Οι δομιστές χρησιμοποιούν διάφορες τεχνικές, για να δείξουν στους γονείς και στο παιδί ότι οι γονείς έχουν περισσότερη δύναμη σε σχέση με το παιδί και πρέπει να επιβάλλονται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Minuchin & Nichols (1993, σελ. 160), δημιουργούνται προβλήματα, όταν οι γονείς νομίζουν ότι τα παιδιά έχουν δύναμη, την οποία δεν έχουν.

Ο θεραπευτής χρησιμοποιεί πολύ συγκεκριμένες τεχνικές για να δείξει στα παιδιά και στους μεγάλους τη μικρότερη δύναμη των παιδιών. Βάζει π.χ. το παιδί

23 Η αναπλαισίωση είναι από τις κύριες θεραπευτικές παρεμβάσεις στη συστημική θεραπεία. Η αναπλαισίωση συνίσταται στην αλλαγή αντίληψης που έχουμε για μια συμπεριφορά. Ο θεραπευτής, με το να αναπλαισιώνει μια συμπεριφορά, δεν αλλάζει την πραγματική κατάσταση. Αλλάζει όμως τη γνωστική και τη συναισθηματική στάση για τη συμπεριφορά αυτή.

Ο John Burreham (1986, σελ. 59) δίνει ένα παράδειγμα θετικής αναπλαισίωσης: Ένα ζευγάρι αναφέρει στο θεραπευτή ότι πρέπει να χωρίσουν, γιατί έχουν πολλά προβλήματα. Ο θεραπευτής αναπλαισιώνει την κατάσταση και τους λέει ότι θα μπορούσε κανείς να πει ότι κατά βάθος υπάρχει ένας στενός δεσμός μεταξύ τους, γιατί, παρόλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, είναι ακόμη μαζί και ότι πολλά άλλα ζευγάρια στη θέση τους θα είχαν χωρίσει. Το ζευγάρι με την επισήμανση αυτή αρχίζει να προσέχει τα θετικά στοιχεία στη σχέση τους και μειώνονται έτσι τα προβλήματά τους.

να σταθεί μπροστά από τη μητέρα και τον πατέρα του, εναλλάξ, για να δει πόσο πιο ψηλοί είναι οι γονείς του. Ή κάνει διάφορα παιχνίδια με επίδειξη δύναμης, όπως π.χ., όταν το παιδί ενώνει την παλάμη με κάθε γονέα ή τον θεραπευτή, και σπρώχνει ο ένας την παλάμη του άλλου, για να δούνε ποιος έχει περισσότερη δύναμη. Με τέτοιες "σιωπηλές" δραστηριότητες, το παιδί παίρνει άμεσα το μήνυμα για την εξουσία του μεγάλου, την οποία έχει ανάγκη. Παράλληλα, ο γονέας κατανοεί ότι η αδυναμία του να επιβάλλει εξουσία στο παιδί οφείλεται σε κάποιο δικό του λάθος.

Για να δείξει τη σημασία της τήρησης των ορίων μεταξύ των υποσυστημάτων, ο Minuchin, συχνά, στην αρχή της θεραπείας ορίζει τα όρια λέγοντας:

— Σε αυτό το χώρο έχω μόνο έναν κανόνα. Είναι πολύ μικρός κανόνας, αλλά προφανώς πολύ δύσκολος για την οικογένεια να τον ακολουθήσει. Ο κανόνας είναι ότι κανένας δεν θα πρέπει να μιλάει για κάποιον άλλον ή να λέει πώς σκέφτεται κάποιο άλλο μέλος. Οι άνθρωποι πρέπει να εκφράζουν τις δικές τους εμπειρίες και τη δική τους μνήμη" (Minuchin & Fishman, 1981, σελ. 150).

Με τον τρόπο αυτό ο θεραπευτής μπορεί να επαναπροσδιορίζει τα όρια δείχνοντας στην οικογένεια την παράβαση του κανόνα κάθε φορά που γίνεται.

Ο θεραπευτής, εκτός από την παρέμβαση με το λόγο, μπορεί να χρησιμοποιήσει συγκεκριμένες, χωροχρονικές παρεμβάσεις. Οι κινήσεις στο χώρο έχουν αναγνωριστεί, πανανθρώπινα, ότι εκφράζουν συναισθηματικές ιδιότητες και ποιότητες. Όπως αναφέρει ο Minuchin "Μέλη της οικογένειας από διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές τάξεις, ενήλικες, ακόμη και μικρά παιδιά, κατανοούν τη μεταφορά της εγγύτητας ή της απόστασης στο χώρο, ως εκφράσεις της συναισθηματικής εγγύτητας ή απόστασης. Η αλλαγή της θέσης των μελών της οικογένειας σε μια θεραπευτική συνεδρία είναι μια τεχνική να θέσεις όρια με έναν τρόπο που έχει το πλεονέκτημα ότι είναι μη λεκτικός, είναι καθαρός κι έχει ένταση. Ο "κόσμος σταματάει όταν τα μέλη της οικογένειας σταματούν οποιαδήποτε δραστηριότητα και αλλάζουν θέσεις μεταξύ τους" (Minuchin & Fishman, 1981, σελ. 150).

Η μετακίνηση των θέσεων των μελών στη θεραπευτική συνεδρία είναι πολύ συνήθης τεχνική που χρησιμοποιούν οι δομιστές, όπως και οι συστημικοί γενικότερα, για να οριοθετήσουν τα υποσυστήματα. Σε μια οικογένεια π.χ. που

παίρνει θέσεις στη συνεδρία έτσι ώστε τα παιδιά να κάθονται μεταξύ των συζύγων, ο θεραπευτής σε κάποιο στάδιο της συνεδρίας ζητά από τους γονείς να μετακινήσουν τις θέσεις τους και να καθήσουν κοντά. Με την αναδιάρθρωση των θέσεων των μελών, ο θεραπευτής δίνει έμμεσα μεν, αλλά σαφή υπόδειξη στο ζευγάρι ότι η θέση τους και ο ρόλος τους είναι να είναι μαζί.

Οι γνωστικές παρεμβάσεις λεκτικού τύπου συνδυάζονται συνήθως με ασκήσεις μετακίνησης στο χώρο. Όταν ο θεραπευτής λέει π.χ. ότι, όταν ένας γονέας δεν μπορεί να χειραγωγήσει ένα παιδί, όταν αυτό το παιδί κάθεται στους ώμους κάποιου γονέα, μπορεί να βάλει το παιδί στον ώμο του πατέρα ή της μητέρας, ή και στους δύο γονείς, εναλλάξ, για να δούνε πραξιακά το πρόβλημα.

Ο θεραπευτής χρησιμοποιεί συχνά τον εαυτό του ως όριο και με τις χειρονομίες, τη μετακίνηση στο χώρο, τη ματιά του, παρεμβαίνει για να εμποδίσει ένα παρεμβαλλόμενο μέλος σε ένα υποσύστημα ή να διαχωρίσει ή να ενώσει κάποια άλλα.

Συχνά, η παρεμβολή γίνεται με τη συμβολική μετακίνηση αντικειμένων ή την παρεμβολή άλλων, για να υποδείξει στα μέλη του συστήματος ότι πρέπει να απομακρυνθούν ή να πλησιάσουν, ανάλογα με την περίπτωση. Η μετακίνηση π.χ. ενός βιβλίου ή ενός σταχυοδοχείου που βρίσκεται ανάμεσα από ένα ζευγάρι, που έχει δυσκολία να κάνει άμεση επικοινωνία, αποτελεί προτροπή ότι πρέπει να πλησιάσουν και να επικοινωνήσουν. Η παρεμβολή π.χ. μιας καρέκλας ανάμεσα σε δύο μέλη, δείχνει ότι πρέπει να απομακρυνθούν.

Σε περιπτώσεις στις οποίες είναι δύσκολο ο θεραπευτής να σταματήσει ένα μέλος να παρεμβαλλεται σε ένα άλλο υποσύστημα, μπορεί να ζητήσει από την οικογένεια το μέλος αυτό να σταματήσει να έρχεται σε ορισμένες συνεδρίες ή του επιτρέπει να παρακολουθεί τη συνεδρία της οικογένειας από άλλο χώρο, μέσα από τον καθρέφτη μονής κατεύθυνσης (Minuchin & Fishman, 1981, σελ. 153).

Ο επαναπροσδιορισμός των ορίων γίνεται επίσης με τεχνικές που επιβάλλουν στα μέλη να κάνουν κάποιες συγκεκριμένες δραστηριότητες, έξω από το χώρο της θεραπευτικής συνάντησης. Σε μια συνάντηση π.χ. όπου υπάρχει συμμαχία μητέρας - γιού και ο πατέρας είναι έξω από αυτό το σύστημα, ο θεραπευτής δίνει ασκήσεις, στις οποίες ο πατέρας πρέπει να κάνει ορισμένες δραστηριότητες μαζί με το παιδί. Μπορεί π.χ. να πει στον πατέρα να αφιερώνει κάποιες συγκεκριμένες ώρες και να βοηθάει το παιδί στη σχολική εργασία, ή να παρακολουθούν μαζί ένα τηλεοπτικό πρόγραμμα ή κάποια σπορ κ.λ.π. Για την αναμόρφωση των ορίων είναι

πολύ σημαντικό να ορίζονται επακριβώς κάποιες δραστηριότητες που πρέπει να κάνουν τα μέλη της οικογένειας.

Η χρήση του παραδόξου είναι επίσης από τις κύριες τεχνικές για τον επαναπροσδιορισμό των ορίων στο σύστημα της οικογένειας. Στην παρέμβαση με το παράδοξο ο θεραπευτής ενισχύει, ή μάλλον συμβουλεύει να ενισχυθεί μια προβληματική ήδη συμπεριφορά, ούτως ώστε τα μέλη της οικογένειας να μπορέσουν να δούνε το πρόβλημα. Όταν π.χ. υπάρχει μια υπερπροστατευτική μητέρα, ο θεραπευτής μπορεί να της δώσει ως εντολή να ασχοληθεί με πολύ μικρές λεπτομέρειες στη συμπεριφορά του παιδιού της. Ο θεραπευτής, με το να φέρει πιο κοντά το ήδη παρεμβαλλόμενο σύστημα, δείχνει στα μέλη το πρόβλημα. Στην κλινική ορολογία θεωρείται ότι το παράδοξο λειτουργεί ως ο καθρέφτης μέσα στον οποίο τα άτομα θα δούνε το πρόβλημά τους. Το πρόβλημα στην περίπτωση αυτή μεγαλοποιείται, για να μπορέσουν τα μέλη της οικογένειας να το δούνε (Watzlawick et al, 1974).

Γενικά, η δομική θεραπευτική παρέμβαση απασχολεί με άμεσο και πολύ συγκεκριμένο τρόπο να υποδείξει την υπέρβαση των ορίων ανάμεσα στα υποσυστήματα. Ο θεραπευτής, χωρίς να προκαλεί τα πρότυπα με τα οποία έμαθε να λειτουργεί η οικογένεια, τα ανατλαισιώνει, ώστε τα μέλη μόνα τους να δούνε τις αιτίες των προβλημάτων τους και να επιδιώξουν την αλλαγή. Για το σκοπό αυτό ο θεραπευτής χρησιμοποιεί ορισμένες αρχές, ώστε να μπει μέσα στο σύστημα της οικογένειας και να παρέμβει από μέσα.

Βασική αρχή της συστημικής θεραπείας είναι ότι ο θεραπευτής δεν μένει έξω από το σύστημα της οικογένειας. Η "οιδιτερότητα" του θεραπευτή, που προσπαθεί να εξασφαλίσει η ψυχαναλυτική προσέγγιση, δεν ισχύει για τη συστημική. Ο θεραπευτής, μαζί με την οικογένεια, θα φτιάξουν ένα νέο σύστημα, το θεραπευτικό σύστημα. Η ένταξη ωστόσο του θεραπευτή στο σύστημα της οικογένειας, δεν σημαίνει ότι χάνει τον ιδιαίτερο ρόλο του και τους στόχους του. Τα όρια τα οποία διαμορφώνονται ανάμεσα στο υποσύστημα του θεραπευτή και στο υποσύστημα της οικογένειας είναι ανοιχτά. Ο θεραπευτής είναι μέσα και έξω από το σύστημα της οικογένειας. Μπαίνει μέσα για να κατανοήσει τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία της οικογένειας, αλλά συγχρόνως δεν παρσούρεται στους συνασπισμούς της. Η τριγωνποίηση του θεραπευτή με μέλη της οικογένειας είναι από τα εναισθητά σημεία που προσέχει να αποφύγει ο θεραπευτής οικογένειας (Gurman & Kniskern, 1981).

Μια διάσταση με βάση την οποία οι Beers & Ferber ταξινομούν τους οικογενειακούς θεραπευτές είναι κατά πόσο ο θεραπευτής συμμετέχει ενεργά στα δρώμενα από την οικογένεια ή κρατά μια περισσότερο ουδέτερη θέση. Με βάση τη διάσταση αυτή, διακρίνουμε τους οδηγητές, θα μπορούσαμε να πούμε (conductors) και τους περισσότερο ουδέτερους (enactors) (Beers & Ferber, 1969). Οι δομικοί θεραπευτές με βάση τη διάκριση αυτή, ανήκουν στην πρώτη κατηγορία. Η συμμετοχή του Minuchin στη θεραπεία οικογένειας είναι μια θεατρική παράσταση (Goldenberg & Goldenberg, 1991).

Οι τεχνικές παρεμβάσεις, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, είναι εύκολες. Ωστόσο, η χρήση τους, για να είναι αποτελεσματική, πρέπει να βασίζεται σε καλή θεωρητική κατάρτιση. Όπως αναφέρει ο Minuchin, όταν ο θεραπευτής δεν έχει καλή θεωρητική κατάρτιση, η θέσπιση των ορίων είναι ένα απομονωμένο γεγονός. "Η ουσία της θέσπισης ορίων είναι, όχι αν είναι δυνατόν να γίνει, αλλά να γίνει για κάποιον λόγο. Αν ο θεραπευτής γνωρίζει πού πάει, θα βρει το μέσον" (Minuchin & Fishman, 1981, σελ. 160).

Ένας από τους λόγους που συνδέσαμε την έννοια των ορίων με τα αναπτυξιακά στάδια του παιδιού, ήταν για να δώσουμε στον αναγνώστη τη σύνθεση ανάμεσα στη θεωρητική γνώση των αναγκών και δυνατοτήτων του παιδιού, σε κάθε στάδιο ανάπτυξης, με την οριοθέτηση που πρέπει να γίνει στη συμπεριφορά του. Ασφαλώς, οι πληροφορίες που δίνουμε είναι ενδεικτικές. Αποτελούν ωστόσο ερέθισμα, για το άτομο που θα θελήσει να κάνει κλινική δουλειά, να μελετήσει σε βάθος τα αναπτυξιακά στάδια του παιδιού, όπως και τον κύκλο ζωής του ανθρώπου γενικότερα, για να μπορεί να ασκήσει οικογενειακή θεραπεία.

Από τη συστημική προσέγγιση εστίασαμε την προσοχή μας περισσότερο στη δομική, και ειδικότερα στη θεραπευτική προσέγγιση του Minuchin, που είναι και ο κύριος εκφραστής της, γιατί δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις αναπτυξιακές ανάγκες του παιδιού. Προβλήματα στο παιδί δημιουργούνται, όταν οι γονείς δεν λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες αυτές και όταν δεν οριοθετούν τη σχέση τους.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι τα βασικά σημεία στη σχέση γονέων - παιδιού στα οποία δίνει ιδιαίτερη σημασία η δομική προσέγγιση είναι τα ακόλουθα:

α) Καλή σχέση στο ζευγάρι. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Minuchin η συζυγική και η γονεϊκή σχέση συνδέονται μεταξύ τους διαλεκτικά. Καλή συζυγική σχέση σημαίνει καλή γονεϊκή σχέση. Συμβαίνει συχνά, μετά τη στροφή του ζευγαριού στη σχέση τους, το ζευγάρι να αντιμετωπίζει προβλήματα και συγκρούσεις. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, μετά τη θεραπεία και την αντιμετώπιση των πραγματικών αιτιών που δημιουργούν προβλήματα στη συμπεριφορά του παιδιού, οι γονείς να χωρίζουν. Η συμπεριφορά των παιδιών ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις, βελτιώνεται (Minuchin & Nichols, 1993).

β) Ενίσχυση της αυτονομίας του παιδιού. Από τα βασικά σημεία που αξιολογεί η δομική προσέγγιση στη σχέση γονέων - παιδιού, είναι ο βαθμός ελευθερίας που δίνεται στο παιδί και η ενίσχυση για ανεξαρτησία, συμπεριφορές που οδηγούν σε αυτονομία. Γονείς οι οποίοι δεν παρέχουν αυτονομία στο παιδί, είναι φύλακες των παιδιών τους. Οι γονείς αυτοί, όπως αναφέρει ο Minuchin, είναι γονείς που παραμελούν τη σχέση τους (Minuchin & Nichols, 1993). Συναφής με την ανάπτυξη αυτονομίας είναι επίσης η εμπιστοσύνη που πρέπει να δοθεί σε ένα παιδί. Ο καλύτερος τρόπος για να ελέγξεις ένα παιδί είναι να του δείξεις εμπιστοσύνη.

γ) Άσκηση ελέγχου. Οι γονείς έχουν περισσότερη εξουσία και πρέπει να την ασκούν. Το παιδί έχει ανάγκη να του επιβάλλεται έλεγχος και όρια στη συμπεριφορά του. Τα όρια βέβαια, πρέπει να είναι ανάλογα με το αναπτυξιακό επίπεδο του παιδιού και να βασίζονται σε μια στενή σχέση γονέων παιδιού. Η επιβολή πειθαρχίας είναι αποτελεσματική, όταν βασίζεται σε σχέση αποδοχής και αγάπης ανάμεσα στο γονέα και το παιδί.

Αναφέραμε, ενδεικτικά, μερικές γενικές αρχές και τεχνικές που χρησιμοποιεί η δομική προσέγγιση στη θεραπεία οικογένειας. Η παρουσίαση της ενότητας αυτής έγινε, γιατί έχει άμεση σχέση με την οριοθέτηση των υποσυστημάτων της οικογένειας.

Όπως αναφέραμε, βασική θέση της δομικής συστημικής προσέγγισης είναι ότι η οικογένεια, για να λειτουργήσει, χρειάζεται τα μέλη της να έχουν ξεκάθαρους

ρόλους και να τους τηρούν. Χρειάζονται ελαστικά μεν, αλλά καθαρά όρια. Όταν υπάρχει σύγχυση στους ρόλους που έχουν να επιτελέσουν τα υποσυστήματά της, τότε αναπτύσσονται προβλήματα. Η προβληματική συμπεριφορά ενός ή περισσότερων μελών εκφράζει συνήθως προβλήματα στη διεύθυνση των ορίων της οικογένειας.

Η θεραπεία, όπως είδαμε, εστιάζεται στο να διαμορφώσει νέα, λειτουργικά όρια στην οικογένεια. Όλες οι τεχνικές που χρησιμοποιεί η δομική παρέμβαση, αποσκοπούν στο να κατανοήσουν τα μέλη τους ρόλους που έχουν να επιτελέσουν και να βοηθηθούν να αναλάβουν αυτούς τους ρόλους. Σκοπός του θεραπευτή είναι να αλλάξει την υπάρχουσα δομή και τους κανόνες που ισχύουν στην οικογένεια. Όλες οι τεχνικές, όπως είδαμε, αποβλέπουν στην αλλαγή της διεύθυνσης και των κανόνων επικοινωνίας²⁴.

Κλείνοντας την ενότητα για τη χρήση των ορίων στη θεραπευτική αντιμετώπιση, ολοκληρώσαμε το θέμα της σημασίας των ορίων στη λειτουργία της οικογένειας και στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Στη μελέτη αυτή προσπαθήσαμε να δώσουμε μερικές γενικές θέσεις για τη φύση των ορίων και τη σημασία τους. Είδαμε ότι τα όρια αποτελούν βασικό στοιχείο από το σχηματισμό του πρώτου υποσυστήματος στην οικογένεια, του ζευγαριού, μέχρι την πλήρη ωρίμαση των παιδιών, στην εφηβεία.

Με την ενηλικίωση τα παιδιά φεύγουν από το σπίτι και συνήθως, διαμορφώνουν ένα νέο σύστημα ζευγαριού. Η οικογένεια, μετά την απομάκρυνση των παιδιών, επανέρχεται στο αρχικό σχήμα, στο ζευγάρι. Οι σχέσεις που το νέο σύστημα της οικογένειας θα αναπτύξει με τα ενήλικα πια παιδιά και τις οικογένειες τους έξω από την πατρική οικογένεια, είναι ένα άλλο θέμα ορίων, το οποίο δεν θα αναπτύξουμε στη μελέτη αυτή.

²⁴ Η αλλαγή (change) είναι βασική αρχή στα ζωντανά συστήματα. Ένα ζωντανό σύστημα, για να επιβιώσει, πρέπει να αλλάζει, να εξελίσσεται. Η συστημική θεωρία υποστηρίζει ότι, όταν ένα σύστημα δεν μπορεί να εξελιχθεί, το σύστημα περνάει σε κρίση. Σύμφωνα με τη θέση αυτή η ασθένεια που ένα μέλος της οικογένειας αναπτύσσει, θεωρείται ότι είναι μέσον που οδηγεί μια στατική οικογένεια σε αλλαγή. Ο θεραπευτής, με το να επιφέρει αλλαγή στο σύστημα, 'αταλλάσσει' το προβληματικό άτομο από το ρόλο που ανέλαβε να οδηγήσει την οικογένεια σε εξέλιξη, και επομένως το άτομο θεραπεύεται. (Περισσότερα στοιχεία για τη σημασία της εξέλιξης στα συστήματα βλ. άρθρο Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου "Η εξέλιξη της οικογένειας στον Ευρωπαϊκό χώρο. Συστημική προσέγγιση", Ψυχολογικά θέματα, (υπο δημοσίευση).

Ένα άλλο θέμα ορίων είναι η οριοθέτηση του προσωπικού αυτού, ως ψυχικός και υπαρξιακός εαυτός. Το θέμα αυτό επίσης, το οποίο είναι πολύ σημαντικό για την ψυχική ισορροπία του ατόμου, δεν εξετάζεται στην παρούσα μελέτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ackerman, N., *"A theory of family systems"*, Gardner Press, N.Y., 1984.
- Ackerman, W., *"The psychodynamics of family life"*, Basic Books, N.Y., 1958.
- Ainsworth, M., Blehar, M., Waters, E., & Wall, S., *"Patterns of attachment : a psychological study of the strange situation"*, Hillsdale, N.J., 1978
- Ainsworth, M., "Infant- mother attachment", *American Psychologist*, 34, 1979.
- Aponte, H. & Deusen, S., "Structrural family therapy" in Gurman, A. and Krinskern, D., *"Handbook of family therapy"*, Bruner/Mazel, N.Y., 1981.
- Bateson, G. " *Steps to an ecology of mind*", E. P. Dutton, N. Y. . 1972.
- Baumrind, D., "Authoritarian vs authoritative parental control", *Adolescence*, 1986, 3: 255-272.
- Becker, W., "Consequences of different kinds of parental discipline" in Hoffman M. & Hoffman, C. *"Review of child development research"*, Russel Sage Foundation, N.Y., 1964, 169-208,
- Beers, C. & Ferber, A., "Family therapy : A view", *Family Process*, 8, 1969, 280-332.
- Bentovin, A., Gorell Barnes, G., Gooklin, A., *"Family therapy"*, Academic Press, London, 1982.
- Bertalanffy, L., Von, *"General Systems Theory : Foundation, development, applications"*, Braziller, N.Y., 1968.
- Bos, P., *"On adolescence : A psychoanalytic interpretation"*, Free Press, N.Y., 1962.
- Bowen, M., *"Family therapy in clinical practice"*, Jason-Aronson, N.Y., 1978.
- Bowlby, J., *"Attachment and loss"*, Hogarth, London, 1969.
- Burnham, J., *"Family therapy"*, Tuvistock Library of Social Work Practice, London, 1986.

- Capra, F., *"The turning point"*, Bantlum Books, N.Y., 1983.
- Coleman, J., *"The adolescent society"*, Free Press, N.Y., 1961.
- Crowe, M. & Ridley, J., *"Therapy with couples"*, Blackwell Scientific Publications, London, 1990.
- Δοξιάδη-Τριτ, Ανθή, "Η εφηβεία σαν οικογενειακή κρίση", στο σύγγραμμα "Ο έφηβος και η οικογένεια", (επιμ. Ανθή Δοξιάδη-Τριτ, Εύη Ζαχαροπούλου), Εστία, Αθήνα, 1985.
- Δραγώνα, Θ., *"Γέννηση. Η γυναίκα μπροστά σε μια καινούρια ζωή"*, Δωδώνη, Αθήνα, 1986.
- Davidson, T. *"Youth in transition"*, vol.4, *Evolution of a strategy for longitudinal analysis of survey panel data*. Ann Arbor, MI: Institute for social Research, 1961.
- Dell, P., "Violence and the systemic view : The problem of power", *Family Process*, vol. 28 , 1, March, 1989.
- Erikson, E., *"Childhood & society"*, 2nd ed., Norton & Company, N.Y., 1963.
- Erikson, E., *"Identity : Youth and crisis"*, Norton & Company, N.Y., 1968.
- Erikson, E., "The Problem of ego identity", *Psychological Issues*, 1, Monograph, 1, 1959.
- Freud, A., *"Indications for child analysis and other papers"*, The Hogarth Press, London, 1969.
- Freud, A., *"Psychoanalytic Psychology of normal development"*, The Hogarth Press, London, 1982.
- Freud, S., *"Instincts and their vicissitudes"*, Standard Edition, 14, 1915.
- Freud, S., *"Civilization and its discontents"*, Standard Edition, 21, 1923.
- Freud, S., *"The ego and the id"*, Standard Edition, 19, 1927.
- Friesen, J. " Structural - strategic marriage and family therapy", Gardner Press, Inc., London, 1985.

- Funder, K., *"Images of Australian families"*, Longman, Cheshire, Australia, 1991.
- Goldenberg, I. & Goldenberg, H., *"Family therapy : An overview"*, 3rd ed., Brooks/Cole, U.S.A., 1991.
- Graham, H. & Mckee, L., *"The First months of motherhood"*, unpublished report on a Health Education Council Project, University of York, 1979.
- Green, M., *"Theories of human development : A comparative approach"*, Prentice-Hall, N.J., 1989.
- Gurman, A., & Krinsken, D., *"Handbook of family therapy"*, Bruner/Mazel, N.Y., 1981.
- Haley, J., *"Techniques of family Therapy"*, Basic Books, N.Y., 1976.
- Hoffman, L., *"Foundations of family therapy"*, Basic Books, N.Y., 1981.
- Hoffman, M. & Hoffman, L., *"Review of child development research"*, Russell Sage Foundation, N.Y., 1964.
- Ιγγλέση, Σταματοπούλου, Χ., *"Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία"*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1990.
- Ιωαννίδης, Α., *"Σχέσεις με οικογένεια και συνομήλικους"* στο σύγγραμμα *"Εφηβεία. Προσδοκίες και αναζητήσεις"*, (επιμ. Δραγώνα, Θ. & Ντάβου, Μπ.), Παταξήσης, Αθήνα, χ.χ.
- Κατάκη, Χ., *"Η σύγχρονη οικογένεια στα πρόθυρα της μεταβιομηχανικής εποχής - μορφογενετικές αναθεωρήσεις & ανακατατάξεις"*, στο σύγγραμμα *"Οικογένεια : Ψυχοκοινωνικές - Ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις"*, (επιμ. Α. Καλατζή Ασιζη, Ν. Παρίτσης), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1990 α .
- Κατάκη, Χ., *"Ο έφηβος και οι αντιφατικές οικοθεωρίες στη σύγχρονη οικογένεια : Εφαρμογές στην κλινική πράξη"*, Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρωπίνων Σχέσεων, Αθήνα, 1990 β.
- Κατάκη, Χ., *"Σχολική αποτυχία ως σύμπτωμα οικογενειακής δυσλειτουργίας"*, Ανακοίνωση στο 11ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο, Αθήνα, Μάιος, 1985.

- Katakis, D. & Katakis, Ch., "Teleonomic entropy in biopsychosocial systems", *Behavioral Science*, vol. 27, 1982, 118-124.
- Kerr, M., "Family systems. Theory and therapy" in Gurman & Krinsken, D., *"Handbook of family therapy"*, Bruner/Mazel, N.Y., 1981.
- Kestenberg, S., *"Children and parents : Psychoanalytic Studies in development"*, Jason Aronson, N.Y., 1975.
- Κοντοπούλου, Μ., "Αιτοεκτίμηση και σχέσεις του παιδιού μέσα στην οικογένεια" Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, 1990.
- Lane, M., *"Structuralism : A Reader"*, Jonathan Care, London, 1970.
- Mahler, M., *"On human symbiosis and the vicissitudes of individuation"*, International Univerisity Press, N Y., 1968.
- Μανωλόπουλος, Σ., "Ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου", στο σύγγραμμα "Σύγχρονα Θέματα παιδοψυχιατρικής", Τομ. πρώτος, μέρος πρώτο, Αθήνα, 1986, 43-71.
- Marcia, J., "Development and validation of ego identity status", *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 1966, 551-558.
- Marcia, J., "Identity in adolescence" in J. Adelson (ed.) *"Handbook of adolescent psychology"*, Wiley, N.Y., 1980.
- Marcia, J., "Identity six years after : A follow up study", *Adolescence*, 1976, 5, 145-160.
- Miller, J., "Living Systems theory : Basic Concepts", *Behavioral Science*, vol. 10, 3, Nov. 1965, 193-237
- Miller, J. " Living systems: Structure and process, cross level hypotheses", *Behavioral Science*, vol. 10, 3, Nov. 1965, 337 - 411.
- Minuchin, S. & Fishman, G., *"Family therapy techniques"*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1981.
- Minuchin, S. & Nichols, M., *"Family healing"*, The Free Press, N. Y., 1993.

- Minuchin, S., *"Families and family therapy"*, Tavistock / Routledge, London, 1991. (First ed. 1974)
- Minuchin, S., Montalvo, B., Guerney, B. G., Rosman, B. I. and Schumer, H. *"Families of the slums : An exploration of their Structure and treatment"*, Basic Books, N. Y., 1967.
- Minuchin, S., Rosman, B. I. and Baker, I., *"Psychosomatic families : Anorexia Nervosa in Context"*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1978.
- Μπεράτη, Στ., "Ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη της λανθάνουσας περιόδου, στο σύγγραμμα "Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής" (επιμ. Τσιάντης, Κ., & Μανωλόπουλος, Σ.), Τόμος πρώτος, Πρώτο Μέρος, 31- 47, Καστανιώτης, Αθήνα, 1987.
- Mussen, P., *"Handbook of child psychology : socialization, personality and social development"*, vol. IV, Wiley, N.Y., 1983.
- Newman, B. & Newman, Ph., *"Adolescent development"*, Merrill Publishing, USA, 1987.
- Nichols, W. & Everett, C., *"Systemic family therapy"*, The Guilford Press, U.S.A., 1986.
- Ninnicor, D. W., *"The maturational process and the fascillitated environment"*, Hogarth Press, London, 1965.
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β., "Η εξέλιξη της οικογένειας στον ευρωπαϊκό χώρο. Συστημική προσέγγιση", *Ψυχολογικά θέματα*, (υπό δημοσίευση).
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β., "Θέματα Ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού", Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1993.
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β., "Σχολική Ετοιμότητα : Η επίδοση των 51/2 χρόνων και 6 1/2 χρόνων μαθητών", Διδακτορική Διατριβή, Παν/μιο Αθηνών, 1987.
- Παρασκευόπουλος, Ι., "Εξελικτική ψυχολογία", τομ. 1, 2, 3 & 4, Παν/μιο Αθηνών, Αθήνα, χ.χ.
- Parsons, T., & Bales, R. *"Family socialization and interaction process"*, Free Press, Glencol, IL, 1955.

- Parsons, T., *"The evolution of societies"*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1977.
- Ρεϊμόν - Ριβιέ, Μπ., *"Η κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού"*, (μετάφραση Μαργα Ντε Κάστρο), Καστανιώτης, Αθήνα, 1989.
- Peterson, C., *"Looking forward through the life span"*, 2nd ed., Prentice Hall, Australia, 1989.
- Piaget, J. & Inhelder, *"The psychology of the child"*, Basic Books, N.Y., 1969.
- Reed, B. & Palmar, B. *"An introduction to organizational behavior"*, The Grubb Institute, London, 1972.
- Robinson, M., *"Family transformation through divorce and remarriage"*, Tavistock/Routledge, London, 1990.
- Robstein, M., & Lamb, M., *"Developmental psychology"*, 2nd ed., Lowtence Erlbaum Associates, N.J., 1988.
- Rutter, M., *"Changing youth in a changing society"*, Harvard University Press, USA, 1980.
- Rutter, M., Graham, P., Chadwick, O. & Yule, W., *"Adolescent : Fact or fiction?"*, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 17, 1976, 35-56.
- Rutter, M., *"Helping troubled children"*, Penguin Books, England, 1975.
- Rutter, M., *"Maternal deprivation. Reassessed"*, Penguin Books, N.Y., 1977.
- Rutter, M. *"Child and adolescent psychiatry"*, Blackwell Scientific Publications, Melbourne, 1985.
- Satir, V., Banomen, S., Gerber, J., Gomori, M., *"The Satir model"*, Science & Behavior Books, California, 1991.
- Satir, V., *"People making"*, Science & Behavior Books, California, 1972.
- Simmons, R., Rosenberg, F. & Rosenberg, M., *"Disturbances in the self-image in adolescence"*, *American Sociological Review*, 38, 1973, 553-568.

- Skinner, S., *"Family therapy : The treatment of natural systems"*, Routledge & Kegan Paul, N. Y., 1986.
- Skyner, R., *"Explorations with Families"*, Tavistock/Routledge, London, 1987.
- Spitz, R., *"A genetic field theory of ego formation"*, International University Press, N.Y., 1959.
- Spitz, R., *"The First year of life"*, International University Press, N.Y., 1965.
- Stern, D., *"The first relationship : Infant & mother"*, Fontana, London, 1977.
- Thomas, C., *"Teaching children discipline"*, Random/House, Australia, 1989.
- Toman, W., *"Family Constellation : its effects on personality and social behavior"*, Springer, New York, 1961.
- Youniss, J. & Smollar, J., *"Adolescent relations with mothers, fathers, and friends"*, The University of Chicago Press, USA, 1985.
- Watzlawick, P., *"Pragmatics of human communication"*, Norton & Company, N.Y., 1967.
- Watzlawick, P., Weakland, J. & Fisch, R., *"Change. Principles of problem formation and problem resolution"*, Norton & Company, N.Y., 1974.
- Westley, W. & Epstein, N., *"The silent majority."* Jossey-Bass, San Francisco, 1970.
- White, W., *"Lives in progress"*, Holt, Rinehart & Winston, N.Y., 1960.
- Winnicott, D., *"Primary maternal preoccupation"* in collected papers, Basic Books, N.Y., 1958, 300-305.
- Wolman, B., *"The unconscious mind : The meaning of Freudian psychology"*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1972.
- Wood, J. & Lewis, G., *"The coparental relationship of divorced Spouses : Its effect on children's school adjustment"*, *Journal of Divorce & Remarriage*, vol. 14,1,1990.

